

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk



Nőtörténet: színésznők, kémnők, panaszlevelek, emigráció •
Bánffy Miklós • 1989 • József Attila • globalizáció

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Munkásnők a monori kefégyárban, 1970.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Urbán Tamás

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány



Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVIII. évfolyam 1. szám]

Turay Ida színművésznő adományt gyűjt Budapesten a II. világháború alatt, 1943. 
Forrás: Fortepan / Eredeti: Horváth József



SOMLAI KATALIN

„Dudás Éva”, „Angelica”, „Medika” és társaik

Titkos munkatársnők a magyar hírszerzés olasz frontján
1945 és 1989 között

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.1>

Néhány éve jelent meg Forgách András *Élő kötet nem marad* című könyve,¹ amelyben az író elbeszéli a „Pápainé” fedőnevű titkos munkatárs találkozóit tartótisztjeivel, és felgöngyölíti az ügynök együttműködésének történetét a Kádár-kori állambiztonsággal. Mint a kötetből kiderül, „Pápainé” történetesen a szerző izraeli származású édesanyja, Bruria volt, titokban tartott kapcsolatai pedig a magyar hírszerzés tisztjei. „Pápainé” titkos munkatárs volt, köznapi megnevezéssel ügynök, illetve kém – pontosabban ügynöknő, illetve kémnő. Ám az utóbbihoz romantikus vagy akciófilmekben látott képzetek társulnak, az előbbi kifejezés pedig indokoltan nem terjedt el, hiszen a női besúgók száma eltörpült az állambiztonsági hálózat férfi tagjaihoz képest, és történeteik pedig még inkább feltáratlanok maradtak. „Pápainét” 1975-től foglalkoztatta a Belügyminisztérium III/I-4 osztálya, hogy rokonairól, ismerőseiről és a cionista mozgalomról szállítson információkat, és segítse az állambiztonság által lehetővé tett kiutazásai során a hírszerzés Izraelben végzett tippkutatását, azaz beszerzésre alkalmas és érdemes személyek felkutatását. Esete írásunk szempontjából nemcsak azért érdekes, mert ugyanez a hírszerző részleg tevékenykedett Olaszországban, hanem azért is, mert történetének több motívuma visszaköszön azokban a női ügynöksorsokban, amelyek a kutathatóság jelenlegi, igen szűkre szabott keretei között megismerhetőek. A beszervezések e közös

¹ FORGÁCH András: *Élő kötet nem marad*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2015.

vonásai alapján közelíthetünk a – képzettsége, jövedelmi viszonyai és tevékenységi területe alapján a belügyi állomány elitjének is tekinthető – hírszerzés és a nők viszonyához. Már az a tény is sokat elárul a testületen belüli nemi diszkriminációról, hogy az állambiztonság eredendően Bruria férjét, „Pápai” szemelte ki informátornak. Pusztán „Pápai” depressziójának elhatalmasodása után merült fel, hogy az eredményes munkára alkalmatlanná vált titkos kapcsolat feladatait felesége vegye át. „Pápainé” szolgálatáért cserébe remélhette, és ígéretet is kapott rá, hogy az útlevelügyek felett ellenőrzést gyakorló belügyi szervek megkönnyítik utazásait, és így a rokonaival való kapcsolattartást. Beszervezésekor a hírszerzők egy patriarchális nőképre alapozták taktikájukat, amely szerint a nő helye a család, szerepe a család tagjainak összetartása. Forgách hangsúlyt helyezett könyvében annak a bemutatására is, hogy a hosszú kapcsolat során és a szoros együttműködés ellenére milyen ambivalens maradt a tartótisztek viszonyulása „Pápainéhez”. Lenézték, és csodálták őt. Férfiként vonzódtak a szépségét az évek előrehaladtával is megőrző nőhöz, ugyanakkor lenézték érzelmei, szemükben fegyelmezetlennek tűnő megnyilvánulásai okán. Az utóbbi, sztereotipizált női tulajdonságok akár foglalkoztatása ellen is szólhattak volna, mivel azok veszélyeztetik a konspiráció biztonságát. A titkosszolgálat azonban, mivel rászorult a „Pápainé” által megszerezhető ismeretekre, inkább érzelmi intelligenciáját emelte ki pozitív jellemvonásként, vagyis egy másik tradicionálisan női ismérvet, amelynek segítségével viszont informátoruk könnyedén az emberek bizalmába tudott férkőzni és új kapcsolatokat teremteni. És mit tudott még „Pápainé”, ami kiemelte nőtársai közül, és ami felértékelte őt a hírszerzés számára? Több nyelven beszélt, többek között – egyedülként a hírszerzés hálózatából – héberül is, így információgyűjtésen túl fordítóként is foglalkoztathatták.

A hírszerzés a múltban és napjainkban is a speciális helyzetű és különleges lehetőségeik tudatában levő, zárt, elit csoportot alkotó férfiak domíniuma.² „Herrendienst” – ahogy a Carl

² PETŐ Andrea: „Mézcsapda”? Az információ megszerzésének neve. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri Kiadó, Budapest, 2014. 355–376.; Michel DUBUISSON: Renseignement,

von Clausewitz porosz tábornoknak és Wilhelm Canaris német tengernagynak egyaránt tulajdonított mondás tartja, bár a társadalmi emancipáció az utóbbi évszázadban ezt a férfias szakmát sem hagyta érintetlenül. Napjaink modern társadalmában, főként az angolszász országokban már nemcsak parancsnoki pozíciókban találunk nőket a titkosszolgálatokban, hanem különféle hírszerzésre specializálódott intézmények élén is.³ Ezek a látványos előrelépések azonban inkább kivételnek számítanak. Ha a társadalmi fejlődés meg is nyitotta a hierarchizált fegyveres testületeket a másik nem előtt, a hírszerzés továbbra is a férfiak világa. Ezen a területen férfiszempontból és férfigolika alapján ítélik meg a szakmára való alkalmasságot és mérleget a másik társadalmi nem bevonásának előnyeit a nemcsak titkos, de exkluzív tevékenységbe.

Tanulmányunkban azt mutatjuk be, mennyire voltak jelen a kommunista állambiztonság hírszerző szolgálataiban a nők. Arra keressük a választ, milyen szerepeket tölthettek be, illetve milyen szerepekben váltak felhasználhatóvá a férfiak ezen speciális világában a nők, akiknek a férfiakétól eltérő adottságokat és hiányosságokat tulajdonítottak, és akiket ezért másként⁴ kezeltek. Előbb az intézményi kultúra felől közelítjük meg a hírszerzés viszonyát a nők foglalkoztatásához, az állambiztonsági szervezeten belül vizsgálva a társadalmi nemek arányát. Ezt követően azt vizsgáljuk, az állambiztonság belső világa mennyiben vetült rá a hálózatépítésre és mekkora szerepet játszott a titkos ügynökök kiválasztásakor. Végezetül az egy-egy női szerep példaként bemutatott történetek bepillantást engednek a tartótisztek és titkos munkatársnők kapcsolatába. Megismerhetjük, miként

espionnage et services secrets dans l'armée romaine [Hírszerzés, kémkedés és titkos szolgálatok a román hadseregben]. *Ktéma*, 1996/21. 305–312. DOI: <https://doi.org/10.3406/ktema.1996.2176>

³ Az Egyesült Államokban 2014-ben a vezérkari főnök hírszerzési helyettesét, Mary Legere-t jelölték a katonai hírszerzés élére (végül nem ő kapta meg a pozíciót). 2018 és 2021 között Gina Haspel vezette a CIA-t, aki számos, több évtizedes hírszerző tapasztalattal rendelkező munkatársnót is maga mellé emelt igazgatóhelyettesnek. Avril Haines a Biden-adminisztráció idején került a Nemzeti Hírszerzés élére.

⁴ PETŐ Andrea: „Mézcsapda”?... I. m. 355–356.

látták és láttatták a férfi tartótisztek a nekik dolgozó ügynöknőket. Megítélhetjük, hogy másságuk szerepet játszott-e beszerzésükben, továbbá láthatjuk, hogy a nőkről alkotott sztereotipizált kép milyen körülmények között merült fel és árulkodott a szervezeten belüli nemi diszkrimináció továbbéléséről a szovjet típusú rendszer fennállásának negyven éve alatt.

Nők az állambiztonsági szervek állományában és hálózataiban

Tanulmányunkban a hírszerzés nőkhöz való viszonyát elemezzük. Az állambiztonsági szervek közül azonban a hírszerzés működésének jogfolytonossága nem szakadt meg a politikai rendszerváltáskor, aminek következtében a pártállami időkre vonatkozó iratállományának csak töredéke vált elérhetővé a kutatás számára. Állományának összetételére ezért jobb híján kénytelenek vagyunk más, vele szorosan együttműködő, hasonló elvek alapján tevékenykedő állambiztonsági szervezetekről szerzett ismereteink alapján következtetni, bár a kémelhárításról és a belsőreakció-elhárításról sem rendelkezünk teljes képpel.⁵

Jöllehet a szovjet típusú rendszerek ideológiája a nők társadalmi emancipációját hirdette, e program gyakorlati megvalósítása háttérbe szorult a hatalmi és tulajdonviszonyok, valamint a gazdaságirányítás radikális átalakításához képest. A nők társadalmi helyzete és a nőktől elvárt feladatok ugyan számottevően megváltoztak a második világháború után részben a szűkös életkörülmények, részben az újjáépítés, majd a gyorsított iparo-

⁵ A kommunista hírszerzés az ÁVO II. Alosztályán belül szerveződött meg. Az ÁVH-n belül I/5., majd X/3. Osztályként, végül VIII. Főosztályként működött. 1953-tól a Belügyminisztérium II. Osztálya, illetve Főosztálya. Az 1956-os forradalmat követő átszervezések után a BM II/3. Osztálya. 1962-től a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége alá tartozott a hírszerzéssel foglalkozó III/I. Csoportfőnökség, a III/II. kémelhárító Csoportfőnökség, a belső elhárítással foglalkozó III/III. Csoportfőnökség a III/IV-es katonai elhárítás és a III/V. technikai szakszolgálat. Lásd erről részletesen Tóth Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: CSEH Gergő Bendegúz–OKVÁTH Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* ÁBTL–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 381–445.

sítás nyomására, ami egyszerre felgyorsította és kikényszerítette munkába állásukat. Dolgozóként gazdasági szükségből emancipálódtak, ez azonban nem járt együtt azzal, hogy gyökeresen megváltozott volna a nők társadalmi szerepéről való általános felfogás. A politikai hatalmat uraló kommunista párt sem tett lépéseket afelé, hogy a zászlójára tűzött egyenlőséget meg is valósítsa, és egyenlő lehetőséget biztosítson a nők társadalmi érvényesülése számára. Csak több mint két évtizeddel a politikai hatalom átvétele után – 1970-ben – jutott el oda a párt, hogy a nők helyzetét az MSZMP Központi Bizottságának napirendjére tűzze. Az ekkor elfogadott nőpolitikai határozat⁶ feladatul szabta a nők társadalmi és szociális helyzetének a javítását, ideértve a nők foglalkoztatásban való jelenlétének növelését, munkakörülményeik javítását, iskolázottságuk és képzettségük emelését, továbbá perspektíváik és esélyeik bővítését. A központi rendelkezés hatására a hetvenes évek végén, amikor kiértékeltek a politikai kampány eredményeit, az állami és pártszervek már jelentős előrelépésekről számoltak be.⁷ A politikai szándéknak megfelelően 1980-ig az aktív foglalkoztatottak között a nők aránya 44%-ra emelkedett.

A Belügyminisztérium (BM) hivatásos állományában a nők aránya ennél jóval alacsonyabb szintet ért el. 1975-ben a III/III. belső elhárításra specializálódott Csoportfőnökség teljes állományának egyharmada volt nő.⁸ Egy néhány évvel később keletkezett iratból tudni, hogy a belső elhárításnál foglalkoztatott negyven nő közül csak tizennégyen voltak a hivatásos állomány tagjai. A nők kétharmada, hivatásosként vagy polgári alkalmazottként, mint gépíró, adminisztrátor, takarítónő dolgozott, valamint a technikai részleghez tartozott. Ha nem a pusztán számok, hanem

⁶ *Nőpolitikai dokumentumok 1970–1980.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 7–23.

⁷ Uo. és lásd többek között A nőpolitikai határozat végrehajtása – közös ügy. *Pártélet*, 1979/1. 78–81.; Vita a nőpolitikai határozat végrehajtásának tapasztalatairól. *Dunaújvárosi Hírlap*, 1978. július 21.; Eredményes a nőpolitikai határozat végrehajtása. *Dunántúli Napló*, 1979. március 4.; Napirenden a nőpolitikai és közművelődési határozat végrehajtása. *Békés Megyei Hírlap*, 1979. április 7. stb.

⁸ Köszönet Tabajdi Gábornak, hogy a III/III. Csoportfőnökség állományáról készülő kéziratába betekinthessem.

a tevékenységek és a beosztások irányából vizsgáljuk a nemek viszonyát, a kép még kevésbé kiegyenlített. A nők hivatásos rendőrként is elsősorban segédoperatív, nyilvántartási, illetve oktatással kapcsolatos munkakörökbe voltak beosztva.⁹ Az értékelő, elemző, műveleti feladatokat a férfi rendőrtisztek látták el. Megállapítható, hogy azok a nők is jellemzően adminisztratív feladatokkal kezdtek állambiztonsági pályafutásukat, akik munkásmozgalmi és antifasiszta múltjuk révén kerültek még az ÁVO-hoz és az ÁVH-hoz, majd onnan a belügyi szervekhez, és több évtizedes szolgálatuk és tapasztalatuk eredményeként rendőrtisztté vagy akár főtisztté léptek elő. A belső elhárításnál dolgozó tizennégy rendőrnő közül hatnak volt felsőfokú diplomája, ketten pedig csak általános iskolát végeztek. A nőpolitikai határozat nyomán a nők ranglétrán való előrehaladása előtt megnyílt az út, de alulképzettségük továbbra is akadályozta karrierépítésüket. Az állomány tisztjeinek megközelítőleg egytizede volt nő. 1962-ben, a Belügyminisztérium átszervezésekor még egyetlen nő sem volt az ügynevezett parancsnokok, azaz az osztályvezetők vagy magasabb pozícióban levő tiszték között. Később a nyilvántartási osztály élén, illetve kivételes esetben operatív terület élén is feltűnt egy-egy női főtiszt, mint például Mészáros Béláné, aki tanári végzettséggel a kulturális elhárítás területén dolgozott, és pályafutásának végére alezredessé léptették elő.¹⁰

A politikai rendőrség külföldi információszerzésre szakosodott szervei állományukból legalább olyan mértékben kizárták a másik nemet, mint ahogy a katonaság is zárva maradt a nők előtt. A hírszerzésre vonatkozóan semmiféle rendszerezett statisztika nem áll a kutatók rendelkezésére, de a témával foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy a nők aránya 8% körül mozoghatott. Ismert Rudas Éva története, aki hírszerző tisztként hadnagyi rangban a szovjet katonai tanácsadó mellett volt tol-

⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB 1983. november 23-i üléséről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 288. f. 5/896. ó. e.

¹⁰ TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 137–138.

mács.¹¹ Más női hírszerző tiszteket alacsonyabb rendfokozattal a nyilvántartási osztályon foglalkoztattak. Egy időben magának a nyilvántartási osztálynak a vezetője is nő volt: Kis Józsefné rendőr főhadnagy. Az állambiztonság ezen szervezetét tehát még más politikai rendőrségi részlegekhez képest is erősebben befolyása alatt tartotta a múltból örökölt elitista és patriarchális szemlélet.¹² Ennek értelmében a nők „természetből adódó” – valójában a férfiak által nekik tulajdonított – személyiségjegyeik alapján alkalmatlanok voltak a hírszerzésre, az ügynöki hálózat kiépítésére, az ügynökökkel való kapcsolattartásra, titkos műveletek kidolgozására és lebonyolítására.

Miközben a hírszerzés korlátozott létszámú állománya a hatvanas évek elejétől a pártállami korszak végére számottevően kibővült – 1960-ban kétszázán, a nyolcvanas évek közepén mintegy nyolcszázhatvanan voltak tagjai az állománynak –, feltételezhetjük, hogy a nők aránya nem csökkent, ami a női hírszerzők lassú gyarapodását jelenthette.¹³ Nők – feltételezésünk szerint – a nyolcvanas években kétszázhatvan főre is felduzzadó szigorúan titkos állományú, úgynevezett SzT-tisztek között lehettek a legtöbben, mivel ez volt az a tevékenységi kör, ahol a nők foglalkozásbeli emancipációja közvetlenül jelentkezett. Az SzT-tisztek kettős életet éltek. Hírszerző feladataikat különféle polgári állásokat is betöltve, polgári munkahelyük nyújtotta lehetőségeik révén látták el. A hatvanas évektől az állami intézmények egy bizonyos körének – általában azoknak, amelyek kiterjedtebb nemzetközi kapcsolatokat ápoltak, mint például a Magyar Tudományos Akadémia – be kellett fogadnia egy-egy SzT-tiszteket, akik vezető beosztásukból adódóan ellenőrizhették a be- és kiutazókat. Az SzT-tisztek száma ráadásul ellenkező irányból is bővíthetett. Az arra alkalmasnak ítélt vezető beosz-

¹¹ Rudas Éva a kommunista filozófus Rudas László lányaként a Szovjetunióban nőtt fel. Később Molnár Miklóssal kötött házasságot. Az 1956-os forradalom után férjével Svájcba emigrált. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-15833/13-II/232 Rudas Éva.

¹² Andrea PETŐ: A gender history of Hungarian intelligence services during the Cold War. *Journal of Intelligence History*, 2020/2. 197.

DOI: <https://doi.org/10.1080/16161262.2020.1774231>

¹³ TÓTH Eszter: I. m. 435.

tású hivatalnokokat SZT-tisztté léptethették elő, így vonva be őket a hírszerzés tevékenységébe. Illetve, mint egyik példánk alapján látni fogjuk, akár titkos munkatársak állományba felvétele is növelhette a számukat. A szovjet típusú rendszer oktatáspolitikájának köszönhetően a Kádár-korszak első évtizedének végére sok szakmában és hivatásban megnőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők száma. A különféle állami intézmények nemzetközi osztályain is egyre több, nyelveket beszélő diplomás nő kapott hivatalnoki állást, és került egyszersmind a hírszerzés látókörébe.

A III/I. Csoportfőnökség „Akadémia” nevű rezidentúrája, azaz hírszerző állomása a Kulturális Kapcsolatok Intézetében épült ki. Ez a rezidentúra, amíg a KKI-ban összpontosult,¹⁴ legalább tizennégy SZT-tisztet foglalkoztatott. Közülük négy női hírszerző tisztet lehetett ez idáig azonosítani. Néhányuk előmenetelében a társszervek kapcsán is megemlített karrierminta fedezhető fel. Egyikük a hírszerzés csoportfőnök-helyettesének titkárnőjéből lett századosi rangban főelőadó az intézetben felállított Országos Ösztöndíj Tanács Titkárságán. Másikuk a belügyminiszter feleségeként került a KKI személyzeti osztályának élére. A többiek képzett, nyelveket ismerő hivatalnokokként gyűjtötték a BM számára is az értesüléseket. Rajtuk kívül a KKI-ban még legalább öt női hálózati személyről tudunk. Kettő közülük „hagyományos” dokumentációs feladatokat látott el, de hárman – vagy többen – a KKI területi osztályain, illetve az UNESCO osztályon tipikus hírszerzői feladatokkal, szervezési jelöltek felkutatásával és információszerzéssel voltak megbízva.¹⁵

A hálózatról az utolsó, rendszerváltás előtti kimutatás alapján megállapíthatjuk, hogy 1989. január elsején a III/II. és III/III. Csoportfőnökségeknek 7350 férfi és 803 női kapcsolata volt. A nők a két elhárításra szakosodott állambiztonsági szerv hálózataiban tehát az összlétszám 10,1%-át alkották. Ez a korábbi

¹⁴ A rezidentúra hírszerző tisztjeit a KKI megszüntetése után a Művelődésügyi Minisztériumba, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetébe, valamint külföldi állomásokra telepítették.

¹⁵ SOMLAI Katalin: Nyugati tapasztalatszerzés állambiztonsági béklyóban: az Akadémia főrezidentúra. In: RAINER M. János (szerk.): *Hetvenes évek. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet Alapítvány–Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 219–266.

évekhez képest csúcsertéknek számított. Az államszocialista korszak egészét tekintve inkább Takács Tibor állítása állja meg a helyét, amely szerint „az állambiztonság hálózati neme – az állambiztonság egészéhez hasonlóan – férfi volt”.¹⁶ Ez annál is inkább igaz, mivel az ügynökhálózati hierarchia legkvalifikáltabb csoportjához tartozó titkos munkatársak körében szinte elhanyagolható volt a jelenlétük. A titkos munkatársnők száma 1973-ban 4%-ot tett ki, viszont 1989-ben a 3%-ot sem érte el,¹⁷ ami legalábbis megkérdőjelezi, hogy a nők lassú társadalmi emancipációja nyomán növekedett volna állambiztonsági megbecsültségük.

Az elhárítás titkos munkatársnőinek arányát extrapolálhatjuk a hírszerzésre is. Feltételezhetjük, hogy a hírszerzés kapcsolatai között, amelynek hálózatát úgynevezett titkos megbízottak és titkos munkatársak alkották, szintén nem lehetett több, mint 3% a másik nem aránya. Viszont, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a külföldön, ellenséges környezetben végzett kémkedés a lebukás fokozott veszélyével járt, ezért a megbízásnak a beszervezett ügynök kétségtelen lojalitására és megbízhatóságára kellett támaszkodnia, számuk akár még ennél is kevesebb lehetett. Beszervezésük ellen szólt a Belügyminisztériumban a nőkről alkotott és a kiképzések során az állomány gondolkodásában is rögzült sztereotip kép, amely szerint a nők alapvetően megbízhatatlanok, „cselekedeteiket érzelmeik befolyásolják, és fegyelmezetlenek, nincs tartásuk, ezért a komoly férfiaknál kevésbé alkalmasak a szisztematikus állambiztonsági munkára”.¹⁸

¹⁶ TAKÁCS Tibor: Az állambiztonsági ügynökhálózat létszáma és összetétele a Kádár-korszakban. In: HORVÁTH Zsolt–KISS Réka–SIMON István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. NEB, Budapest, 2019. 265–342.

¹⁷ Uo.

¹⁸ ÁBTL 4. 1. A-3118 Rapcsák Mihály: *Pedagógiai és pszichológiai ismeretek*. BM Tanulmány és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1977. 85.

Titkos munkatársnők hagyományos szerepekben

A magyar állambiztonság hírszerzési hálózatának tevékenységi köre kiterjedt úgy Magyarországra, mint külföldi, jobbára ellenségesnek ítélt országokra. Jóllehet idegen állampolgárokkal szemben az országon belül is hajtottak végre kompromitáló műveleteket,¹⁹ és a Kádár-korszak második felére több magyarországi hírszerző állomást, rezidentúrát is kiépítettek, a politikai rendőrség szervei közötti munkamegosztás szerint a hírszerzés tipikus műveleti területe az országhatáron kívülre esett. Olaszországra a magyar titkosszolgálat már a negyvenes évek végétől több okból is kiemelt területként tekintett. Egyrészt sok, a kommunista hatalom által „reakciónak” tartott emigráns talált új otthonra az Appennini-félszigeten, másrészt az országot geopolitikai és katonai szempontból is fontosnak tartották. Olaszország ugyanis az átmenetileg ellenségként számontartott Jugoszláviával volt határos, és a legfőbb katonai rivális, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének tagja volt. Az ország jelentőségét tovább növelte, hogy a Varsói Szerződésen belül Magyarország stratégiai feladatait a NATO déli szárnyának irányában határozták meg. Továbbá a népi demokráciák hírszerzési együttműködésében a magyar állambiztonságra osztották a Vatikán elleni hírszerzést. Ráadásul a hetvenes évektől Olaszország gyors ipari és technológiai fejlődése az országot a technikai információszerzés célkeresztjébe is állította. Az itáliai „behatolást” megkönnyítette, hogy Olaszország volt Magyarország külpolitikai nyitásában az egyik kiemelt irány, és a két ország közötti intenzív kulturális és gazdasági kapcsolatok a lehetőségek tág terét nyújtották ahhoz, hogy a magyar polgári és katonai titkosszolgálatok hivatalos kapcsolatok mögé bújva végezhesék titkos küldetéseiket.²⁰

A második világháború után a kiépülő kommunista állam részben megörökölte és reaktiválta elődje „klasszikus” szerepek-

¹⁹ TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián: I. m. 428.

²⁰ CSORBA László: *A római magyar követ jelenti. A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956.* Budapest. 2010. 179–180.

Forrás: <http://real-d.mtak.hu/538/> (Letöltve: 2023. 03. 20.)

ben tevékenykedő ügynöknőit. Voltak közöttük színésznők, táncosnők, az elit társasági életének aktív résztvevői és fontosabb hivatalokban titkos adatokhoz hozzáférő irodai alkalmazottak is. Esetükben egyfelől vonzó megjelenésük és társadalmi kapcsolataik, másfelől helyzeti előnyeik jelentették azokat az értékelendő adottságokat, amelyeket a két világháború között és a háború idején működő katonai és ezért kizárólagosan férfiak alkotta hírszerzés felhasznált a céljaira.²¹

A kommunista párt által a politikai rendőrségen belül kiépített új hírszerző szervezet friss beszervezettjei között több prostituált és a vendéglátóiparban dolgozó nő is volt, akiket többek között olasz diplomaták és kereskedők megfigyelésére és zsarolására tervezett műveletekben használtak fel. Néhány, szexuális munkában bevált megbízható kapcsolatot idővel – a szexuálisan kompromittáló akciók háttérbe szorulásával – beépítettek a hírszerzés vendéglátóipari vállalkozásaiba is.²²

A kéjnőkhöz hasonlóan a magyar hírszerzés küllemük alapján válogatta az olaszországi tevékenységének kiterjesztése érdekében toborzott új női ügynökeket is. Attraktív megjelenésük mellett ezekről a nőkről, akiknek a foglalkozását leggyakrabban táncosnőként határozták meg, diszkriminatív általánosítás alapján erkölcsi lazaságot feltételeztek. Feltételezett hajlandóságuk intim viszony kezdeményezésére a hírszerzés számára értékes ismeretek megszerzésével kecsegtetett. 1951-ben, amikor a magyar állambiztonság megpróbálta reaktiválni egy magyar hírszerző tiszt dezertálása után kényszerpihentetett informátorait, Olaszországban négy ottani „alvó” táncosnő ismételt bevonására számítottak.²³

A táncosnők történetei dinamikájukat tekintve hasonlóak. „Dudás Éva”, „Bende Ágnes”, „Csaba Júlia” és társaik azért vállalták, hogy Olaszországban információkat gyűjtenek a magyar

²¹ PETŐ Andrea: A gender history... I. m. 203–204.

²² Lásd erről többek között ÁBTL Mt-230/1 és Bt-1045 „Balikó Mária”, valamint TAKÁCS Tibor: Egyszerű történet. A „Tanya” fedőnevű K-lakás, 1968–1980. *Betekintő*, 2015. 1.; HAVADI Gergő–MAJTÉNYI György: Haverok, buli, Politikai Bizottság. Vendéglátás, éjszakai élet és luxus a szocializmusban. *Forrás*, 2011/7–8. 192–210.

²³ CSORBA László: I. m. 179–180.

hatóság számára, hogy útlevelet kapjanak, és Magyarország után, ahol az éjszakai élet tereit egymás után felszámolták, külföldön keressenek megélhetési lehetőséget.²⁴ „Dudás Éva” 1949-ben lett a hírszerzés informátora. Többekkel ellentétben ő külföldre jutva sem szabadult meg a hírszerzés béklyójától. Miközben Olaszországot járta különféle színpadi fellépései során, a római magyar követségre kihelyezett hírszerző tiszttel levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Beszámolóit a beszerzésekor megbeszélte „Tavasz” fedőnéven írta alá, miközben a szervezet őt, a feltehetően fizikai megjelenésére utaló, szexista „Dudás Éva” fedőnéven tartotta nyilván. Hogy milyen volt „Tavasz”, alias „Dudás Éva” valójában, nem tudni. Őt, ahogy a tanulmányunkban szereplő többi titkos munkatársnőt is, a róluk fennmaradt és a kutatás számára átadott állambiztonsági anyaguk alapján ismerhetjük meg. Történeteik rekonstruálásához más irányú forrásokat is fel kellene kutatnunk és használnunk. Arról, hogy a hírszerzés milyen képet alkotott egyes női kapcsolatairól, magának a szervezetnek a belső iratai igazítanak el. A női hálózatokról készített dossziékban rögzített benyomások és tapasztalatok tükrözik a férfiállomány nőkről alkotott képét. Ez az általánosító és leegyszerűsítő vélemény, amely a politikai rendőrség belső tananyagaiban is megerősítést nyert, nagyban behatárolta a nőkhöz mint beszerzési tippekhez való közeledés esélyeit. A nőekkel szembeni, alkalmatlanságukra vonatkozó előítéletet – amelynek kétségtelenül megvolt az az előnye, hogy a nőknek kevésbé kellett szembenézniük azzal az erkölcsi dilemmával, hogy megkeresésük esetén vállalják-e a kooperációt a kommunista állambiztonsággal – adott esetekben különleges helyzetek, illetve ritka adottságok szoríthatták átmenetileg háttérbe.

„Dudás Évát” tartótisztje „közepes szellemi műveltségű, közepesen értelmes” emberként jellemezte, és azzal is tisztában volt, hogy „Éva” a kommunista rendszernek sem volt híve. Mindezek a megállapítások a hírszerző logika alapján eleve kizárták volna az ügynökjelöltek köréből. Beszerzése a magyar titkosszol-

²⁴ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-568 „Dudás Éva”, Bt-566 „Bende Ágnes”, Bt-66 „Csaba Júlia”.

gálat nagyon szűk mozgásteréből következett. Az embrionális állapotban levő magyar hírszerzés „Dudás Éva” olaszországi utazására és női vonzerejére alapozva, szellemi képességeinek lebecsülése dacára sem hagyta ki annak a lehetőségét, hogy „az Olaszországban élő amerikai és angol tisztekkel, továbbá az ottani magyar emigrációval [kapcsolatba kerülhessen,] és rajtuk keresztül felderítse” az ellenséges hírszerző szervezetet. A politikai elkötelezettségének hiányából eredő kockázatot a Magyarországon maradt szüleivel való zsarolás révén kompenzálták.²⁵

„Boldogné” is táncosnóként kezdte. Apjával és nővérével újpesti szórakozóhelyeken léptek fel, majd Szófiába szerződött a második világháború idején. A magyar hírszerzés későbbi aktái alapján ekkor még semmilyen titkosszolgálattal nem állt kapcsolatban, de akkori munkája nyomán az életrajzába egy olyan részlet került, amely alapján a hírszerzés már egy ismerős, ügynöknek felhasználható kategóriát társított a személyéhez. „Boldogné” Bulgáriában ismerkedett meg későbbi olasz férjével, aki ott újságíróként dolgozott. Sorsa a háború és a nagypolitikai játszmák miatt viszontagságosra fordult. Családjától teljesen elszakadt, férjével 1944-ben szovjet fogságba estek. Hat év múlva szabadultak, és Olaszországba költöztek. Itt férjét hamarosan az olasz külügyminisztérium tájékoztatási részlegének élére nevezték ki. Közben „Boldogné” és férje is dolgozott az olasz rádió idegen nyelvű műsoraiban, aminek köszönhetően ismeretségi körük kiterjedt bolgár és magyar emigránsokra is. Margit később a férje családjához tartozó fehéreneműboltban segített ki. Itt toppant be hozzá 1954-ben egy napon a magyar hírszerzés tisztje. Nem a táncosnóhoz jött, hanem a feleséghez. Az olaszországi magyar feleségek, mint Perugiában „Delfin Éva”, vagy Firenzében „Szemes Gizi” és még sokan mások, „helyzeti értékkel” bírtak, még ha a hírszerzés célirányos tevékenységre nem is gondolhatott a felhasználásukkor, mivel semminemű hírszerzési lehetőségük nem volt.²⁶ Más volt a helyzet, amikor úgy hozta a sors, hogy az elhárítás hálózatának

²⁵ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-568 „Dudás Éva”.

²⁶ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-624 „Boldogné”, K-1006 „Delfin Éva”, K-978 „Szemes Gizi”.

egy-egy tagja ment férjhez Olaszországba. Ilyenkor a konspirációra korábban kiképzett arát a hírszerzés átvette társszervétől, hogy megpróbálja a maga céljaira hasznosítani.²⁷ A magyar feleségek hírszerzési ázsiója férjük pozíciójából és kapcsolatrendszeréből következett.²⁸ „Boldogné” is annyiban emelkedett ki sok feleségtársa közül, hogy közreműködésével a magyar hírszerzés nem alaptalanul remélhette, hogy fontos, illetve akár bizalmas információkhoz is juthat. „Boldogné” hídszerepet tölthetett be férje és az olasz külügyminisztérium között. Az iratok hol „Boldog”-ként, hol „Boldogné”-ként említik, összemosva a feleséget férjével, ami arról is árulkodik, hogy noha az asszonnyal léptek kapcsolatba, valójában a férj volt az állambiztonság számára értékes informátor. A férj fontossága rávetült felesége megítélésére is. „Komoly általános műveltséggel és erős jellemmel rendelkező személy, aki társadalmi helyzeténél fogva a Magyarországgal kapcsolatos rágalmak hatására erősen ingadozik” – jelentette tartója. Noha a hírszerzőtiszte erős nőként jellemezte, a nő bizalmába férkőzve felismerte, hogy saját családjától elszakítva „Boldogné” mennyire kiszolgáltatva érezte magát férje családjának. A titkos együttműködést a nő ezen gyengeségére alapozhatták. A majd két éven át tartó szoros kapcsolat során a Magyarországon levő családjával való kapcsolattartás reményében és anyagiakért cserébe „Boldogné” beszámolt az olasz rádió külföldi adásainak szerkesztőseiről, és megszerezte „férje révén az olasz külügyminisztérium tájékoztató anyagait, férjétől titkos anyagokat, a szovjet és népi demokráciák hírszerzésének módszereire, objektumaira vonatkozóan”.²⁹ A gyümölcsözőnek ígérkező együttműködést a magyar forradalom kitörése szakította meg. A hírszerző tisztet, akit „Boldogné” a bizalmába fogadott, 1956 végén hazarendelték. A későbbiekben a magyar forradalom olaszországi visszhangja miatt és különösen

²⁷ ÁBTL 3. 2. 1. K-2312 „Exler Mária”.

²⁸ Ismert Potoczky Mária esete, aki a magyar titkosszolgálatok társadalmi kapcsolata volt, és a férjei, egy osztrák újságíró, majd Christian Broda osztrák igazságügyi miniszter révén szerzett értesüléseket továbbított a magyar szervek felé. Sz. KOVÁCS Éva: Emigráns női sorsok és az állambiztonság. In: PALASIK Mária-Pócs Nándor (szerk.): *Titkos hidak. Az állambiztonság és az emigráció kapcsolatai 1945–1989*. ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021. 117–130.

²⁹ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-624 „Boldogné”.

gyermek születése után „Boldogné” ódzkodott a magyar titkosszolgákkal való további együttműködéstől. A megkeresések alól igyekezett kibújni, pedig a magyar hírszerzés még egy titkos műveletet is lebonyolított, hogy kijuttassa Olaszországba nővérét, és rajta keresztül vegye rá a bevált ügynököt a további kémkedésre. A történet akkor vett újabb fordulatot, amikor „Boldogné”-nak lett érdeke az együttműködés. Szerette volna ugyanis visszakapni a titkosszolgálat közbenjárásával magyar állampolgárságát, mivel válni készült, és gyermekének megtartását így látta biztosított-nak. 1962 januárjában besétált a római magyar nagykövetségre, és a hírszerzéssel ápolat kapcsolatára hivatkozva kért segítséget. Ezzel dekonspirálódott, de a hírszerzés nem ezért nem támogatta egykori titkos munkatársát, aki még új barátja, egy katolikus újságíró kapcsolatait is felajánlotta, hanem mert számukra a feleség csak eszköz volt, és válásával „Boldogné” önmagát fosztotta meg hírszerzési értékétől.³⁰

A hivatalokban elfoglalt megkerülhetetlen, noha nem mindig látható helyükből kifolyólag a bürokrácia hierarchiájában alul levő titkárnők, gépirónők, adminisztrátorok hasznos bedolgozói lehettek a titkosszolgálatoknak. Sokakkal találkoztak, bizalmas iratokba tekinthettek be, rálátásuk volt a történésekre. A külföldön működő magyar intézmények – követségek, kereskedelmi irodák, kultúrintézetek – biztonsági védelmét és egyéb kémelhárítási esetek feltárását is az ország határain túl a hírszerzés és hálózata, köztük az irodai alkalmazottak végezték.³¹ Olaszországban sem volt másként. „Ildikó”, „Marika”, „Iváni Andrea” a római követségen, „Nárcisz” és „Lukrécia” a milánói kirendeltségen végzett munkájuk éve alatt álltak kapcsolatban a magyar hírszerzéssel.³²

„Rosa” a nyolcvanas évek közepén került ki a Római Magyar Akadémiára titkárnőnek. Előtte hasonló munkakörben a

³⁰ Uo.

³¹ ÁBTL 4. 1. A-3006/26 Stefán János r. alezredes: *Hírszerző munka a kulturális és műszaki, tudományos területen Olaszországban*. BM, Budapest, 1986. 24–25.

³² ÁBTL 3. 2. 1. Bt-1108 „Ildikó”, Bt-314 „Marika”, Bt-1257/1 „Iváni Andrea”, 3. 2. 3. Mt-168/1 „Nárcisz”, Mt-119/1 „Lukrécia”.

Művelődésügyi Minisztériumban dolgozott. A kolóniavédelemmel foglalkozó III/I-2. Osztály látókörébe csak külföldi munkavállalása alkalmával került.³³ Jóllehet a kommunista rendszer iránti elkötelezettségéről a hírszerzésnek nem volt információja, és nem is feltételeztek róla különösebb politikai meggyőződést, amikor jellemzésében úgy fogalmaztak, hogy „politikailag valószínűleg semmilyen”, az a tény, hogy édesapja a BM tisztje volt, az állambiztonság bizalmát „Rosá”-ra is kiterjesztette. Ha politikai tudatosságot a nőkről alkotott sztereotípa alapján nem is tulajdonítottak neki, „intelligens, átlagon felüli műveltségű, határozott, céltudatos egyéniségként” láttatták. Zárkózott, visszahúzódó természetére is felfigyeltek. Személyiségének ez az árnyoldala ugyan elgondolkodtatta jövődő megbízóit, de végül beszerzése mellett döntöttek. „Nem elégedhetünk meg ilyen szintű, laza kapcsolattal – kapta a Belügyminisztériumból utasításba »Rosa« beszerzését a római hírszerző rezidens. – Az eddigi tapasztalat egyértelműen igazolja, még a korábbi a nyugdíjkorhatárhoz közel álló titkárnő esetében is, hogy az RMA-n lakó ösztöndíjasaink, az ott dolgozó beosztottak közül egyedül a titkárnő személyét fogadják fenntartás nélkül, bizalommal, vele alakítják ki a legszorosabb kapcsolatot.”³⁴ Győzött a nőkről alkotott általános elképzelés, miszerint empatikusak és gondoskodóak. „Rosa” révén reméltek olyan információkhoz jutni, amelyekhez hivatali felettese, az intézet ösztöndíjas titkára s egyben az Akadémia rezidentúra beosztott SzT-tisztje férfi lévén nem tudott hozzáférni, már csak azért sem, mert szinte nyílt titok volt státuszának titkosszolgálati nexusa. „Rosa” feladata lett, hogy megfigyelje, az ösztöndíjasok közül kik tartanak kapcsolatot a Rómában élő magyar, a hírszerzés által „jobboldalinak” tartott emigránsokkal. Számon kellett tartania az RMA-t rendszeresen látogató olaszokat, megfigyelnie azok esetleges kapcsolatait az olasz elhárító szervekkel, nyomon követnie az olasz sajtó Magyarországgal szembeni ellenséges megnyilvánulásait. A titkárnő munkadossziéja nem került a levéltárba. A beszerzési dossziéjában szereplő jelentésekből

³³ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-3168 „Rosa”.

³⁴ Uo.

azonban arra következtethetünk, hogy érdelemes információkat nem tudott gyűjteni tartóisztje számára. A hírszerzés a kapcsolatból nem profitált, „Rosa” magánéletét azonban a titkos kapcsolat befolyásolta, amennyiben elővigyázatosabbá tette a zárkózott nőt. Az RMA titkárnője kint tartózkodása alatt megismerkedett az olasz Tájékoztatási Hivatal egyik munkatársával. A hírszerzés feltételezte, hogy a férfi az olasz szolgálatoknak dolgozik. „Rosá”-t éberségre intették, és utasították, hogy minden találkozó előtt és után egyeztessen kapcsolattartójával. Az iratokban nem találni további adalékot arra, hogy Giovanni közeledési szándékai mögött személyes szimpátia és egy magányos férfi kapcsolatteremtő kísérlete vagy kémelhárítási érdek húzódott-e meg. Amit tudni, hogy „Rosa” ilyen körülmények közepette kitért a közeledése elől, és ezzel kilépett a hírszerzés által felkarolt játszmából. Magatartásával mintegy beigazolta alkalmatlanságát, illetve hajlandóságának hiányát a titkosszolgálati munkára.³⁵

Titkos munkatársnők modern szerepekben

A hírszerzés hálózatának hagyományosnak tekintett női szerepekben feltűnő tagjait, mint a fentiekben láttuk, megjelenésük, illetve helyzeti előnyeik alapján szervezték be, dacára annak, hogy az állambiztonság nem tartotta őket ideális ügynököknek. Megítélésükben komoly szerepet játszottak egyfelől az előítéletek, másfelől – a nők pozitív adottságainak kiemelésekor – a hírszerzők öngazolása, miszerint az általános nőkép ellenére mégis megfelelő személyt szemeltek ki az együttműködésre.

A hatvanas évek elejétől fokozatosan, bár szigorúan korlátozott keretek között, de nyugati irányba is kezdtek megnyílni a határok.³⁶ A hidegháború enyhülésével a külföldi információgyűjtés lehetőségei is bővültek. Megindult a magyar hírszerzés gyors szervezeti kiépülése, amely együtt járt hálózatának bővülésével is. Az állambiztonság érdeklődésének középpontjában

³⁵ Uo.

³⁶ Lásd BENCsik PÉTER: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Tipico Design Kft., Budapest, 2005.

megmaradtak az olyan súlyponti témák, mint a magyar emigráció, a Vatikán vagy az ellenséges titkosszolgálatok működése, de a hetvenes évekre a tudományos hírszerzés is felzárkózott a régi tevékenységi körök mellé. Ennek ügyletei áttételesen értékes devizabevételnél segíthették hozzá a magyar gazdaságot, illetve közvetlenül jól jövedelmeztek a szolgálatok titkos számláin is.³⁷ A kelet–nyugati kapcsolatok intenzívebbé válása a kereskedelmi forgalom és a gazdasági együttműködés mellett a kulturális és a tudományos külkapcsolatok területén is megmutatkozott.³⁸ A nyugat-európai egyetemeken működtetett magyar lektorátusok, tanszékek a magyar kulturális propaganda stabil bázisai lettek. A lektori pozíciókra, amelyek száma szintén növekedett, a hírszerzés is perspektivikusan építhetett. Mint más tartós kiküldetések esetében, az egyetemi állásoknál is arra törekedett az állambiztonság, hogy azokat lehetőség szerint megbízható társadalmi kapcsolatokkal, illetve titkos munkatársakkal töltsse be.³⁹ A női hálózati tagokat tekintve is ismerni olyan titkosszolgálati karriertörténetet, amelynek során egy egyetemi oktató – lektori állásba kerülve – a belső elhárítás ügynökéből lett a hírszerzés titkos munkatársa, majd hazatérve a hírszerzés juttatta olyan fedőállásba, ahol maga is ráhatással volt a külföldi állások elosztására és a beszerzendők kiválasztására.

Olaszországban az olasz és az amerikai titkosszolgálati szervezetek tagjainak és tevékenységének feltérképezése, valamint a magyar emigránsok megfigyelése mellett egyre inkább az olyan olasz állami intézmények tanulmányozása került a magyar kulturális hírszerzés figyelmének középpontjába, mint az olasz külügyminisztérium, a Nemzeti Kutatási Tanács (Consiglio Nazionale delle Ricerche), a Nemzetközi Szervezetek Olasz Társasága (Società Italiana per l'Organizzazione Internazionale), a Nemzetközi Kapcsolatok Intézete (Istituto Affari Internazionali),

³⁷ Lásd BORVENDÉG Zsuzsanna: *Az impexek kora*. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2020.

³⁸ Lásd többek között ANDREIDES Gábor: A magyar–olasz kapcsolatok, 1945–1990. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. ELKH BKT Történettudományi Intézet, Budapest, 202. 465–487.

³⁹ ÁBTL 3. 2. 5. O-8-164/1-5 „Liceum” – Francia felsőoktatási intézmények.

a milánói Nemzetközi Politikai Tudományintézet (Istituto di Studi Politica Internazionale), valamint azok az olasz egyetemek, amelyekeken magyar tanszék vagy legalább egy magyar lektor működött.⁴⁰

„Angelica” esete mutatja, hogy a magyar hírszerzés a milánói egyetemen 1974-ben létesülő lektori állást is igyekezett hálózata befolyási körébe vonni. Annak ellenére, hogy a milánói kereskedelmi kirendeltség már többször alkalmazta tolmácsként, a hírszerzés figyelmét „Angelica” csak akkor vonta magára, amikor megpályázta a Kulturális Kapcsolatok Intézeténél (KKI) a milánói egyetemen újonnan létrehozandó magyar lektori státuszt. A KKI-ban működő Akadémia fedőnevű hírszerző rezidentúra ekkor személyesen is felvette vele a kapcsolatot.⁴¹ Az „Angelica” iránti bizalmat erősíthette, hogy édesapja a negyvenes évek végén a gazdasági rendőrségnél dolgozott, kiválasztását és a lektori állásra jelölését azonban az döntötte el, hogy jó benyomást tett a vele találkozó hírszerző tisztre. „Igen szimpatikus, jó megjelenésű, csinos nő” – jelentette „Sándor” milánói útja után. (Az „Angelica” szépségére tett megjegyzés kapcsán egy későbbi jelentésben „Sándor” felettese rá is kérdezett, hogy „[E]nnek milyen jelentősége van operatív szempontból?”) A hírszerző azonban a nő egyéb hasznosítható tulajdonságait is kiemelte: „felszabadult, nem ideges típus, intelligens, jól tájékozott úgy az olasz mint a magyarországi eseményekről”, majd beszervezését javasolta azzal a céllal, hogy a hallgatók között a hírszerzés számára alkalmas ügynökjelölteket kutasson fel. Elképzelhető, hogy az „Angelica”⁴² fedőnevet is ugyanez a tiszt adta kapcsolatának, ami szintén arra utal, hogy a hírszerző tisztre mély benyomást tett a másik nemű jelölt. „Angelica” kinevezésével mindenestre egy éveken át húzódó játszma kezdődött közte és a magyar titkoszolgálat között. A hírszerzés a beszerzés formalizálását sürgette. A nyilatkozat aláírása átmenetileg lekerült a napirendről, mert „Angelicának” gyermeke született. „Angelica” ugyanakkor

⁴⁰ ÁBTL 4. 1. A-3006/26 Stefán János r. alezredes: I. m. 25.

⁴¹ ÁBTL 3. 2. 4. K-2971 „Angelica”.

⁴² Angelica Ludovico Ariosto Örjöngő Lóránt című eposzában az eszményi nő, akiért a lovagok elepednek.

az állás elnyerésén túl minél több juttatást próbált a maga javára és az oktatási körülmények javítása érdekében a KKI-tól kiharcolni. „Angelica” kiegészítő fizetést kapott az intézettől, valamint ösztöndíjat magyarországi tartózkodása idejére, az egyetemet magyar könyvekkel látták el. Olyan támogatást kapott, ami akár természetes is lehetett volna egy kiépítendő lektorátus esetében, de a hírszerzéssel való kapcsolata révén mindezt a szokásosnál gyorsabban és gördülékenyebben biztosították a számára. Az Akadémia rezidentúra új, tapasztalt hírszerző vezetője meg is jegyezte, hogy „[t]úl sok elvtárs figyelmét és bizonyos mértékig energiáját köti le az ügy”. Mégsem az eredménytelenség hatására változott meg a hírszerzés és „Sándor” viszonyulása a lektornőhöz. Két évvel később, hogy „Angelica” megkapta kinevezését, a hírszerzésben felmerült a gyanú, hogy az olasz elhárítással is kapcsolatban állhat, mivel válópere után a vártnál gyorsabban szerzett magának tartózkodási engedélyt Olaszországban. A bizalomvesztést csak gyorsította, hogy „Angelica” egyre nyíltabban állt ellen a beszerzési törekvéseknek. Az egyik találkozó során kijelentette: „ő alkalmatlan olyan jellegű munkára, melyet tőle várnak, mivel ő mindent kifecseg”. Rekonstruálhatatlan, hogy „Sándor” adta-e ezeket a szavakat „Angelica” szájába, vagy valóban így hangoztak el, de a titkosszolgálati dossziében található jelentésben addig tökéletes jelöltként jellemzett nőt azonnal a nőket általánosító negatív séma alapján ítélték meg: „labilis, kiforratlan egyénisége és mindent kifecsegő személyi tulajdonsága miatt alkalmatlan a titkos együttműködésbe való bevonásra”.⁴³ A beszerzés megghiúsulása a feltételezett olasz kapcsolatok miatt nem járt következmények nélkül „Angelicára” nézve sem. A hírszerzés hálózati kapcsolatai révén megfigyeltette, tiltólistára helyezését tervezte, és intézkedett, hogy magyar külképviseleti szervek ne foglalkoztassák, és a KKI is vonja meg tőle a támogatását.

A hetvenes évekre felnőtt, diplomát szerzett és elhelyezkedett az a fiatal értelmiségi nemzedék is, amely már a szovjet típusú rendszerben nevelkedett. Soraiban jelentős számú nőt is találni

⁴³ ÁBTL 3. 2. 4. K-2971 „Angelica”.

minden tudományterületen. Az 1964 és 1970 közötti százharminc Ford-ösztöndijas magyar kiutazó között még mindössze három kutató volt, de a női tanulmányutak száma az államközi együttműködések kialakulásával és a tanulmányutak országos pályázatási rendszerének megszilárdulásával gyorsan nőtt. A külföldön tanulni vagy továbbtanulni szándékozók egy részével a magyar állambiztonság jövőbeli felhasználhatóságuk céljából kísérte meg a közelebbi kapcsolat kialakítását. 1968-ban például felfigyeltek egy, a milánói Bocconi Egyetemre készülő ikerpárra. A kémelhárítás „köznapi megjelenésük” és átlagos műveltségük miatt nem próbálkozott velük, a hírszerzés viszont perspektívát látott bennük azok után, hogy apjuk – Beresztóczi Miklós, az országgyűlés alelnöke és Horváth Richárd, a papi békemozgalom vezetője segítségével – kijárta külföldi tanulmányaikhoz a Művelődési Minisztérium engedélyét. A lányok azonban még indulásuk előtt dekonspirálódtak azzal, hogy „elfecsegték”, ha csak a családon belül is, hogy a hírszerzés megkereste őket. Az állambiztonság kudarc esetükben sem maradt megtorlatlanul. Az Akadémia rezidentúra vezetője alkalmatlannak nyilvánította őket a hálózati munkára, így olaszországi tanulmányaik is okafogyottá váltak a Belügyminisztérium szempontjából. A hírszerzés elérte, hogy az Országos Ösztöndíj Tanács elutasítsa külföldi egyetemi tanulmányaik engedélyezését.⁴⁴

A külföldi, elsősorban nyugati tanulmányutakat a hatvanas évek elejétől Magyarország egyfelől az ország nemzetközi elfogadtatása, másfelől a magyar gazdaság modernizálása érdekében támogatta. A személyes kapcsolatok útján szervezett tanulmányutak helyett az állam a párt ösztöndíj-politikájában lefektetett elvek szerint igyekezett a nyugati irányú ösztöndíjas utakat a bilaterális kulturális és műszaki-tudományos egyezmények keretében bonyolítani.⁴⁵ A hivatalos kiutazások esetén ugyanis a magyar fél tudta kiválasztani a pályázók közül a kiutazókat,

⁴⁴ ÁBTL 3. 2. 4. K-2153 „Zord Éva és Ágnes”.

⁴⁵ SOMLAI Katalin: Go West! A nyugati ösztöndíj-politika diskurzusai az 1960–1970-es évek Magyarországon. In: BÍRÓ Csilla–VÍSY Beatrix (szerk.): *Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 251–260.

illetve a kutatási területeket is. Az ösztöndíjasok révén legális és esetenként illegális utakon valósult meg az a tudástranszfer, amely a magyar ipari termelés korszerűsítését szolgálta. A tudományos hírszerzés ezért erősen ráépült a Nyugatra utazó tudósokra, különösen az olyan stratégiai ágazatokban, mint az atomenergia-ipar, a vegyipar vagy az elektronika. Az ösztöndíjasok tanulmányútjuk alatt bejuthattak olyan kutatóhelyekre, laboratóriumokba, esetleg üzemekbe is, amelyek el voltak zárva a diplomáciai fedéssel dolgozó hírszerző tisztek elől. „Medika”, a Kőbányai Gyógyszergyár laboratóriumának vezetője, mikrobiológus, az olasz–magyar államközi szerződés keretében az elsők között utazhatott Olaszországba, Rómába, ahol 1963 novembere és 1964 júniusa között nyolc hónapot töltött.⁴⁶ „Medika” Kecskemét két világháború közötti elitjéhez tartozó orvoscsaládjának a leszármazottja volt, aki szakmai eredményességének köszönhetően a kommunista rendszerben is érvényesülni tudott. Szabadalmait, gyártási terveit állami kitüntetésekkel díjazták. Rómában a Nemzetközi Mikrobiológiai Központban (Centro Internazionale di Chimica Microbiologica) folytathatott kutatásokat. A Római Magyar Akadémiára kihelyezett Szt-tiszt, mint minden ösztöndíjas tevékenységét, az övét is figyelemmel kísérte. Vélhetőleg „Medika” is sejtette, kihez fordul, amikor 1964 telén azzal kereste fel az intézmény ösztöndíjas titkárát, hogy a laboratóriumból „kilopna” olyan gombatörzseket, amelyek a gyógyszer-alapanyagként használt anyarozs alkaloidok előállítását teszik lehetővé laboratóriumi körülmények között. A titkár segítségét kérte a gombatörzsek gyors hazajuttatásához. Elmagyarázta a kémiai ismeretekkel nem rendelkező hírszerzőnek, hogy amennyiben sikerül Magyarországon továbbnemesíteni a mintákat, a gyógyszergyári termelést átállíthatják a modern technológiára, és nagy mennyiségben tudnak majd alkaloidokat a nyugati piacon is értékesíteni. Erre a lehetőségre a Belügyminisztérium sem késlekedett lecsapni. „A probléma megoldása bármelyik gyógyszergyár részéről óriási előnyt és a nemzetközi piacon való jelentős sikert eredményezhet” – véleményezte a műszaki és tu-

⁴⁶ ÁBTL 3. 2. 4. K-2308 „Medika”.

dományos hírszerzéssel foglalkozó III/I-4-F hírszerző alosztály. Bár a siker nem volt garantált, „Medika” önkéntes kémtevékenységébe egy hosszú távú együttműködés biztató kezdetét is belélták. Társadalmi kapcsolatként tekintettek rá, és különféle kedvezményekkel igyekeztek a további együttműködés irányába terelni: pénzjutalmat kapott, hogy családját vendégül láthassa, pénzt kapott könyvek beszerzésére, elősegítették hazalátogatását a tanulmányútja alatt, a futárpostával gépkocsialkatrészeket küldhetett haza a férjének, és nem mellékesen azzal kecsegtették, hogy támogatni fogják későbbi angliai utazását is. A tudományos hírszerzésnek hosszú távú tervei voltak vele, miközben szorosabbá vált a kapcsolat „Medika” és a hírszerzés, valamint azzal párhuzamosan a hírszerzés és a Kőbányai Gyógyszerárugyár között. „Medika” Rómában, majd hazatérve is kapcsolatban maradt a titkosszolgálattal, a hírszerzés cserébe nehezen vagy egyáltalán nem megszerezhető alapanyagokat biztosított a gyógyszergyár számára saját titkos kapcsolati hálóján keresztül. „Medikáról” egyöntetűen pozitív véleményt alkottak. „Jó érzéke van a részünkre végzendő munkához, érdemes perspektivikusan is foglalkozni vele” – állapították meg a hírszerző központban. Tevékenységét olyan nagyra értékelték, hogy még a belügyminiszterhez is felterjesztették az eredményeit. Felmerült, hogy titkos munkatársként tegyék vele rendszeresebbé és szorosabbá a kapcsolatot, de végül a formális szervezéssel nem zavarták meg az olajozott együttműködést. Az alkaloidkísérletek 1965-ben sikeresen lezárultak. „Medika” dossziéjában találni utalást arra is, hogy az állambiztonság a gyártáshoz szükséges hitelfelvétel érdekében is közbenjárt. A kapcsolat még éveken át tartott. „Medika” szakértett a hírszerzés számára, mások révén beszerzett anyagokat hasznosított a laboratóriumában, de olyan típusú hírszerző tevékenységet, külföldre telepített ipari kémkedést, amelyre az állambiztonság a kezdeti sikerek alapján alkalmasnak tartotta volna, nem végzett. Ipari kémként való felhasználása zátonyra futott. „Medika” a szakmájának és a családjának élt. Az előbbi érdekében elfogadta a hírszerzéssel való együttműködést, elsősorban a hírszerzés segítségét, de a családi életét nem tette kockára egy újabb, hosszabb idejű külföldi tar-

tózkodás miatt. Ennyiben bele is illett az állambiztonság egyoldalú nőképebe.⁴⁷

A magyar hírszerzés hálózatának bővítése céljából folyamatos érdeklődést mutatott olyan nyugat-európai egyetemek és intézetek iránt, ahol több országból érkezett hallgatóság gyűlt össze. Egy, a hírszerzés tisztjei számára összeállított tanulmány Olaszországot illetően is kiemelte, hogy az ismertebb egyetemeknél „érdekesebbek viszont azok az egyetemek, illetve főiskolák, amelyeket a NATO, az EGK, vagy az USA pénzén hoztak létre Olaszországban nemzetközi jelleggel, hogy itt képezzék ki a jövő politikusait, gazdasági szakembereit különböző nemzetközi szervezetekbe, diplomáciai pályára: Università Europea di Firenze, Istituto Universitario di Studi Europei di Torino, Istituto Orientale di Napoli, a velencei és udinei tudományegyetemek (nagy hangsúlyt helyeznek a szocialista országok nyelvi és egyéb kulturális örökségének megismerésére), Johns Hopkins Egyetem, ahol évente 100-150 hallgató részesül egyéves továbbképzésben”.⁴⁸ A felsoroltak közül a firenzei Európai Intézet és a Bolognában levő amerikai Johns Hopkins Egyetem voltak azok az intézmények, amelyek diákjai a magyar állambiztonságot leginkább érdekelték.⁴⁹ A Nemzetközi Kapcsolatok Intézete, amely a Kulturális Kapcsolatok Intézetének utódintézményeként 1980-ban átvette a KKI-ban fedőállásban dolgozó, III/I-es Csoportfőnökséghez tartozó SzT-tisztek egy részét is, ezért kereste az alkalmat, hogy titkos kapcsolatait bejuttassa a célobjektumokba.

Erre többek között a közgazdaság-tudományi egyetem egyik diákjának a Johns Hopkinsra való meghívása nyújtott lehetőséget a nyolcvanas évek közepén. Az „Amby” fedőnevű titkos munkatárs közreműködésével később az NKI formalizálta is kapcsolatait a bolognai egyetemmél, amivel megnyílt a hivatalos út, hogy a magyar fél diákcserek keretében küldjön ki egyetemistákat, köztük akár a hírszerzés ügynökeit is. „Amby” esete azt is példázza, hogy a Kádár-korszak utolsó évtizedében már a magyar állambiztonság hírszerzői sem zárkóztak el teljes mér-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ ÁBTL 4. 1. A-3006/26 Stefán János r. alezredes: I. m. 18.

⁴⁹ ÁBTL 3. 2. 5. O-8-474 „Bagolyvár”.

tékben a nők nemcsak alkalmankénti, hanem perspektivikus foglalkoztatásától sem.

„Amby” egy Budapesten rendezett nemzetközi konferencián tolmácsként ismerkedett meg a Johns Hopkins Egyetem tanárával.⁵⁰ Ismeretségüknek és – ahogy azt az iratok sejtetik – intim viszonyuknak köszönhetően „Amby” lehetőséget kapott arra, hogy Bolognában tanuljon. A szexuális kapcsolatra való foghatóság nem szerepelt nyíltan a beszerzése melletti érvelésben, ugyanakkor a meghívás körülményeinek taglalása és az „Amby” vonzó külsejére tett utalások sejtetik, hogy ezen megfontolások is a diáklánnyal való együttműködés kialakítása mellett szóltak. A hírszerzés egyik tisztje – a *Világ Ifjúsága* újságírójaként bemutatkozva – 1984. november végén a Keringő Kávéházban ismerkedett meg a lánnyal. A találkozó során személyes tapasztalatot is szereztek arról, hogy politikailag megbízható, „intelligenciája, műveltsége átlagon felüli. A politikai munkához vonzalma, tehetsége van. [...] Érdekes ötvözete a humán vénával rendelkező reál érdeklődésnek. Jó kombinatív készséggel rendelkezik, kellemes beszélgető partner”.⁵¹

„Amby” vállalta, hogy a titkosszolgálat számára információt gyűjt Olaszországban, és vélhetően nemcsak a kiutazás lehetőségéért írta alá a beszerzési nyilatkozatot, hanem mert megértette, hogy az állambiztonság egyéb utakon is támogathatja, és a „kémnő” szerepe is beleillett identitásába. A hírszerzés már az első találkozók után ígéretes jövőbeli együttműködést látott „Amby”-ban. „Perspektivikus lehetőségei, személyi tulajdonságai révén osztályunk hálózati személyeinek köre olyan taggal bővül, aki adottságai révén alkalmassá tehető feldolgozandó személyek mellé történő bevezetésre, hazai és külföldi bázisú tippkutató tevékenység ellátására, valamint a későbbiek során önálló információszerző tevékenység ellátására. [...] tanulmányainak befejeztével közreműködésünkkel alakítandó ki számára osztályunk hírszerző profiljának megfelelő munkalehetőség” – írta az egyetemistával kapcsolatban kiutazása előtt tartója.⁵² Mindez így is

⁵⁰ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-3069 „Amby”.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

történt. „Amby” hírszerzői kiképzést kapott. Olaszországi tartózkodása során a tőle elvárt módon szállította az információkat, s így hazatérése után a Belügyminisztérium elintézte, hogy a már említett NKI-nál helyezkedhessen el. „Amby” amerikai referens lett, az Akadémia rezidentúra SzT-tisztjei között dolgozott. Új munkakörének megfelelően ekkor már a hírszerzés Egyesült Államokra szakosodott III/I-1 számú osztálya tartotta vele a kapcsolatot. „Amby” az NKI-nál az államközi kulturális szerződések lebonyolításával foglalkozott, eközben információkat gyűjtött a ki- és beutazó ösztöndíjasokról, de a „politikailag jól képzett, intelligens nőt” felhasználták az amerikai követség dolgozóiról való adatgyűjtésre is. Közvetlenül a rendszerváltás előtt teljesítménye alapján foglalkoztatói azt tervezték, hogy „Amby”-t egy amerikai ösztöndíjjal az Egyesült Államokba telepítik, más elképzelés szerint a Külügyminisztériumba építik be SzT-tisztként. Mindkét lehetőség előrelépést, „Amby” szerepének felértékelődését jelentette volna. Az 1989-ben felgyorsuló magyarországi politikai változások azonban megghiúsították a terveket. A titkos munkatársnő kilépett az NKI-ból. Döntését alacsony fizetésével indokolta, de feltehetőleg szabadulni akart a roskadozó pártállam állambiztonsági szerveitől is. Tartói megkísérelték a hálózatban tartani, de amikor nem sikerült kapcsolatuk számára a megfelelő kutatói állást kiharcolni a Külügyi Intézetben, 1989–1990 telén végleg elveszítették „Amby” együttműködési készségét. A politikai rendszer összeomlása, és nem a nemi diszkrimináció vagy a titkos munkatársnő alkalmatlansága volt tehát az, ami megakadályozta, hogy „Amby” a hírszerzés állományába léphessen.

Konklúzió

A fenti történetekkel azt próbáltuk bemutatni, hogy a hírszerzés területén miként érvényesült a társadalmi nemek közötti diszkrimináció, valamint volt-e annak időbeli változása. Láthattuk, hogy a nők társadalmi emancipációját nagy lemaradással követve e speciális területen is történt némi elmozdulás mind a hivatalos állományban, mind a hálózat összetételében. Feltucatnyi

esetről szoltunk, de feltételezhetően akkor sem lehetne az általános tendenciákat illetően más következtetéseket levonni, ha nagyságrendekkel több női ügynök együttműködését tudnánk vizsgálni, legfeljebb néhány kirívó példa ragadhatná meg a figyelmünket. A női informátorok hagyományosan néhány jól körülírható szerepben tűntek fel. Ezek egy része – mint például prostituáltak alkalmazása – kikopott, más részük háttérbe szorult, miközben a nők a titkosszolgálatok bedolgozóiként megjelentek magasabb képzettségű foglalkozásokban is. A kvalifikáltabb nőkkel való érintkezés esetenként felülírta azt a diszkriminatív elméletet, amely szerint a nők hírszerzésre alkalmatlanok. Hasonlóképpen a hírszerzés behatárolt lehetőségei és információéhsége is a nők felé nyitást mozdították elő az áthagyományozódott nőkép ellenére. A titkosszolgálati logika alapján megtervezett együttműködések zátonyra futása azonban automatikusan felerősítette a nőkről berögzült negatív sémákat. A női titkos munkatársokról, beszerzési jelöltekről írt pozitív jellemzések sem tekinthetők a hírszerző tisztek elfogulatlan véleményének. A hálózat minősítése és minősége visszahatott a tartótisztek teljesítményének megítélésére is. Ezért, amikor a hírszerzők véleményt formáltak, egyaránt álltak a szervezeti kultúra, a benyomásaik és az elvárások hatása alatt. A hírszerzés felfigyelt egyes nők pozicionális lehetőségeire vagy valamilyen különleges hozzáadott értékére, ami megfontolás tárgyává tehetette beszerzésüket, de mint a fentiekből is kitűnik, a másik nemet elsősorban célirányos feladatokra használták. Hosszú távon a hírszerzésnek dolgozó, kiképzett, külföldre telepített titkos munkatársakat, azaz „kémnőket” a titkosszolgálati iratok kutathatóságának jelen állapotában nem ismerünk.

LŐRINGZ ANDREA**A második világháborút követő felelősségre vonás megéléstörténetei a (színész)női életutakban**DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.2>

Jelen tanulmány a budapesti Nemzeti Színház 1939 és 1949 között szerződéssel rendelkező színésznőinek életútjába enged pillanatképszerű bepillantást: a középpontban a második világháborút követő átmeneti évek, 1945 és 1946 állnak, amelyek nem csak a színészvilágban jelentették az egyén háború alatti vélt vagy valós magatartásáért való utólagos felelősségre vonás idejét. A színészközösségben azonban – Major Tamás, a Nemzeti Színház ifjúkommunistából lett igazgatójának szavaival élve – különös jelentősége volt a folyamatnak. Ugyanis a színészek és színésznők, mint közönségük bálványai, nemcsak nézőik (kultúra)fogyasztási szokásaira voltak hatással, de érték- és normarendszerükre is: arra, hogy hogyan fordultak szélsőséges ideológiák felé, hogyan vettek részt szélsőséges mozgalmakban, hogyan viseltettek embertársaik iránt a vészorszakban.

A színháztörténet-írás napjainkig intézmény- és férfiközpontú résztudományként működik, ezért kiemelkedően fontosnak tartom a korszak normáit, ideáljait, elvárásait egyébként erősen befolyásoló színésznők élet- és karriertörténetét külön vizsgálatnak alávetni. A nőket az eljárások során ritkán tekintették önálló érték- és normarendszerrel rendelkező állampolgároknak, viselkedésüket és magatartásukat többnyire férfi rokonaik befolyásának tulajdonították, amely magában hordozta annak veszélyét, hogy férjük és fiaik, édesapjuk és testvéreik korrumpált tettei miatt az ő megítélésükön is csorba esett. Nemcsak saját, de családjuk, barátaik tetteiért is felelniük kellett – vagy felmenteniük

magukat –, ami többszörösen nehéz helyzet elé állította őket. Tanulmányomban kollektív biográfiájuk egyes életszakaszainak megírására, az össze- és a széttartó elemek felismerésére és elemzésére vállalkozom.

A vizsgálati csoportról

A tanulmány időkeretétől az 1945–1946-os éveket választottam, amely rendkívül mozgalmas időszak volt a színházi világban: a színházak új igazgatók irányítása alá kerültek, akik keze alatt kialakultak az új színházvezetési-színházalkotási irányvonalak, új társulatok alakultak, a korábbi rendszer közreműködőit eltávolították, a színpadról korábban leparancsolt színészek és színésznők visszatértek a színpadra,¹ kialakultak a színházak feletti, a színházak melletti és a színházak falain belüli demokratikus intézmények, mint például a színház üzemi étkezdéje. Az első hetekben, hónapokban a fizikai újjáépítésen kívül a morális-erkölcsi újrakezdés volt a legfontosabb kérdés, ennek pedig, mint az élet sok más szférájában, az igazolóbizottsági eljárások jelentették a kezdetét. A színészvilág azonban nem lélegezhetett fel az eljárások lefolytatása után sem: a szanálások után kialakult társulatok nem sokáig működtek akkor elnyert formájukban, ugyanis szakmai szempontú képességvizsgák követték az igazoló eljárásokat. A szelekció végét a B-listázások jelentették. A továbbiakban a Nemzeti Színház színésznőinek háromlépcsős rostálását követem végig.

A vizsgálati csoport meghatározásához a Kerényi Ferenc szerkesztésében, 1987-ben kiadott *A Nemzeti Színház 150 éve* című kötetet használtam,² amelynek végén található egy csaknem 1400 nevet tartalmazó lista³ azokról, akik a színház megalakulásától

¹ Jelen tanulmány a zsidótörvényeket, illetve a színházi világban a zsidótörvények következtében lezajlott „örségváltást” irányító és felügyelő Színészkamara létrejöttét és működését nem érinti.

² KERÉNYI Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

³ Uo. 320–335.

1984-ig (a kötet munkálatainak megkezdéséig) a társulat tagjai voltak. Ebből a listából kerültek kiválasztásra azok a nők, akik 1939 és 1949 között – legalább egy évadban – a Nemzeti Színház tagjai voltak. Így alakítottam ki egy 79 főt tartalmazó lajstromot. A korai színházi adattárak tartalmaznak arra vonatkozó információkat, hogy a műsorra tűzött darabokban mely művészek szerepeltek, milyen szerepekben, arról azonban nem „szólnak”, hogy az említett színészek és színésznők a Nemzeti Színház társulatának állandó tagjaként vettek-e részt a produkciókban, vagy alkalomszerűen meghívott vendégművészként, beugróként álltak-e színpadra. A hibafaktor kiküszöbölésére kontrollforrásként bevontam a *Magyar színházművészeti*,⁴ illetve a *Magyar életrajzi lexikont*,⁵ amelyek segítségével az egyes személyek életrajzi adatait pontosítani lehetett. Az elemzés során így nem vettem figyelembe azokat a személyeket, akik vendégművészként léptek fel a Nemzeti Színház színpadán, illetve azokat a nőket, akik a színészet mellett segédrendezőként, rendezőként működtek. E szelektálással 74 főre szűkült a vizsgálati csoport. A felállított csoport érdekessége – ami egyben a kutatás nehézségét is jelenti –, hogy a csoport nem állandó. Évről évre, azaz évadról évadra dinamikusan változott a szerződtetések, a szerepek, a színházra ható külső és belső események hatására. A vizsgálat fókuszát képező időszakban a csoport létszáma folyamatos változáson ment keresztül. A háború alatti 48-ról a felelősségre vonás többlépcsős rendszerének következtében 33-ra csökkent. Ennek biztos megállapításához azokat az 1945–1946-os évadra vonatkozó szerződéskötésekről és kifizetésekről szóló nyilvántartásokat hívtam segítségül, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVI-J-8. fondjában őriznek, de Budapest Főváros Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára is biztosított a kutatásban elengedhetetlennek bizonyuló anyagokat. Ezeket olyan másodlagos

⁴ SZÉKELY György (szerk.): *Magyar színházművészeti lexikon (MSzL)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁵ KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon (MÉL)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2023. 04. 13.)

forrásokkal egészítem ki, mint a szereplő színésznők, illetve kor- és pályatársaik egodokumentumai, illetve a korszak politikai, szakmai és bulvársajtója.

A háború utáni felelősségre vonás kérdése

Aki a felelősségre vonást meg sem várva „önmaga felett mondott ítéletet”:
az emigráns Szelezcky Zita

Szelezcky Zita, akinek neve nemcsak a harmincas-negyvenes években, de napjainkban is mindenki számára ismerős, hiszen korszakának ikonjaként a mai napig népes rajongótáborral rendelkezik, a Vörös Hadsereg bevonulása előtt nemcsak a fővárost, de az országot is elhagyta: így sem igazolóbizottsági perére, sem B-listázására nem került, nem kerülhetett sor. Felelősségre vonását az új hatalom ennek ellenére fontosnak tartotta, és ügyét távollétében is a népbíróság elé vitték, és elítélték. A főbüntetés-ként kiszabott börtönbüntetést a hatóságok természetesen így nem tudták fogyanatosítani.

A keresztény-konzervatív értelmiségi, középnemesi családba született Szelezcky Zita 1933 szeptemberében a Színművészeti Akadémián kezdte meg a tanévet, ahol sikert sikerre halmozott: vizsgaelőadásain rendre főszerepeket játszott, a Nemzeti Színházban rendszeresen statisztált. 1937-ben, a *Méltóságos kisasszony* című filmben filmszínésznőként is debütált, ezzel szinte egyidőben bontakozott ki nézeteltérése a Nemzeti Színház vezetésével: az igazgató, Németh Antal Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* a címszerepre kérte fel a színésznőt, aki előtte Ledérként nyerte el a közönség tetszését, így ezt az ajánlatot többször visszautasította. Engedetlensége miatt azonban a direktor a Színészkamara elé vitte az ügyet, Szelezcky eltávolítását követelve a Nemzetiből. A kamara – a szakmai és a közéleti visszajelzésekre való tekintettel – félévi eltiltás mellett döntött, amit a színésznő nem fogadott el, így távozott a színháztól.⁶ 1940 a

⁶ LIPS Adrián–MÁTRAVÖLGYI Dorottya–SEPSI Enikő–SZTRUHÁR Bettina (szerk.): *Szelezcky Zita életútja és válogatott magánlevelezése*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 13–14.

színésznő magánéletében is fordulópontot jelentett: férjez ment, újdonsült házastársa Haltenberger Gyula, világháború után nemzetközi körözés alatt álló németbarát mérnök-gyártulajdonos lett.⁷

1941 második felében Szeleczy külföldön tartózkodott – Olaszországban forgatta a soha be nem mutatott *Tentazione* (Kísértés) című filmet Kiss Ferenc oldalán –, 1941 második és 1942 első felében, hazatérése után magyarországi kórházakban, szanatóriumokban pihente ki a forgatás alatti feszített munkatempó és stressz okozta betegségét. 1942 második felében egy rövid – a Joseph Goebbels vezette német propagandaminisztérium meghívására tett – berlini utat leszámítva itthoni kisebb produciók elkészítésében vett részt, például dalfelvételeken. 1943 és 1944 folyamán szavalataival, dalaival, alkalmi színpadi előadásaisal volt jelen a színházi életben, ekkor már csak egy-egy előadásra szerződött. Az újabb áttörés 1944 második felében érkezett: Kovách Aladár, a Nemzeti Színház új igazgatója szerződtette. Ebben az időben jelent meg utolsó magyar gyártású filmje, *Az Első* is, amelyben Páger Antal partnereként szerepelt. Ekkortól tűnt fel egyre sűrűbben a szélsőjobboldalhoz köthető politikai és művészeti eseményeken, például hungarista esteken, kulturális értekezleteken.⁸

1945. március 17-én családjával elhagyta Magyarországot: az ausztriai Imstbe távozott. Hiánya a sajtónak is feltűnt: tavasszal az öngyilkosságáról tudósítottak,⁹ amelyet egyes sajtótermékek „önmaga feletti ítéletmondásként” interpretáltak,¹⁰ ami már előrevetítette felelősségre vonását.¹¹ Néhány hónappal később, 1945

⁷ Uo. 13. és JÁVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: *Szeleczy Zita élete és művészete*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2020. 235–243.

⁸ LIPS Adrián et al.: I. m. 15–16. és JÁVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: I. m. 244–249.

⁹ Hírek. *Szabad Nép*, 1945. április 11.; Rendőrkezen Kiss Ferenc és Fedák Sári. *Szabad Szó*, 1945. április 11.

¹⁰ Budapest újjászülető színházi élete. *Magyar Szó*, 1945. április 13.; Hírek – „Kedvencek”. *Néplap*, 1945. április 14.

¹¹ A második világháború éveinek nyilas művészkarakterekének – a Vörös Hadsereg benyomulásának napjait jellemző bizonytalanságban – többször kellett halálhírét, egyes sajtóorgánumok többé, mások kevésbé teátrálisan. Páger Antalt például autóbalesetben „ölték meg” egész családjával együtt. Szélrózsa.

májusában a színésznő neve már rajta volt a háborús bűnösöket összesítő listákon, mint olyan személyé, aki szellemi tevékenységével a nyilas pártot és a háborús nyomás fokozását segítette elő.¹² Olaszországban való letelepedése után nem sokkal, 1946. május 21-én nyomozást rendeltek el ellene Magyarországon: a tanúvallomásokot összegezve kiderült, hogy a hozzá közelállók Szelezcky hirtelen jött és gyorsan eszkalálódó jobboldaliságát a környezetében lévő férfiak hatásának, például filmes partnerének, Szilassy Lászlónak, valamint férjének, Haltenberger Gyulának tulajdonították – akit a sajtó egyenesen „hitleristának” nevezett, és ami egyben megerősítette a feleségére gyakorolt negatív befolyás toposzát is.¹³ Kiemelték Kiss Ferencsel való szoros barátságát, a Nemzeti Színház „jobboldali klikkjével” – ez ügyben Tasnady Ilonát nevezték meg – való kapcsolatát. Felemlegették uszító, antiszemita magatartását a munkahelyén és a magánéletében egyaránt. Mind színházi, mind filmes munkája kapcsán visszatérő elemként került elő a beilleszkedésre való képtelensége és az, hogy gyakran önkényesen figyelmen kívül hagyta a produkciónak irányítók kéréseit, döntéseit. Felrótták karrierorientáltságát, becsvágyát. Feltételezésünk szerint „jobbratolódásában” szerepet játszhatott a *Csongor és Tünde*-ügy: miután Németh elutasította és „meghurcolta”, sértett önérzete hajtotta az igazgatót a színházon belül és kívül is támadó jobboldali körökhöz.¹⁴

Szabad Magyarország, 1945. április 15. Ez a gyakorlat egyébként már a korszakban is visszatetszést keltett, voltak olyan újságok, amelyek kritikát fogalmaztak meg a szenzációhajhász „gyilkosságok”-kal szemben az állszakállban bujkáló Kiss Ferenc csodával határos letartóztatása, Szelezcky Zita holttestének megtalálása és a bombatámadásban életét vesztett Páger család romok alóli kihúzása ürügyén. A cikk párhuzamot vont a magyar művészek elhalálózása és a náci Németország felső vezetésének szándékos halálhírkeltésen alapuló módszerre között, amelynek a közvélemény megtévesztése volt a célja, hogy az „élőhalottak” így bújjanak ki a felelősségre vonás alól. Gyanus feltámadás. *Szabadság*, 1945. július 10.

¹² Politikusok, katonatisztek, színészek, újságírók a magyar háborús bűnösök második hivatalos listáján. *Magyar Nemzet*, 1945. május 4.

¹³ Rövid hírek szerző és cím nélkül. *Szabadság*, 1945. április 15.; Őrizetbe vették Szelezcky Zita férjét, a hitlerista Haltenberger Gyula mérnököt. *A Reggel*, 1945. április 16.

¹⁴ LIPS Adrián et al.: I. m. 16–18.; JAVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: I. m. 250–252.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-102293.

A nyomozás azt állapította meg, hogy a háború alatt színészi működésével – élő és rádiószavalaival, nyilvános eseményeken való szerepléseivel és a színházban tanúsított magatartásával – olyan kulturális hatást fejtett ki, amely a németbarátságot, a zsidóellenességet és a háborús morál fokozását segítette. 1947 februárjában kért kiadatása nem teljesült, így 1948 januárjában távollétében kezdték meg népbírósaági perének tárgyalását.¹⁵ Neve és munkássága a kommunista sajtóban addigra egyet jelentett az államrend elleni izgatással. Jól példázza ezt a Teleki téren a gramofonját áruló asszony esete, aki a portékáját Szeleczydalok játzsásával igyekezett vonzóvá tenni. Mikor elárusítóhelyszomszédai felhívták a figyelmét ennek veszélyeire, „demokráciaellenes” kijelentésekre ragadtatta magát, így a végén a kofa ellen eljárás indult, amely elmarasztaló ítélettel zárult.¹⁶ A történet mesélhetne a Teleki téri feketepiacról is,¹⁷ ám jelen írásban a színésznő bűnösségének mindennapokban megmutatkozó jeleként hangsúlyozzuk. Egy hónappal később, 1948 februárjában jogerős ítélet született, amely bűnösnek mondta ki a színésznőt: háromévi börtönbüntetésre (főbüntetés), politikai jogainak tízévi felfüggesztésére és fellelhető vagyonának elkobzására (mellékbüntetés) ítélték. A végrehajtás során lefoglalták és kiürítették Serleg utca 8. szám alatt álló, gellérthegyi villáját, amely ugyan a bombázások során súlyosan megsérült, de az egykor hatszobahallos épület lakható helyiségeiben addigra már elhelyeztek két kibombázott családot.¹⁸

Haltenberger Gyuláné gyanúsított elleni tanúvallomások (Békeffy István író, Deák Zoltán hírlapíró, Fényes Szabolcs zeneszerző-színigazgató, Pless Ferenc filmvállalat-tulajdonos, Somogyi Erzsébet színésznő).

¹⁵ LIPS Adrián et al.: I. m. 19.

¹⁶ Szeleczy-hangversenyt rendeztek a népügyészségen a fasiszta vádlott előtt. *Szabadság*, 1947. szeptember 13.

¹⁷ A Teleki téri feketepiacról bővebben: BRUCKNER Éva: *A Zsibárus boszorkány – az Ecseri piac krónikája a Teleki tértől a Nagykőrösi útig*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2007.

¹⁸ HALÁSZ Péter: „...de az biztos, hogy győzni fognak a németek!”. *Színház*, 1945/1. 23.

Védője, dr. Bollinger József – aki egyébként később a „Kun Páter” néven elhíresült Kun András kirendelt védője is volt¹⁹ – beadványában azzal indokolta Szeleczy felelősségre vonásának szükségtelenségét, hogy ugyanezen vádpontok alapján bármely színművész elítélhető volna, aki nem függesztette fel működését a második világháború alatt – ilyen jellegű szereplésüket azonban nem a népbíróóságok, hanem az igazolóbizottságok feladata volna megítélni.²⁰

Az igazolóbizottsági eljárások

„Minden színész felett erkölcsi felügyeletet kell gyakorolnunk és akire a legkisebb árnyékfolt esik, annak el kell tűnnie a színésztársadalomból.”²¹
– A színházi világ igazolása

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletben írta elő a köztisztviselők háború alatti magatartásának kivizsgálását, mielőtt azok az ország erkölcsi és anyagi újjáépítésében való munkájukat megkezdhették.²² Az első rendelet gyors egymásutánban követték a kiegészítő rendelkezések, amelyek egyre szélesebb és szélesebb körben írták elő a háttérvizsgálatokat, megteremtve például a kulturális élet megindításának lehetőségét is. Az 1945. május 4-i 1146/1945. ME²³ számú rendelet kötelezte igazolásra a szabad pályán működő értelmiségieket, többek között a színművészeket, vagyis a színházak társulatainak is át kellett esniük az igazoláson. Továbbra is az első rendelet számított irányadónak, ugyanakkor ez a kiegészítés lehetőséget nyújtott az igazolásért folyomódók szélesebb skálán történő szankcionálására.

¹⁹ CSONKA Laura: Kun András a népbíróóság előtt. *Archívnet*, 2005/5. Forrás: https://www.archivnet.hu/politika/kun_andras_a_nepbirosag_elott.html (letöltve: 2023. 01. 24.)

²⁰ LIPS Adrián et al.: I. m. 19–20.

²¹ KULCSÁR László: Abonyi Géza, a Színészszakszervezet elnöke. *Színház*, 1945/1. 10.

²² VÖRÖS Károly et al. (szerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 258.; *Magyar Közlöny*, 1945. január 4. 3–4.

²³ *Magyar Közlöny*, 1945. május 4.

Az igazolás mellett mód nyílt az igazolás alá vont megfeddésére, foglalkozásának gyakorlásától általában vagy a határozatban konkrétan megjelölt helyen, legfeljebb öt évre történő eltiltására, illetve az igazolás megtagadására.²⁴

A közalkalmazottak helyzetétől eltérően a színészek és színésznők meghatározott időre szóló eltiltásában felfedezhető egy, már a kortársak által is kihasznált kiskapu: „Ott hagytuk abba, hogy a próbáktól nem vagy eltiltva, csak a fellépéstől” – mondta 1945 őszén Várkonyi Zoltán, a Művész Színház igazgatója az éppen szilenciumát töltő Turay Idának, amikor átadta „tanulmányozásra” az 1946 tavaszán (a jogi akadályok elhárítása érdekében alig egy hónappal a színésznő eltiltásának lejártja után) bemutatni kívánt Shakespeare-dráma, *A makrancos hölgy* szövegkönyvét.²⁵

„Minél nagyobb a tehetsége, annál nagyobb volt a bűne.”²⁶

– A Nemzeti Színház igazolása (a csoport statisztikái, az igazoltak)

A rendelkezésre álló anyagok alapján képet kaphatunk a Nemzeti Színház tagjainak eljárásait lefolytató bizottságról, bizottságokról is. A Bakó Márta ügyét vizsgáló bizottságban látszólag Abonyi Géza²⁷ elnökölt mint a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének²⁸ (MSzSzSz) elnöke; helyet foglalt még benne a színész Básti Lajos, Dávid Mihály, a későbbi színháztörténész

²⁴ Uo.

²⁵ PÁRKÁNY László: *Turay Ida egyes szám első személyben*. Széchenyi Nyomda, Budapest, 1989. 140–142., 146.

²⁶ STAUD Géza: Színészek felelőssége. *Színház*, 1945/2. 4.

²⁷ Abonyi Géza (1894–1949) színész, színészpedagógus. 1918-ban szerződött a Nemzeti Színház, amelynek haláláig tagja maradt. 1941 és 1949 között az Akadémián oktatott, 1945 és 1948 között a Magyar Színészek Szabad Szakszervezete elnökeként is működött, közéleti tevékenységet fejtett ki. *MSZL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz01/13.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

²⁸ Magyar Színészek Szabad Szakszervezete: 1945. május 6-án alakult, a színházi dolgozók érdekképviselőjét ellátó szervezet, amelynek ezenkívül feladata lett a háború utáni felelősségre vonás (az igazolóeljárások) lefolytatása. Fennállása alatt két elnöke volt, előbb Abonyi Géza, majd Rátkai Márton színművészek, a főtítkári feladatokat Staud Géza és Jákó Pál látták el. A szervezet 1950-ben beolvadt a Magyar Művészek Szakszervezetébe. *MSZL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz15/63.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

Staud Géza és „egy Schiller nevű öreg színpadmunkás”.²⁹ Ezzel szemben a Turay Ida ügyét vizsgáló bizottságban – ahogyan később nevezte, „bizottságmicsodában”³⁰ – a színésznő számára ismeretlen személyek ültek, visszaemlékezése szerint csak közvetlen kollégáit, Major Tamást és Olty Magdát ismerte fel közülük.³¹ Kivételes helyzet, hogy Bakó Márta és Turay Ida igazolóbizottsági eljárásának nemcsak a hivatalos dokumentációja áll rendelkezésre, a tárgyalás jegyzőkönyvével és a véghatározattal, de a színésznők visszaemlékezéseikben is külön fejezetet szenteltek a vizsgálatnak. A két dokumentumtípus összevetésével rekonstruálhatók az eljárások: a beidézés módja és menete, a bizottság összetétele, magatartása, a vádak, a vád kérdései, a

²⁹ A „Schiller nevű öreg színpadmunkás” valószínűleg Schiller József színpadmester. A színpadmesteri cím elvitatása Schillertől eredhet a korszak szóhasználatából, de lehet szándékos „nyelvbotlás” is, kifejezve a Bakó által feltételezett alá-fölé rendeltségi viszonyt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXVI-J-8 16. kisdoboz, iktatószám nélkül (1948/49-es évadra vonatkozó létszámkimutatás és bérstatisztika) és BAKÓ Márta: *Roszkor születünk*. Textura Kiadó, Budapest, 1991. 123. 1945 májusában az igazolóbizottságok már nyolc tagból álltak. Közülük öt főt a demokratikus pártok delegáltak – a Nemzeti Színház társulatát vizsgáló testület esetében nem derül ki, hogy kik és melyik párt képviselőjeként döntöttek igazolásokról és nem igazolásokról, hiszen a véghatározatokon semmi, az esetlegesen hozzájuk csatolt jegyzőkönyvekben annyi áll: „Jelen vannak: az elnök, az igazolóbizottság tagjai határozatképes számban és jegyzőkönyvvezető.” Bár visszaemlékezőink Abonyi Gézát nevezik meg elnöként – ebből következtethetünk a bizottságban betöltött vezető szerepére –, a fenti dokumentumok szerint Staud Géza elnökölt. A nemzeti színházi bizottság egy tagját az Országos Szakszervezeti Tanács a színházirányításban illetékes szakszervezetből jelölte ki, esetünkben ez nem más, mint a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének elnöke, a bizottság elnökeként fellépő Abonyi Géza. Egy tagot rendszerint az igazolandó intézmény jelölt ki a saját dolgozói közül – sem az első, sem az azt kiegészítő rendeletek nem határozták meg, hogy az intézményi tag személye állandó-e, vagy változó, azonban abból kifolyólag, hogy a szövegezés kitért az igazoló(k) és az igazolandó(k) összeférhetlenségének esetén választható, egyben választandó póttag(ok)ra – feltételezhető, hogy a helyi delegált személye dinamikusan változott. Ez lehetett a többek által emlegetett Básti Lajos vagy Major Tamás, csakúgy, mint Olty Magda. Lehetett ez a szintén megjelenő Dávid Ferenc is, azonban a bizottsághoz tartozott még egy jogi képesítéssel rendelkező személy is – Dávid pedig színiakadémiai tanulmányai előtt jogot végzett, így elképzelhető, hogy külső személy helyett belülről választották a jogvégzett tagot.

³⁰ PARKÁNY László: I. m. 132.

³¹ Uo. 131.

védőbeszéd, a bizonyítékkezelés, a döntés meghozatalának és közlésének módja.

A 74 fős vizsgálati csoportból tíz személy igazolási eljárásáról semmilyen dokumentum nem maradt fenn a Budapest Főváros Levéltára által őrzött gyűjteményben. Egy részük elveszhetett az azóta eltelt évtizedek során, ám voltak, akikről ilyenek nem is keletkeztek: Ligeti Juliska 1945. június 20-án elhunyt, voltak, akik külföldre távoztak, s voltak, akik a háború után nem kívántak tovább működni a színház világában, ebben az esetben felesleges lett volna az igazolóbizottsági eljárásnak alávetniük magukat, mint a nyugdíjba vonuló Tasnády Ilona. Nem rendelkezünk adatokkal Darvas Margit, Fábián Eszter, Gárdos Kornélia, Gáti Vilma, Győri Ilona, Ligeti Juliska, Rákosi Mária, Szabados Piroska, Szeleczy Zita és Tóth Éva igazolóbizottsági eljárásának megkezdéséről, lefolytatásáról és eredményéről, holott ők 1944-ig a Nemzeti Színház tagjai voltak.³²

A 64 igazolás alá vont személy közül négy színésznő kivételével mindenkit igazoltak: Ághy Erzsébet, Lánczy Margit, Szathmáry Margit és Turay Ida nem mentek át a rostán. Ezenfelül, noha az eljárás végkimenetele pozitív lett, a meghallgatások során problémák merültek fel hat nő – Bakó Márta, Gyarmati Anikó, Majláth Mária, Mihályi Vilma, Szörényi Éva és Vay Ilus³³ – esetében. Közülük Bakó Márta, Majláth Mária, Mihályi Vilma és Vay Ilus a következő évadot mégsem a színház kötelékében kezdték. A továbbiakban azon személyek eljárását vizsgálom, akik esetében a véghatározat mellé jegyzőkönyvet is csatoltak: vagyis azoknak a színésznőknek az ügyeit, akikkel kapcsolatban a bizottságnak kérdései, kétségei merültek fel.

³² KERÉNYI Ferenc: I. m. 320–337.; Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 1670 Budapesti 365/a. sz. igazolóbizottság iratai.

³³ A „Vay Ilus” felvett művésznév, Horváth Ilona néven látta meg a napvilágot. MSZL. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/187.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

Amikor a bizonyítékok eloszlatták a bizottság kétségeit

A vizsgálat során tett vallomásokot ugyan folyószöveggént rögzítették, de az egyes szakaszok között olyan hirtelen, éles tartalmi és stilisztikai váltások figyelhetők meg, ami arra enged következtetni, hogy ezek nem monológokként hangzottak el, inkább kérdések gyors egymásutánjára adott válaszokként. A bizottság a háború előtti és alatti politikai magatartásukról faggatta a színésznőket, tevékenységük helyét, módját és mértékét firtatva. Tisztázniuk kellett karrierjük szürke-fekete foltjait: a (szélső) jobboldalhoz köthető politikai-művészeti eseményeken való szereplést, a Nemzeti jobboldali igazgatásának éveiben megkezdett vagy fellendült pályájukat. Terítékre került háború utáni viselkedésük, életvitelük is: amennyiben a bizottságnak tudomása volt arról, hogy úgynevezett „zsidólakásban”³⁴ éltek, számot kellett adniuk a megszerzés és a beköltözés körülményeiről. A bizottság nemcsak a színésznők szakmai, de a személyes életét is vizsgálta: sorra vették közelebbi-távolabbi rokonaikat, barátait, ismerőseiket, azok politikai hovatartozását, háború előtt és alatt tanúsított magatartását, aktuális helyzetét. Egy „kifejezetten jobboldali beállítottságú” férj a feleség számára nemcsak politikai és társadalmi, de szakmai kellemetlenségeket is okozhatott:³⁵ Majláth Máriával kapcsolatban, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, a bizottságnak azért merültek fel kétségei, mert férje, Balázs Samu³⁶ meg nem nevezett források szerint – elköte-

³⁴ Az 1944. április 13-i bombázás következtében fellépő lakhatási válságra válaszul született 1610/1944. ME kormányrendelet lehetővé tette a Belügyminisztérium számára a harmadik zsidótörvény alapján zsidónak minősülő lakosság által lakott lakások kárpótlás nélküli elkobzását, ha annak lakói 1942 szeptembere után költöztek lakhelyükre. A kilakoltatottak kezdetben kényszerű társbérletbe, később csillagos házakba telepítés formájában kényszerlakhelyre kerültek, a felszabaduló lakások pedig részben központi elosztással, részben egyéni kiigényléssel új, nem zsidó lakosok tulajdonába és használatába kerültek.

³⁵ BFL XVII. 1670. 4071. Majláth Mária igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

³⁶ Balázs Samu (1906–1981) erdélyi származású színész. 1936-ban lett a budapesti Nemzeti Színház színésze, a társulatnak nyugdíjazásáig tagja maradt. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/81.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

lezett jobboldali volt – és ennek súlyát, „terhét” még az sem könnyítette, hogy a színésznő nővére, Majláth Jolán³⁷ parasztpárti politikus, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének ügyvezető elnöke, majd titkársági tagja, később a Kultúrkapcsolatok Intézetének igazgatója, nem mellesleg pedig Erdei Ferenc belügyminiszter felesége volt.³⁸

A hat érintett eljárása végül kivétel nélkül feddés vagy eltiltás nélkül zárult. A MSzSzSz által kiállított igazolás birtokában a színésznők visszakerültek a színházi élet vérkeringésébe: aktív résztvevői lettek a propagandaeseményeknek, szavalataikkal, színjátékokkal színesítették például a Magyar Kommunista Párt kisebb, helyi pártszervezetei és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség gyűléseit, részt vettek az újjáépítés eredményeinek népszerűsítésében, új és újjáalakuló színházakhoz nyertek felvételt.³⁹

Szörényi Éva az egyetlen, akinek esetében biztosan tudjuk, hogy eljárását nem a bizottság tagjainak mint előadóknak háttérvizsgálatai bonyolították. Ügyét a jegyzőkönyv szerint „megpeticionálták” – azaz egy, a jegyzőkönyvben meg nem nevezett tanú jelezte a bizottság számára, tudomása van Szörényi háború alatti jobboldali tevékenységéről, amelynek egészen konkrét momentumait is megjelölte. Az ismeretlen szerint a színésznő a Turul Szépmíves Céh és a MOVE tagja volt, ebben a minőség-

³⁷ SIPOS Levente (szerk.): *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*. Alfadat-Press Nyomdaipari Kft., Tatabánya, 2014. 106.

³⁸ BFL XVII. 1670. 600. Gyarmati Anikó igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve. BFL XVII. 1670. 4071. Majláth Mária igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve. BFL XVII. 1670. 992. Mihályi Vilcsi igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

³⁹ Talpra, magyar, hí a haza! *Szabadság*, 1945. február 11.; Petőfi szellemében. *Szabadság*, 1945. február 14.; Áadták a forgalomnak a MFTR egyetlen személyhajóját. A „Rákosi Mátyás” első útja a szegedi Tiszán. *Szabadság*, 1945. szeptember 18.; A magyar–jugoszláv baráti közeledés jelentős eseménye volt Balázs Béla „Boszorkánytánc”-ának szegedi bemutatója. *Fényszóró*, 1946/5. 15.; Ifj. KÓVÁRY György: A „Boszorkánytánc” ünnepélyes bemutatója Szegeden. *Színház*, 1946/8. 23.

ben pedig 1944. május 13-án fellépett a Zeneművészeti Főiskola nótáestjén.⁴⁰

Szörényi Éva közéleti szerepléseinek feltérképezésében segítséget nyújt a sajtó. Az 1944. március 19-i német bevonulás előtt nem találkozhatunk nevével a jobboldalhoz köthető események kapcsán, nevét színházi beszámolók és kritikák említették csak. Az emlegetett nótáest valószínűleg az 1944. május 12-én (a dátumtévesztés oka az lehet, hogy a műsort a későbbiekben többször visszajátszotta a rádió) a Magyar Művészetek Házában tartott német–magyar kívánsághangverseny volt, amelyen Szörényi többek között Turay Ida társaságában lépett fel.⁴¹ A színésznő nevével ezenkívül találkozhatunk a „nagy vidám erdélyi ünnepség”-ként leírt, az „Erdélyért”-akció javára rendezett műsoros est,⁴² illetve az Operában tartott magyar–német bajtársi est fellépői között,⁴³ mindazonáltal 1944 második felére megfogyatkoznak a róla szóló híradások.

Ahogy a színésznő politikai beállítottságát, úgy párttagságát tekintve sem kerültek elő meggyőző adatok. Fontos megjegyezni, hogy a háború utolsó hónapjaiban a „nyilas” inkább politikai címkét, semmint valódi tagságot jelentett, hiszen szinte bárki hozzájuthatott nyilaskeresztes karszalaghoz felvételi eljárás és hivatalos dokumentáció nélkül.⁴⁴ A szovjet bevonulás nyomán felálló igazságszolgáltatási rendszer szemében a nyilas nők a kevésbé fontos „másodhegedűs” szerepét töltötték be, így a hatóságok nem fektettek nagy energiát kiadatásuk elérésébe, hazahozataluk megszervezésébe, népbíróság elé állításukba.⁴⁵

⁴⁰ BFL XVII. 1670. 2356. Szörényi Éva igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁴¹ Színház-Zene. *Pesti Hírlap*, 1944. május 11.

⁴² Rövid hírek. *Pesti Hírlap*, 1940. október 23.

⁴³ Színház-Zene. *Pesti Hírlap*, 1944. május 5.

⁴⁴ ZONNEKE Matthée–PETÓ Andrea: A „kameraadskes” és a „testvérnők”. Nők a holland és a magyar nemzetiszocialista mozgalomban. In: BAKÓ Boglárka–TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők – kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 285., 289.

⁴⁵ Uo. 293. A nők szélsőjobboldali mozgalmakban való részvételéről (különös tekintettel a magyarországi nyilas pártra) bővebben PETÓ Andrea közölt elemzést *Láthatatlan elkövetők* című munkájában (Jaffa Kiadó, Budapest, 2019).

Tanúk beidézéséről és meghallgatásáról nem szól a jegyzőkönyv, a színésznő pedig mindent tagadott: 1945. május 29-én igazolást biztosító véghatározattal zárták le az ügyet.⁴⁶ Az igazolóbizottság következtelenségét és befolyásolhatóságát jelzi, hogy míg Szörényi kolléganői esetében bizonyítékok és tanúk garmadájának felvonultatása szükségeltett a bizottság meggyőzéséhez és az igazolás megszerzéséhez, addig a színésznő esetében elfogadták az ő mint igazolás alá vont személy szóbeli vallomását. A színésznő később nemcsak beolvadt az 1945 után kialakuló „demokratikus” színházi közegbe, de kiemelkedő szerepet vállalt annak építésében. Szörényi Éva volt a címszereplője az „első demokratikus”,⁴⁷ avagy „felszabadult magyar filmként”⁴⁸ beharangozott Bródy-darabnak, *A tanítónőnek*.⁴⁹ Rendszeresen részt vett pártprogramokon és egyéb, a kommunista párt által támogatott – többek között Rákosi Mátyás és Gerő Ernő részvételével zajlott – gyűléseken, ünnepélyeken.⁵⁰ „Rákosi Mátyás mindig nagy élvezettel hallgatja a vele egyformán érző és gondolkozó színészek előadását. A vers, vagy ének befejezése után mindig ő kezdi a tapsot. Viszont Rákosi megnyilatkozásainak sincsenek lelkesebb hallgatói, mint Gobbi, Major és a többiek” – számolt be egy ilyen rendezvényről a *Fényszóró* című színházi lap.⁵¹

Amikor a folyamodót nem igazolják, de nem is tiltják el – feddés, felfüggesztés

Szathmáry Margitot felfüggesztették. Igazoló eljárását maga Abonyi Géza, az MSzSzSzS elnöke petícionálta, bejelentését a bizottság az irattárban elfekvőben lévő, de a jegyzőkönyvben nem

⁴⁶ BFL XVII. 1670. 2356. Szörényi Éva igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁴⁷ *Fényszóró*, 1945/17. 1.

⁴⁸ DARVAS Szilárd: A felszabadult magyar film. *Fényszóró*, 1946/1. 18.

⁴⁹ *Fényszóró*, 1945/17. 1.

⁵⁰ Többedmagával. Az ilyen fellépések leggyakoribb szereplői rajta kívül Major Tamás, Gobbi Hilda és Várkonyi Zoltán voltak; míg a politikusok beszédet, előadást tartottak, addig ők szavallataikkal, kisebb produkcióikkal színesítették a műsort. SZEBENYI Sándor: Rákosi Mátyás és a színészek. *Fényszóró*, 1945/5. 4.

⁵¹ Uo.

részletezett anyagok alapján megalapozottnak találta. A szóbeli és (valószínűleg) írásbeli anyagok szerint Szathmáryt jobboldali érzelműnek találták, aki nyíltan hangoztatta német- és nyilasbarát véleményét, s önként (bár saját bevallása szerint nyomás alatt cselekedve) jelentkezett az ügynevezett kiürítési vonatra.⁵² Űgyén nem segített szakmai passzivitása (semmilyen, pártokhoz kötődő nyilvános szereplést nem vállalt fel), zárkózott természete („Barátai nem voltak, mert nem szereti a kollégákat” – jegyezték fel róla). A jegyzőkönyv 1945. április 15-i dátuma és a véghatározat kiállításának 1945. május 8-i dátuma között eltelt nagyjából három hétben lefolytatott vizsgálat eredményeképpen a színésznőt azonnali hatállyal öt évre felfüggesztették, amelynek kezdete antedatálva 1945. március 15. lett. A bizottság – erre eddigi kutatásaim során más példát nem találtam – hangsúlyozta, hogy a kiszabott büntetést kifejezetten „kiérdemeltnek” tartja, s arányosnak az elkövetett vétségek súlyával.⁵³

A Vajay Erzsébet részére kiállított véghatározaton szereplő, írógéppel szinte olvashatatlanná satírozott „megfeddi”, majd „vezető állásra alkalmatlannak mondja ki, a működéstől ... évre eltiltja”, utána az „azonnali hatállyal felfüggeszti” tételek azt mutatják, hogy bizonyos esetekben mennyire esetlegesen működött és határozott az igazolóbizottság intézménye. Nem derül ki, hogy a bizottság tagjai változtatták-e meg a döntésüket többször, gyors egymásutánban ugyanazon az ülésen (előfordulhat, hogy a gépirónó automatikusan gépelni kezdte az összes elhangzó ötletet), vagy ez egy hamvába holt (és további példa nélküli) kísérlet lett volna egy gépelt, de tintával kitölthető „formanyomtatvány” megalkotására. Vajay ügye a dokumentáció szerint semmi kiemelkedőt nem tartalmaz, az ellene felhozott egyetlen

⁵² A magyar–német kooperációval megszervezett szerelvény anyagi és szellemi javakat, valamint embereket juttatott volna ki az országból 1944 őszén azzal a céllal, hogy azok ne kerüljenek a benyomuló szovjet hadsereg kezére. A szerelvények elindítását a német vezetéssel együttműködő magyar hivatalok és hivatalnokok felügyelték és a kitelepítendő gazdasági és kulturális intézmények megbízottjai végezték. DUNAI Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 11.

⁵³ BFL XVII. 1670. 5026. Szathmáry Margit igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

„vádpontról” az a visszatérő motívumnak mondható kérdés, hogy hogyan kezdte, kezdhette pályáját a jobboldali igazgatás alatt. Elmondása szerint egyébként Kovách Aladár azután szerződtette, hogy látta Szegeden szerepelni. Ügyében sem mellette, sem ellene szóló tanúkat nem idéztek be, önmaga védte magát, perdöntő érve pedig az volt, hogy ő – az 1945 előtti időszakból az 1945 utániba ügyesen átmentő, de 1946–1947 fordulójára hatalmát veszített – „Mikes rendőrfogalmazó (később megyei rendőrfőkapitány) menyasszonya”, akinek tanácsára 1944-től nem vállalt propagandához köthető szerepet, fellépést. Ennek ellenére megfeddték.⁵⁴

Amikor a folyamodót nem igazolják

„A működéstől azonnali hatállyal való felfüggesztés és végleges eltiltás” lett Ághy Erzsi színésznő sorsa. Igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve⁵⁵ alapján Ághy a „semlegességet” választotta: saját bevallása szerint nem volt jobboldali (nem is lehetett, hiszen politikával soha nem foglalkozott), a németek magyarországi bevonulása semmilyen reakciót nem váltott ki belőle („nem bántotta, nem érdekelte”), a színház tagjaival korlátozottan érintkezett. A neki szegezett kérdésre még az 1944-es társulat leginkább jobboldali beállítottságúnak tartott tagjairól sem tudta megállapítani politikai hovatartozásukat, hiszen megfogalmazása szerint „csak játszani jártak össze”. Mint magánembereket nem ismerte őket, de a szakmai szempontú értékeléstől nem riadt vissza. Tartózkodása, semlegessége visszatetszést keltett a bizottság tagjai között, akik – a dokumentum tanúsága szerint – úgy vélték, hogy a Nemzeti Színház volt jobboldali szárnyával szimpatizál, s az információk szándékolt visszatartásával őket védi. Ellene szól, hogy beismerte, hogy a második világháború idején a nyilasbarát *Magyarság* című lap rendszeres olvasója

⁵⁴ BFL XVII. 1670. 1530. Vajay Erzsébet igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁵⁵ BFL XVII. 1670. Ághy Erzsi igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

volt. „Egyéb adatok” alapján bizonyítottanak tekintették, hogy a színésznő a kiürítési vonatra is jelentkezett.⁵⁶

Valamivel bonyolultabb volt Turay Ida esete. Turay az elsők között volt, akik számára 1945 márciusában „igazolt” státuszt biztosító véghatározatot állítottak ki.⁵⁷ Azonban két nappal később, 1945. március 16-án terjedelmes jegyzőkönyvet csatoltak a dokumentumhoz – feltételezhetően időközben petíciót nyújtottak be a színésznő igazolása ellen. A beadvány valószínűleg felhozta Turay háború alatti színpadi szerepléseit, miszerint a németek bevonulása után a színésznő nemcsak régi szerződéseinek tett eleget, de új szerepeket is vállalt a Vigaszínházban. Turay ezt tagadta, sőt védelmére felhozta, hogy felesleges nőgyógyászati műtétet végeztetett magán, csak hogy ne kelljen színpadra állnia. Orvosa, dr. Tóth Gida nem tudta egyértelműen bizonyítani, hogy a beavatkozás (méhkaparás) valóban csak „ürügyként” szolgált. Színpadon kívüli fellépései, megjelenései is előkerültek, például a Magyar Művészek Házának megnyitóján tett látogatása. Turay ezt nem tagadta, de hozzátette, hogy meghívó nélkül, önszántából érkezett. Bár a színésznő ezt enyhítő körülményként említette, a bizottság súlyosbító körülménynek tekintette ottani találkozását Imrédy Bélával, amelyet arra használt fel, hogy védelmet szerezzen zsidó származású férje számára. A tanúként is beidézték Békeffi István íróval hat-hét éve külön éltek, ám a német megszállás után újra összeköltöztek, abban bízva, hogy a színésznő személye védelmet nyújthat házastársa számára.⁵⁸

Nem tartotta fontos körülménynek, hogy szemtanúk többször látták a Negresco kávéházban⁵⁹ – a Major Tamás szavaival élve „nyilas sajtóbriganti”⁶⁰ – Dövényi Nagy Lajossal,⁶¹ hiszen saját

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ BFL XVII. 1670. 5306. Turay Ida igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A Negresco kávéház 1931-ben nyitott meg a Vigadó tér 1. szám alatti négyemeletes, neoreneszánsz Thonet-udvarban. RUBOVSKY András–SZIGETI Andor–WALKÓ Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Szaktudás Kiadóház, Budapest, 2009. 126.

⁶⁰ PÁRKÁNY László: I. m. 132.

⁶¹ Dövényi Nagy Lajos (1906–1964) író, újságíró, rádióbemondó. A szélsőjobboldalhoz köthető lapok (*Új Magyarország, Esti Újság*) munkatársa, segédszer-

bevallása szerint azt sem tudja, ki is Dövényi Nagy, a kávéházban pedig, még ha látták is őket egy asztalnál, az minden bizonnyal véletlen volt, mert annyi ember ült oda hozzá, hogy őket sem megkülönböztetni, sem felsorolni nem tudta. Nem tartotta elítélendőnek az 1945-ben emigrált Vaszary János–Muráti Lili színészházaspárral fenntartott, kezdetben különösen szoros barátságát sem. Visszaemlékezésében e kapcsolatot kiterjesztette férjére is, s ebben az interpretációban a barátság alapját a két férj jó viszonya határozta meg, nem a két feleség kölcsönös szimpátiája, amelyet csak „járulékos veszteségként” ábrázol, mintha ő maga csak passzív megélője lett volna a relációnak, hiszen ahogy Turay mondja: „Vaszary és Békeffi barátok voltak, nem volt okom haragudni Muráti Lilire.”⁶² Bár a másik házaspárral való nyilvános megjelenésekkel a közvéleményben azt az érzést keltette, hogy maga is jobboldali beállítottságú, olyannyira, hogy a sülvefőve együtt mutatkozó asszonyokat „Turcsiként” és „Murcsiként” kezdték emlegetni,⁶³ a védőbeszéd szerint Murátiék minél inkább kinyilvánították „fajgyűlölő” beállítottságukat, Turay annál inkább távol tartotta magát tőlük, mígnem kapcsolatuk kollegiális viszonyra szelidült. A visszaemlékezésében így ír az időszakról:

Muráti Lilivel a harmincas években igen jó barátságban voltam. Ezt 1945-ben többen is a szememre vetették, de hát én a vádaskodásokkal nem tudtam mit kezdeni, mert amikor mi Turcsi és Murcsi voltunk a pesti ember kedves keresztségében, a politika nagy ívben kikerült bennünket. Amikor pedig a dolgok sűrűsödtek, én Pistuka rejtegetésével voltam elfoglalva. Különben sem tartozom azok közé, akik szép és felhőtlen ifjúságukat is képesek megtagadni ostoba politikai okok miatt.⁶⁴

kesztője, történeti tárgyú karcolatokra specializálódva, 1938-tól rádióbemondóként is működött. Több uszító, antiszemita művet jelentetett meg (szindarabot, regényt) – a felelősségre vonás elől vidékre menekült, bujkált, elfogása után a népbíróság háború alatt tanúsított magatartásáért kötél általi halálra ítélte, de köztársasági elnöki kegyelemben részesült, büntetését életfogytiglani börtönre módosították. 1956-ban kiszabadult, 1957-ben önként jelentkezett a bíróságon, 1960-ban ismét szabadlábra helyezték. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁶² PÁRKÁNY László: I. m. 132.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo. 89.

Bár a Turay által hozott, a színésznő ártatlanságát – legalább is jobboldali „kötődéseinek” mögöttes tartalmát – bizonyítani hivatott tanúk mindegyikét meghallgatták, háttértörténeteikkel, kiegészítéseikkel egyikük sem tudta minden kétséget kizáróan igazolni a színésznőt. Az ítélet a működéstől azonnali hatállyal való felfüggesztésről szolt: „Turay Ida színművésznő [...] a fasiszta német megszállás után és a nyilas hatalomátvételt követően is reakciós magatartást tanúsított, ezért nem igazoljuk, és illetékes szerveknek javasoljuk, nevezettet örökre tiltsák el a színművészet gyakorlásától...”⁶⁵

Férje többoldalas, gépelt fellebbezést nyújtott be a színésznő nevében a Népbírósághoz, amelyben büntetésének eltörlését, teljes erkölcsi és anyagi rehabilitációját kérte. A fellebbviteli tárgyalásra 1945. szeptember 15-én került sor. A vádlott és a vádlók, a vádpontok, a mellette és ellene szóló tanúk ugyanazok voltak, mint a fél évvel korábbi igazolóbizottsági vizsgálat során. A sarkalatos pontok a Dövényi Nagy Lajossal való ismeretség – az MSzSzSz időközben olyan fényképekhez jutott, amelyek Turayt és Dövényi Nagyt ábrázolták ismeretlen helyen és ismeretlen időben, de egy asztalnál –, a vélt vagy valós kényszerműtét – az MSzSzSz külső orvosi szakvéleményeket kért a műtét szükségességének igazolásáról –, a Muráti Lilivel való szoros barátság (Vaszary János ekkor már csak mint mellékszereplő, mint az Andrassy úti Színház igazgatója jelent meg). Turay politikai tudatlanságát és állítólag tapsot érdemlő védőbeszédét beleszámítva – „hogyan lehet valakit eltiltani attól, hogy színész legyen? A színészet tulajdonság. Olyan, mint a szép vagy a csúnya. Vele születik az emberrel. Azt nem lehet elvenni tőle...”⁶⁶ – a népbíróság mérsékelte az igazolóbizottság ítéletét: 1945. március 15-i kezdettel egy évre eltiltották a színpadtól a színésznőt, azzal az indoklással, hogy részt vett a Magyar Művészek Házának (a ké-

⁶⁵ Uo. 134.

⁶⁶ Uo. 138.

sőbbi Fészek Klub)⁶⁷ 1944. július 5-i megnyitóján,⁶⁸ noha tudta, hogy a származásuk és politikai nézeteik miatt eltiltott színészek és színésznők névsorát fogják kihirdetni.⁶⁹ Turay Ida ügye kapcsán is megfigyelhető az az általános tendencia, miszerint más megítélés alá estek azok a nők, akik önszántukból és szabad akaratukból cselekedtek, léptek be a pártba és végeztek számára többé-kevésbé hasznos, nyilvános vagy nem nyilvános munkát, és azok, akik bevallották – vagy legalábbis védelmükben használták –, hogy férjük hatására, sőt nyomására, vagy éppen politikai tudatlanságból cselekedtek.⁷⁰

Lánczy Margit véghatározata azonnali hatályú és végleges eltiltást jelölt meg, az eljárás jegyzőkönyve azonban teljes egészében hiányzik. A színésznő nevét a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetéhez kapcsolódó, az igazolóbizottsági eljárások eredményeiről beszámoló, az eltiltottakat és a szankcionáltakat listázó sajtóközlemények sem említik. Mindemellett 1945 és 1949 között találkozhatunk a névvel a katolikus egyház intézményei által szervezett független előadóesteken (1947),⁷¹ a Rottenbiller utcában megnyitott Kis Színház társulatának tagjai között (1947–1948),⁷² így feltételezhető, hogy engedélyezték számára a további játékot. Lánczyt – bár ez a vizsgálat időintervallumán

⁶⁷ Magyar Művészek Háza: a közbeszédben Fészek Klub (a „Festők, Építészek, Szobrászok, Énekesek és Komédiások Klubjából” rövidítve). 1901-ben nyitotta meg kapuit a budapesti Kertész utca 36. szám alatt, a művészeti ágak és a művészek közötti kapcsolattartás, közösségformálás céljából. 1944-ben, a nyilas hatalomátvétel után vette fel a Magyar Művészek Háza nevet, 1950 és 1958 között Művészeti Szövetségek Háza, 1959-től hivatalosan is Fészek Klub néven működött. Ekkor már a Művészeti Szakszervezetek Szövetségének tulajdonában és működtetésében állt. Korábbi funkcióját részben megtartotta, részben új feladatokat látott el: a művészeti szféra érdekvédelmi szervezeteinek találkozóhelyeként, sajtótájékoztatók helyszíneként és bálokat, bankettekét tartó rendezvényközpontként működött. Anyagi nehézségeinek 1991-es alapítványi fenntartásba kerülése vetett véget. *MSzL*.

<https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz07/220.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁶⁸ A rádió közvetíti a Magyar Művészek Házának ünnepélyes megnyitásáról készített felvételt. *Magyarország*, 1944. július 5.

⁶⁹ PÁRKÁNY László: I. m. 136–138.

⁷⁰ ZONNEKE Matthée–PETŐ Andrea: I. m. 293.

⁷¹ *A szentmise titkai* című dráma bemutatójának hirdetése. *Új Ember*, 1947/9. 7.; A hetedik Boldogasszony-este. *Új Ember*, 1948/16. 8.

⁷² POSSONYI László: A Kis Színház két bemutatója. *Új Ember*, 1947/46. 2.

kívül esik, megemlítendő, hogy – 1952-ben katonai bíróság elé állították hűtlenség és kémkedés vádjával. Az ítélet 1953. április 10-én született meg a Budapesti Hadbírószágon, ahol a színésznőt nyolc év börtönbüntetésre, tíz év jogvesztésre és teljes vagyonelekobzásra ítélték.⁷³

Amikor az élet felülírja a bizottság döntését

Bakó Márta nem az igazolóbizottsági eljárás során került először a hatalom látókörébe. Ismeretlen időpontban, de az elbeszélése kronológiai és tartalmi vezérfonalát követve valószínűleg nem sokkal az ostrom után rendőrnnyomozók tartóztatták le a színésznőt, miután átkutatták romokban álló lakását, és az ott talált tárgyak közül bizonyítékként lefoglalták édesapja, a néhai Bakó László⁷⁴ irattárcáját.⁷⁵

Bakó előbb egy meg nem nevezett rendőr-főkapitányság⁷⁶ női cellájában raboskodott (cellatársnői egy büjtatásért bezárt házfelügyelő, egy katonaférje zsarolásának céljából fogva tartott „bájós fiatalasszony” és egy prostituált voltak). Több alkalommal is átesett kihallgatáson, amelyek a szüleire és Kiss Ferencre,⁷⁷ feltételezett jobboldali kapcsolataira kívántak fényt deríteni. Utóbbi a „zsidótlantást” végrehajtó Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke volt 1938 és 1944 között, s a nyilas hatalomátvételt követően nevezték ki a Nemzeti Színház élére. A verbális és fizikai erőszak széles eszköztárát alkalmazták vele szemben,

⁷³ ÁBTL 2.2.1. I/15.2. Lánczy Margit letartóztatásának dokumentációja.

⁷⁴ Bakó László (1872–1928): a Színiakadémia elvégzése után, 1895-ben szerződtette a Nemzeti Színház, amelynek haláláig tagja volt, 1920-tól mint örökös tag szerepelt a társulatban. *MSzL*.
<https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/49.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁷⁵ BAKÓ Márta: I. m. 101.

⁷⁶ A fejezet, amelyben Bakó letartóztatásának és fogva tartásának történetét elmeséli, a *Vendégjáték a Vig utcában* címet viseli. Ma a Vig utca 36. szám alatt található a VIII. kerületi rendőrkapitányság.

⁷⁷ A pletykák szerint Bakó Márta Kiss Ferenc szeretője volt, akivel együttműködött a háború alatti eltűnésok „kiosztásánál”. Fogva tartása alatt azzal próbálták rávenni a vallomástételre, hogy Kiss Ferenc, akit időközben szintén elfogtak, már vallott – ez természetesen nem lehetett igaz, hiszen Kiss Ferencet és társait 1945 októberében szállították haza. BAKÓ Márta: I. m. 101–106.

amelynek következtében a várandós színésznő súlyos sérüléseket szenvedett. Innen az Eötvös utcai GPU-parancsnokság⁷⁸ az Andrassy út 60. alatti politikai rendőrségre irányította. A színésznő itt ismerkedett meg az ellene felhozott vádakkal, amikor a nyomozó, akihez ügye került, felolvasta neki az ellene felhozott vádpontokat. A rendszerváltás után megjelent memoárjában így foglalta össze azt:

Lánya vagyok Bakó Lászlónak, a közismerten fasiszta színészeknek.

Anyám német származású, fasiszta és erősen katolikus érzelmű.⁷⁹

Én is mindvégig zárdai nevelésben részesültem.

Jobboldali érzelmeim miatt kizártak a Színész Kamarából (?)

Feliratkoztam a Nemzeti Színház nyugatra induló „Kultúr-vonatára”.

Kiss Ferenc barátnőjeként a nyilas rezsim alatt döntöttem szerződöttesek és elbocsátások felől. Összeköttetésben voltam a Gestapóval is!⁸⁰

A visszaemlékezésből nem derül ki, hogy a dokumentum egyes szám első személyben volt-e megszövegezve, amely retorikailag inkább beismerő vallomás, mint vádirat, vagy a visszaemlékezés szó- és nyelvhasználata alkotta. A rendőrnemző, aki Bakó szerint „régii rendőrségi ember volt, sokszor látott

⁷⁸ GPU: a Szovjetunióban 1923 és 1934 között működő, a politikai foglyok javító-nevelő munkájának megszervezéséért és végrehajtásáért felelős intézményhálózat része, amelynek közvetlen fennhatósága előbb a Belügyi Népbiztosság, majd a Népbiztosok Tanácsa volt. A politikai foglyokat tíz-huszonöt évi időtartamra a Szovjetunió peremvidékein, nagy(obb) infrastrukturális vagy ipari beruházások területe mellett kiépített kényszermunkatáborokba internálták. A mozaikszó az orosz Объединённое государственное политическое управление, azaz az Egyesített Állami Politikai Igazgatóság rövidítése, helyesen OGPU. *Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/O/OGPU.html> (letöltés: 2023. 04. 13.) Az OGPU (önállóan) a harmincas évek közepén megszűnt, így nem működtethetett parancsnokságot Budapesten 1945-ben. Bakó valószínűleg a szovjet katonai (város)parancsnokságra gondolt.

⁷⁹ Bakó Márta édesanyja Lenz Hedvig. 1893. február 5-én született Budapesten, és még a Színiakadémia elvégzése előtt, 1917-ben színpadra lépett. Diplomaszerezése után a Magyar Színház szerződöttette, azonban férjhez ment (Bakó Lászlóhoz) „és otthagyta szépen induló színészi pályáját”. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁸⁰ BAKÓ Márta: I. m. 101-104.

ügyeletesként a Nemzetiben”, rövidre zárta az ügyet: a vádlottat kikérdezte, a mellette szóló tanúkat felkutatta és kihallgatta, a megszerzett információk alapján rámutatott a vádpontok ellentmondásosságára, így a nyomozás rendőri felügyelet alá helyezéssel zárult. Az állapotos, sérült színésznőt az utca túloldalán lévő Kamaraszínházban (ma Bábszínház) helyezte el, ahol színész-kollégái túléltek Budapest ostromát, azzal a feltétellel, hogy Bakó minden reggel jelentkezik a rendőrségen.⁸¹ Kollégáinak döntő többsége letartóztatása ellenére nemcsak elfogadta megjelenését, de segítséget is nyújtott neki, ki ételt, ki gyógyszert hozott. A színház ügynevezett baloldali szárnya azonban – különösen a „Nagy Konspirátornak” és az „új közélet apostolnőjének” nevezett, sosem nevesített, de egyértelműen beazonosítható kolléganő, Gobbi Hilda miatt – ellenségességet, megvetést tanúsított iránta és akkori férje, Rajczy Lajos iránt.⁸² Ez konfliktushelyzetet szült a házastársak között, felmerült a különválás, a különélés gondolata, amely akkor és ott a színésznő egészségi állapota miatt nem valósult meg.⁸³

A színésznő 1945. augusztus 24-én állt az igazolóbizottság elé.⁸⁴ „Apámat, anyámat firtatták, családjukat, ahogyan azt mostanában megszoktam”⁸⁵ – foglalta össze memoárjában egy mondatban az igazolóbizottság kérdéseit Bakó. Édesanyja, a „sugárzóan szép” Lenz Hedda német,⁸⁶ édesapja, „a Nemzeti Színház ünnepelt drámai hőse”,⁸⁷ Bakó László nemesi származásúak voltak, utóbbiról a színésznő így írt: „A magyar úri középosztály szellemében nevelt Bakó László hazaszeretete megingathatatlan volt, a kibontakozó nemzetközi eszmeáramlatok, irányzatok nem befolyásolhatták. A nála kevésbé hazafias érzésű embert nemzetárulónak tekintette. Antiszemitizmussal vádolták.”⁸⁸

⁸¹ Uo. 105–111.

⁸² Uo. 117–121.

⁸³ Uo. 148.

⁸⁴ Uo. 123.

⁸⁵ Uo. 123.

⁸⁶ Uo. 11.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo. 14.

Barátaik, rokonaik között volt például Ostenburg Gyula⁸⁹ és Dorogi Farkas Ákos.⁹⁰ A jegyzőkönyvben nem rögzített kérdésekre adott válaszaiból azonban nem olvasható ki, hogy a vizsgálat valóban érintette volna a családi hátterét, az viszont kiderül belőle, hogy a többi igazolásért folyamodóhoz hasonlóan a színésznőt is politikai érzelmeiről és politikai tevékenységéről faggatták. Bakó pártonkívülinek vallotta magát, aki sem a jobb-, sem a baloldalhoz nem tartozik, noha önmagát demokratikus gondolkodásúnak vallotta. Tette ezt annak ellenére, hogy a harmincas évek végére, negyvenes évek elejére eső tanulóévei alatt gyakran vett részt jobboldali rendezvényeken, elmondása szerint a móka, a zene és a tánc kedvéért – „Fiútársainknak egy levente rendezvényen kellett fellépniük, és mi lányok is velük tartottunk, hogy utána táncolhassunk egy kicsit”⁹¹ –, utólag elbagatellizálva a helyzetet.

A nyilas hatalomátvétel után is tevékeny maradt. A szerepátvételek mellett Budapest ostromának idején az éppen a fővárosban tartózkodó Zitás-féle tábori színházhoz⁹² hívták játszani.

⁸⁹ Uo. 16–17. Ostenburg Gyula: teljes nevén Ostenburg-Moravek Gyula (1886–1944), katonatiszt. A Tanácsköztársaság bukása után jutott nagyobb szerephez, Sopron városának csendőrpáncsnoka lett. Őrnagyi rangban annak a híres-hírhedt tiszti különítménynek lett a páncsnoka, amelyik többek között Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a *Népszava* munkatársait meggyilkolta. A kormányzóválasztáskor az ő csapatai biztosították a nemzetgyűlés rendjét, ő tagadta meg Sopron kiürítését, aktív résztvevője volt a második királypuccsnak, amelynek elfojtása után fogságba került, de amnesztiával szabadult. 1932-ben Prónay Pállal közösen létrehozták a később más jobboldali pártszervezetekbe beolvadt Magyar Fasiszta Pártot. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹⁰ BAKÓ Márta: I. m. 86. Dorogi-Farkas Ákos (1894–1955) valójában dorogi Farkas Ákos. 1944. május 19-én nevezték ki polgármesterré a német megszállás miatt lemondott Szendy Károly helyére. Háború alatti magatartásáért 1946-ban a népbíróság tízévi kényszermunkára ítélte. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹¹ BAKÓ Márta: I. m. 62.

⁹² Zitás-féle tábori színház: Zitás Bertalan alezredes polgári foglalkozása szerint színész és drámaíró. A bölcsészkar elvégzése után 1913-ban diplomázott a Színiakadémián, ezután vidéki színházaknál játszott, de az első világháború megakasztotta a karrierjét. A háború után felhagyott a színészetrel, Kőszegen és Pécsen dolgozott mint tanár. 1940-ben részt vett a több budapesti színház – a Nemzeti Színház, az Operaház és az Új Színház – társulatának tagjaiból álló Tábori Színház megszervezésében. 1942. november 17-én az ő vezetésével indult

A nyilasok, megragadva a lehetőséget, a harci szellem megtartására-növelésére kívánták felhasználni a társulatot, s katonai kórházakba, valamint az Andrássy út 60. alatti pártközpontba hívták őket játszani. A társulat tagjainak, köztük a Rajczy házaspárnak felajánlották, hogy kiviszik magukkal az országból – hogy a fiatal pár elfogadta vagy visszautasította az ajánlatot, nem derül ki, ugyanis az őket szállítani hivatott busz azelőtt tárlátot kapott, hogy eldönthették volna, felszállnak-e rá.⁹³

Bakó elismerte, hogy a háború alatt nem támogatta a baloldalt sem szavakkal, sem tettekkkel, mert – állítása szerint – nem talált rá munkakörén kívüli módot, a színházi életben viszont kivette a részét: a jobboldali túlkapások ellen mindig szót emelt, a baloldali Major Tamás által rendezett ifjúsági előadásokon az utolsó időkig részt vett. A magánéletét a színházpolitikától és a színháztól külön kezelte, tágabb és szűkebb baráti körét nem azok politikai hovatartozása szerint válogatta.⁹⁴ Kiss Ferenchez, a nyíltan jobboldali, híres-hírhedt színészfigurához való viszonya akadémista kora óta szenvedélyes volt: a felvételi és az oktatás évei alatt „az ország első színésze”⁹⁵ gyakorolta rá a legnagyobb hatást; olyannyira közel állhattak egymáshoz, hogy rendőrségi ügyében felmerült, nem volt-e a színész szeretője, ilyen „minőségében” pedig sorsok irányítója, aki szerződésekről és eltiltásokról dönthetett a Színész Kamarában. A felelősségre vonása után a váci fegyházban raboskodó Kiss Ferenc szerda délutánonkénti rendszeres látogatója lett, a számára többedmagával összeállított tisztasági és élelmiszersomagok szállítója és válóperének egyik tanúja.⁹⁶

A színésznő több kisebb, mozaikszerű, nagy érzelmi töltetű, feszültségteljes emlékképet is felvillantott a tárgyalásról:

a színház a frontra, később megírta a színház felállításának és működésének történetét is. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz31/57.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹³ BAKÓ Márta: I. m. 95–97.

⁹⁴ BFL XVII. 1670. 90. Bakó Márta igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁹⁵ BAKÓ Márta: I. m. 45.

⁹⁶ Uo. 151–160.

A Schiller nevű öreg szaki anyám gögjiéről, elkülönültségéről zagyvált valamit. (Biztosan bizalmaskodni akart és anyám ki-kérte magának.)

[...]

Mikor egyik kérdésre kérdéssel válaszoltam, hogy miért akarnak egy 8 éves gyereket felelőssé tenni apja dolgaiért, a drámai hős vette át a szót: – Az Írás is azt mondja, az apák bűneit a fiakban kell megbosszulni hetedíziglen! Hirtelen így válaszoltam: Az Ószövetségben egy kegyetlen, bosszúálló Isten beszél, az Újszövetségben egy megértő, megbocsátó! Én az Újszövetséget szoktam olvasni!⁹⁷

Az igazolóbizottság, bár tanácskozásuk dokumentációja nem áll rendelkezésre, végül úgy döntött, igazolja a színésznőt. A háború utáni hónapok fáradalmait (az ostromot, a rendőrségi ügyet és az igazolóbizottsági eljárást) a népbíróság által elítélt Fedák Sárinál pihente ki.⁹⁸ Néhány szakmai (szavalatok, felolvasások) és szakmán kívüli (bérkötés, újdonsült férje gombüzletében való kiségités), politikai (a körzeti kommunista pártszervezetben való instruktorkodás) munkával eltöltött év után 1951-ben kézbesítették számára és idős, beteg édesanyja számára a fővárosból kitelepítő határozatot,⁹⁹ amely új lakcímüket Hajdúdorogon jelölte ki.¹⁰⁰ Emlékképek gyors egymásutánjával számol be párthelyiségbe rohanásról, családfák és rokonságok igazolásáról, pakolásról, búcsúzokodásról. Ekkor megemlít egy baráti párt, akik „a józanok közé tartoztak”, akik „gyorsan végiglapozzák, nyitogatják könyveinket, nehogy nemkívánatos feljegyzés maradjon utánunk, és még tetézzük vele bajainkat”, ami felveti annak a kérdését, hogy „Márti és Gyuszi” milyen kompromittáló bizonyi-

⁹⁷ Uo. 123. A drámai hős színházi szerepköre, az átmenet éveiben betöltött politikai szerepének áthallásossága és az Ószövetség–Újszövetség-párhuzam alapján minden bizonnyal a zsidó származású Básti Lajosról van szó.

⁹⁸ Uo. 160.

⁹⁹ A határozat indoklásában a színésznő féltestvére, Bakó Barna egykori őrnagy bebörtönzését adta meg. BAKÓ Márta: I. m. 193.

¹⁰⁰ BAKÓ Márta kitelepítéséhez adalékokkal szolgálhat: PALASIK Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és leveleznylése, 1951–1953. *Századok*, 2015/6. 1363–1395.

tékokat semmisítettek, semmisíthettek meg, amelyek elkerülték az addigi házkutatók figyelmét.¹⁰¹ A kitelepítés évei alatt újabb terhességének megállapításáig gazdasági munkával (marokszedés) tartotta fenn magát, később kötéssel és harisnya-szemfelszedéssel foglalkozott természetbeni fizetéssel.¹⁰² 1953-ban szabadulva, a letelepedési és a működési engedély megszerzése után kísérleti és peremszínházakban vállalt munkát.¹⁰³

Élet az igazolás után

Hogyan éltek meg az igazolás alá vontak az igazolóbizottsági eljárásokat?

A makrotörténeti vonalvezetés (egyik) mikrotörténeti kérdése (lehet), hogy milyen volt az igazolóbizottsági eljárások – ítélettől és ítéletet rögzítő határozattól függetlenül – személyes, szubjektív megélése, amelynek nyomait az egodokumentumokban kereshetjük. Turay Ida, aki a többi naplóíróhoz és visszaemlékezőhöz képest részletesen beszámol az eljárásról, az eredményhirdetés pillanatáról (negyven év távlatából) így idézi fel a történeteket: „Az igazolóbizottság határozata, azt hiszem, nem a színésznő önértetét sértette első sorban, hanem az emberét, aki a háború megpróbáltatásai közepette élt, ahogy élni hagyták, s aki abban reménykedett, hogy a béke békességet hoz számára.”¹⁰⁴

Mind Turaynál, mind Bakónál – az ő visszaemlékezésük a legrészletesebb – megfigyelhető a színésznőszerepből való kilépés és a „né”-vé – Békeffinévé és Vargánévá¹⁰⁵ – válás, a szakmai élet után maradt ür kitöltése a házaseslet, a háztartás, a gyermeknevelés menedzselése, az ostrom után élhetetlen állapotban lévő lakások lakhatóvá tétele révén. Mindkettőjük történetében hangsúlyos a magány, a testi-lelki egyedüllét érzése: az élet újraindul, a férfiek dolgoznak, a szomszédok munkába járnak, a

¹⁰¹ BAKÓ Márta: I. m. 194.

¹⁰² Uo. 205–214.

¹⁰³ Uo. 232–233., 247–248.

¹⁰⁴ PÁRKÁNY László: I. m. 135.

¹⁰⁵ Bakó a vizsgált időszakban vált külön első férjétől, Rajczy Lajos színésztől, és ment feleségül második férjéhez, Varga Béla kereskedőhöz. BAKÓ Márta: I. m. 99.

parkolópályára kényszerült asszonyok egyedül töltik napjaikat, amelyeket javarészt a romlakások rendbetétele, a háborús gazdasztrónómia kényszerű kísérletei, a házimunka tölt ki.¹⁰⁶

Az igazolás sem jelentett feltétlenül egyet a szerződéskötéssel, a foglalkoztatással. Titkos Ilona, akit az 1944. októberi nyilas hatalomátvétel után letartóztattak, mert nyilvánosság előtt németellenes kijelentéseket tett, akit perbe fogtak és elítéltek, ezután előbb a Margit körüti fegyházban, majd Sopronkőhidán tartottak fogva, 1944 végén már szabadlábon volt, 1945 elején visszatért Budapestre. Bár igazoltként került ki a vizsgálat alól, sem rendszeres, sem alkalmi foglalkoztatást nem talált. Bános Tibor mesél egy Titkossal készített interjúról 1945 októberéből¹⁰⁷ – nem sokkal az eljárás előtt vagy után készülhetett, ugyanis arra 1945. október 12-én került sor¹⁰⁸ –, amelyben a színésznő elpanaszolta, hogy hiába élte túl a nyilas fogságot, hiába jött vissza a fővárosba, hiába esett át az igazoló eljáráson, elterjedt róla annak híre, hogy nem óhajt többé színpadon szerepelni. Bános szerint Titkos ezzel magyarázta, hogy a Nemzeti nem kereste fel.¹⁰⁹ Ennek némileg ellentmond az, hogy az újságok már október elején – még az interjú megjelenése előtt – hírül adták, hogy a színésznő visszatér a színpadra, ahol nemcsak szereplője, de főszereplője lesz az Új Színház által színpadra állított legújabb zenés vígjátéknak, amelyet számos más darab követett az év során.¹¹⁰

Az igazoltak és foglalkoztatottak sem feltétlenül voltak elégedettek a helyzetük, sorsuk alakulásával, nem mindenki tudott

¹⁰⁶ PÁRKÁNY László: I. m. 140–142.; BAKÓ Márta: I. m. 99–100.

¹⁰⁷ Az említett interjú valószínűleg a *Színház* hasábjain 1945. október 10-én megjelent *Már nem várok tovább a csodára* című, Faragó Baba által jegyzett beszélgetés. Ebben a színésznő sopronkőhidai fogságáról, foglalkoztatása elmaradásának vélt vagy valós okairól és további terveiről mesél. Az interjú végén, önmagának némileg ellentmondva említi meg, hogy ha több nem is, de egy felkérése mégis érkezett: az Új Színház igazgatójától a következő Heltai-darabra – ez az információ azért is érdekes, hiszen a darab főpróbájának két felvonása közötti szünetében került sor a beszélgetésre. *Színház*, 1945/9. 13.

¹⁰⁸ BFL XVII. 1670. 4460. Titkos Ilona igazolóbizottsági eljárásának véghatározata.

¹⁰⁹ BÁNOS Tibor: *Újabb regény a pesti színházakról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 145–146.

¹¹⁰ 7 színházi hír. *Demokrácia*, 1945/26. 8.

vagy akart egyből adaptálódni az új helyzethez. A színházi élet háború előtti és alatti aránytalanságainak felszámolása, a „demokratizálás” a színházak mindennapi életének is megszokott részévé, mechanizmusává vált: az igazolás a munkához való jogot biztosította ugyan, a korábbi színházon belüli és színházon kívüli bánásmódot nem. A függöny mögött, az igazgatói irodában folytatódott a sztárkultusz „reakciós” maradványainak szisztematikus felszámolása: egyre elterjedtebb lett a kettős és hármas szereposztások rendszere,¹¹¹ kialakult a fizetések közelítésének jelzésértékű igénye.

Utóbbi helyzetet Bajor Gizi szerződése példázza legjobban, aki a háború alatti helyzetéhez hasonlóan a háború után is a legmagasabb fizetési osztályba tartozott, azonban a Nemzeti Színház vezető színésznőinek gázsija immár nem emelkedett ki a többieké közül: az 1944/1945-ös csonka évadban 53 000 pengős illetményt kapott, míg Tőkés Annának 27 200, Makay Margitnak 22 400, Somogyi Erzsinek 22 000 pengő járt csupán. Ezzel szemben az 1945/1946-os évadban 36 000 pengős „kommersz” fizetést kapott, éppen annyit, mint Gobbi Hilda, Tőkés Anna és Somogyi Erzs.¹¹² A színházteremtés anyagi vonzatai a hiperinfláció éveiben nehezen megkötött szerződéseket, a szerződésben meghatározott gázszi hónapról hónapra történő változását, szerepek el nem vállalását és lemondását, kényszerű műsorpolitikai változtatásokat, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felső vezetésének bevonását eredményezték, legalábbis a Major Tamás és Bajor Gizi közötti finánciális egyezkedés vonatkozásában – kettőjük „párharca” végül a színésznő belenyugvásával ért véget, azonban a bértárgyalások lezárása után még egy évig nem lépett fel a Nemzeti Színház színpadán.¹¹³

¹¹¹ GOBBI Hilda: *Közben...* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 171.

¹¹² BÁNOS Tibor: I. m. 132.

¹¹³ Uo. 132–140.

A képességvizsgák

Nem az igazolási eljárás volt az egyetlen szűrő, amelyen a színésztársadalomnak át kellett esnie. Az igazolási eljárásokkal párhuzamosan, két ütemben, 1945 szeptemberében és 1946 márciusában folytak a képességvizsgák. A VKM kezdeményezésére az MSzSzSz határozatot hozott, hogy azok a színészek, akik képességvizsga-igazolás (vagyis akadémiai vagy színészegyesületi oklevél) nélkül működnek, kötelesek szakmai tudásukról számot adni, majd ha a vizsgát sikeresen letették, legalább két évig vidéki színháznál gyakorlatot folytatni, mielőtt budapesti színházhoz szegődnek.¹¹⁴

A képességvizsgák célja a politikai hátszéllel pályára állt, jelentéktelen idejű és megkérdőjelezhető minőségű színpadi gyakorlattal rendelkező „gyorstalpaló színésztermés”¹¹⁵ kirotálása volt, vagyis elsősorban a jobboldali Színészkamara működésének idején „besurrant” színészek kirotálása. Azokról a magánúton színművészeti tanulmányokat folytatókról volt szó, akiknek – ha származásuk és politikai nézeteik megfelelték – a Színészkamara két-három éves működési engedélyt adhatott. A Szakszervezet igyekezett felülvizsgálni, hogy ezek a színészek megfelelnek-e az 1945 utáni követelményeknek. A szakma nem állt ki egyöntetűen a képességvizsgák mellett. A rendelkezés azokat is sújtotta, akik a korábbi években származási vagy világnézeti okokból nem végezhettek el a Színművészeti Akadémiát vagy a Színészegyesület iskoláját, ezért oklevelet nem biztosító magániskolában vagy magántanárnál voltak kénytelenek tanulmányaikat elvégezni.¹¹⁶

A vizsga eredményeképpen három kategóriába (színészi, segédszínészi, kardalosi) sorolták be a jelentkezőket, akik a későbbiekben ez alapján köthettek szerződést és vállalhattak szerepet.¹¹⁷ A vizsgáztatás szempontjaiban, eszközeiben nem

¹¹⁴ Elkésett képességvizsgát a Színészek Szakszervezetében. *Fényszóró*, 1945/7. 9.

¹¹⁵ ASCHER Oszkár: Zűrzavar például a Színész-Szakszervezeti vizsgák körül. *Fényszóró*, 1945/9. 9.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ KULCSÁR László: I. m.; Elkésett képességvizsgát a Színészek Szakszervezetében. *Fényszóró*, 1945/7. 9.

volt egyetértés. A *Fényszóró* több visszásságról is beszámolt egy 1945. szeptember végi cikkében. Név nélkül közölték egy olyan lány esetét, aki a képességvizsgára egy Rádiótól kapott igazolással érkezett, amely biztosította a vizsgabizottságot arról, hogy a lány megfelel a követelményeknek, hiszen többször is fellépett már stúdióban – a jelölt mégis megbukott. Egy szintén meg nem nevezett, „jóakaró vizsgáztató” később elárulta a bukott vizsgázónak, hogy a vizsgabizottság rossz néven vette a rádiós fellépéseit, ugyanis az MSzSzSz ekkor már hatályos rendelkezései értelmében csak szakszervezeti tag jogosult fellépni. Egy fiú hasonlóan járt, amikor bemutatta a vizsgabizottságnak a Nemzeti Színháztól kapott papírját, amellyel igazolta, hogy próbafellépésre hívták a színházhoz. A fiú szintén megbukott, a bizottság később közölte vele, hogy az előzmények alapján többet vártak volna tőle. Később mindkettőjüket engedték újra vizsgázní, második alkalommal sikeresen szerepeltek. Egy másik lányt beszédhibája miatt buktattak meg, egy szintén beszédhibával küzdő fiút egyévi színiakadémiai tanfolyamra küldtek. Többen sérelmezték, hogy megkövetelték tőlük, leendő szerepkörükkel ellentétes színpadi feladatokban is bizonyítsanak, tragikákkal komikus, komikákkal drámai jeleneteket adattak elő. A színházi szakemberekből álló bizottság¹¹⁸ nem ragaszkodott szigorúan az ítéleteihez, általában lehetőséget adott az újbóli megmértetésre.¹¹⁹ A rendelkezésre álló információk alapján úgy tűnik, a szakmai bizottság, bár eredményeiknek egy egységes keretrendszerbe kellett volna illeszkedniük, módszereiben és döntéseiben önkényesen működött, akár az igazolóbizottságok.

A Szakszervezet nagy hangsúlyt fektetett az igazolt, képességvizsgát tett pályakezdő színészek továbbképzésére, ebből a célból színészszemináriumokat szervezett írók, kritikusok, dramaturgok, színésszpedagógusok közreműködésével. Megfogalmazódott az igény a tehetségkutatásra, amely legfőbb eszközeinek a műkedvelő előadásokat tekintették – színházi szakemberek látogatták a

¹¹⁸ A bizottság tagjai: Abonyi Géza, Apáthi Imre, Dávid Mihály, Gobbi Hilda, Rátkai Márton, Somló István, dr. Staud Géza. Szücs György: Vizsga a szakszervezetben. *Színház*, 1945/5. 19.

¹¹⁹ ASCHER Oszkár: I. m.

műkedvelő munkáselőadásokat, hogy a kultuszminisztériummal együttműködve tanulási és szerződési lehetőséget biztosítsanak az arra érdemesnek talált fiatalok számára.¹²⁰

A második világháború végén bekövetkező hatalmváltás nyomán visszatérhettek a színpadra a korábban leparancsolt tehetőségek, valamint a társulatok új tagokkal egészültek ki. Azonban a régi társulatok újralakulása, az új társulatok megalakulása nem ment zökkenőmentesen, nem formálódtak egyből összetartó közösségek. A korszak sajtója ennek okát egyrészt a sztárrendszerben és ahhoz kapcsolódóan a színházi gazdálkodás differenciáltságában, másrészt a világnézeti különbségekben látta.¹²¹

A B-listázás(ok)

Még véget sem értek a Nemzeti Színház tagjai között lefolytatott igazolóbizottsági eljárások és a képességvizsgák, a baloldali sajtóban már kritika alá vonták az eljárásokat és az eljárások eredményeit, azok sikertelenségére hivatkozva. Az 1945-ös választás csődje után, a korábban igazolt „polgári”, „reakciós” elemek hatalmi pozícióból való kiiktatásának alternatívájaként jelent meg a B-listázásnak nevezett radikális létszámcsökkentés, amelynek célja már nem a háborús és népellenes bűnösök, hanem a polgári nézeteket valló elemek kiiktatása volt.¹²² Még az igazolóbizottságok működése közben, 1946. május 1-jén megjelent az 5000/1946. sz. ME rendelet,¹²³ amely létrehozta a B-lista-bizottságokat. A B-lista-bizottságok feladata a közalkalmazotti státuszban működő személyek vizsgálata és kategorizálása: a B és a C minősítést kapott dolgozókat a létszámcsökkentés jegyében, „az államháztartás egyensúlyának érdekében” munká-

¹²⁰ KULCSÁR László: I. m.

¹²¹ MOLNÁR Miklós: Számadás 1945-ről. *Fényszórá*, 1946./1. 3.

¹²² BOTOS János–GYARMATI György–KOROM Mihály–ZINNER Tibor (szerk.): *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (1945–1956)*. Minerva Kiadó, Budapest, 1988. 118–120.

¹²³ A Magyar Köztársaság kormányának 5000/1946. ME számú rendelete az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1946. május 19. 1.

jukból eltávolították. Az elbocsátást és a végelbánást¹²⁴ kiosztó bizottságok 1947. augusztus 30-ig működtek.¹²⁵

A Nemzeti Színháznak, ahogy az összes magyarországi színháznak, csak az lehetett tagja – és vendégszereplőként is csak olyan művész léphetett színpadra –, aki az MSzSzSz Igazoló Bizottsága által igazolást nyert és a Szakszervezetbe belépett.¹²⁶ Egy korai, Major Tamással készült interjúból kiderül, hogy az újjáépülő Nemzeti Színház társulatának kialakításakor az igazgató számára fontos szempont volt, hogy régi, a színpadról a világháború előtt leparancsolt és a világháború után újonnan felfedezett, ígéretes tehetségeket is szerződtessen. Utóbbiak főleg a Nemzeti Kamaraszínházában rendezett tehetségkutatókon és a Színművészeti Akadémia vizsgaelőadásain hívták fel magukra a színész-rendező igazgató figyelmét.¹²⁷

Major Tamás mint a Nemzeti Színház igazgatója – a rendelkezésre álló, közte és a VKM között lefolytatott levélváltás alapján, amelynek csak a direktor által írott fele ismeretes – saját hatáskörben szeretne volna a létszámcsökkentést jelentő B-listázást lefolytatni. 1946. március 28-án felterjesztett egy listát a minisztériumba, amely azoknak a dolgozóknak a nevét tartalmazta, akiknek a szerződése június végén lejárt volna, és akiknek a szerződését nem kívánta meghosszabbítani a következő évadra. Hatvan személy ilyen módon történő elbocsátását tartotta lehetségesnek. Major megpróbálta keresztülvinni azt az ötletét, hogy a B-listázás után maradt „220” (217) főt 20 személlyel kiegészítve a minisztérium 240 főben állapítsa meg a társulat keretszámát, amit azzal indokolt, hogy „az év folyamán több olyan tehetséges művészre lettem figyelmes, akit szívesen látnék a Nemzeti Színház tagjai között, továbbá a műszaki személyzetet is néhány szakemberrel szeretném kiegészíteni”. Az összeíráson szereplő

¹²⁴ Végelbánás: különleges okból a szolgálati idő letelte előtti nyugdíjazás vagy végkielégítéssel történő elbocsátás. A magyar nyelv értelmező szótára.

¹²⁵ Magyarország a második világháborúban. *Lexikon A–Zs*. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság–Petit Real Könyvkiadó, 1996. 32.

¹²⁶ DANCs RÓZSA: *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színházi iratai, 1945. február–december*. Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1989. 171–174. 48.a.–48.b.

¹²⁷ SÖMJÉN Endre: Nyolc színingazgató. *Színház, 1945/1*. 12.

személyek részére 1946. április 2-án küldte ki a felmondóleveleket.¹²⁸

Major másnap, 1946. április 3-án megküldte a minisztériumnak a két („a B-listára ajánlottak” és a „Felmondólevelet kaptak” jelölésű) összesítést: előbbi az igazgató javaslatait, utóbbi az igazgató által ténylegesen elbocsátottak névsorát tartalmazta. A művészeti ügykezelésről kirügött hét főt (négy férfi és három nő), a tisztviselők közül elbocsátott hat főt (két férfi és négy nő) és a műszaki személyzet tagjai közül eltávolított 41 főt (33 férfi és nyolc nő) nem nevesített; közülük mindenki mindkét listán szerepelt. A színészek közül szintén mindenki kapott felmondólevelet, akit Major a B-listára ajánlottak között jelezte (Beregi Oszkár, Kamarás Gyula, Pataky Jenő, Ráday Imre, Viktor Gedeon és Timár József). A direktor hét színésznőt tett B-listára (Demeter Hedvig, Eöry Kató, Farkas Erzsébet, Fehér Lili, Gombaszögi Frida, Kornis Kató és Péchy Blanka), de felmondólevelet végül velük együtt még árman, Szöllösy Irén, Rápolthy Anna és Vándory Margit kaptak.¹²⁹

A sajtó már a felmondólevelek kiküldése utáni napon birtokában volt azok teljes névsorának, akiket a Nemzeti Színház „jövőre nem tud szerződtetni”.¹³⁰ Minthogy a Major által önhatalmúlag végrehajtott elbocsátások jóval a hivatalos B-lista-bizottságok létrejötte előtt történtek, a sajtó nem is tudta nevén nevezni a jelenséget. A jelenség mögött húzódó vélt vagy valós okokat és indokokat azonban hamar az ideológia, a propaganda nyelvére fordították. Gombaszögi Fridáról például már néhány nappal később cikkeztek Az Est-konszern kapcsán, a színésznő „nagyfőkés céljait”, adóvisszaéléseket és kincstári követeléseket emlegetve.¹³¹

A Színház igyekezett rövid interjút készíteni azokkal, akik B-listára kerültek, de sokan nem öhajtottak nyilatkozni. A két legfőbb kérdés természetesen az volt, hogyan viselik a kialakult

¹²⁸ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ *Kossuth Népe*, 1946. április 3.; Színház. *Demokrácia*, 1946/14. 8.

¹³¹ Az Athenaeum ügyében. *Szabad Nép*, 1946. április 7. – Az Est-lapok konszern felszámolásáról bővebben lásd ZALAI Katalin: Gombaszögi Frida drámája két felvonásban. *Múltunk*, 2016/3. 182–231.

helyzetet, és mit tartanak a szakítás okának. Eöry Katót meglepte a minden előzmény nélküli hirtelen döntés; vele ellentétben volt, aki már számított rá az évadban kapott szerepeinek mennyisége és minősége miatt (Gombaszögi Frida és Kornis Kató); Rápolthy Anna egy-egy bukott darabot nevezett meg kényszerű távozása okaként. Személyes vagy politikai indokot csak ketten sejtettek, közülük az egyik a kollektív biográfia csoportjának részét képező Vándory Margit, aki a színházpolitikai irányvonalat hibáztatta, nem fejtve ki bővebben a kijelentés mögötti gondolatot.¹³²

Ebben a helyzetben néhány érintett reakciójáról, egyéni érdekvérvényesítési kísérletéről is tudunk. Ismert Rápolthy Anna azon levele a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben saját nézőpontjából fejt ki szerződéskötésének és szerződésbontásának történetét. Eszerint Major Tamás, igazgatói minőségében, felmondólevélben értesítette az 1946 nyarán lejáró szerződésének meg nem újításáról¹³³ – ezt a direktor minden bizonnyal „B-listázásként” definiálta, noha hónapokkal a hivatalos B-lista-bizottság augusztusi ülésnapjai előtt történt.

„Ez az értesítés úgy munkatársaimat, mint engem a legmélyebben megdöbbsentett, mert egyike vagyok a színház azon tagjainak, akik a felszabadulás óta úgyszólván megszakítás nélkül, minden erejüket megfeszítve dolgoznak” – reagált a színésznő, majd folyószöveg-szerűen megadta karrierjének történetét, kiemelve játékanak igazgatói részről történő túlzott elismerését – ami ugyanúgy lehet az őszinte döbbenet és értetlenség, mint önmaga iránt szerénységével szimpátiát ébresztő retorikai fogás. Ezután, mintha csak újra az igazolóbizottság előtt állna – talán tanulva annak tapasztalataiból, hogy milyen jellegű és mennyiségű információ alapján döntöttek a felelősségre vonás idején, azt gondolva, hogy a B-listázás mögött hasonló, politikai okok

¹³² HALÁSZ Péter: Nyilatkozik 10 bé-listás Nemzeti Színházi színész. *Színház*, 1945/13. 4.

¹³³ MNL OL XIX-J-1-i 66. doboz (L-R). 136-1. Rápolthy Anna személyi kartonja.

húzódnak –, átfogó információkat szolgáltatott saját maga és családja politikai irányultságáról, aktivitásáról, tevékenységéről.¹³⁴

Az 1946. május 1-jén megjelent rendelet értelmében Majornak minden korábbi, a Nemzeti Színház belső ügyeként kezelt „B-listázás” ellenére (amit a VKM „racionalizációs folyamatnak” nevezett), be kellett nyújtania azon személyek listáját, akiket a „hivatalos”, a VKM által lefolytatott B-listázásnak kívánt alávetni. Major 1946. június 28-ra megküldte a minisztériumba azon dolgozók – színművészek, a művészeti és adminisztratív vezetés, illetve a műszaki dolgozók – nevét, akiknek szerződése még abban a hónapban lejár, jelölve a már folyamatban lévő szerződésbontásokat.¹³⁵ A neveket tartalmazó lista az évek során eltűnt, azonban egy másfél hónappal későbbi, 1946. augusztus 15-i keltezésű, „*A legszigorúbban bizalmas!*” és „*Azonnal!*” jelzésű iratcsoport több listát is tartalmaz,¹³⁶ amelyek valószínűleg nem azonosak az eredeti, Major-féle összeírással, de ezek alapján megkísérelhető annak rekonstruálása. A belső használatra szánt irat célja az 5000/1946. ME sz. rendelet végrehajtásának dokumentálása volt. A Nemzeti Színházban esedékes létszámcsökkentés megtervezésére és végrehajtására létrehozták a 8. sz. bizottságot, de a Major vezette Nemzeti Színház olyannyira elhatárolódott a felülről és kívülről szerveződő B-listázástól, hogy a miniszterelnök által kijelölt tagokat a Szakszervezeten keresztül nem fogadta el a B-lista-bizottság elnökéül. Bár a miniszterelnökség kitarított az elnök személye mellett, a huzavona olyannyira késleltette a bizottsági munka megkezdését, hogy 1946 augusztusában, egy hónappal az 1946/1947-es évad megnyitása előtt, még össze sem ült a bizottság.¹³⁷ A háromtagú bizottság 1946. augusztus 14-én

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ MNL ON XIX-J-1-i 67. doboz. 136-1. – 136-2. Komáromy Pál személyi kartonja. Komáromy Pál 1945 áprilisa és 1946 augusztusa között az Operaház igazgatója, a Major-féle beadvány valószínűleg véletlenül került az ő személyi anyagai közé.

¹³⁶ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a VKM-nak.

¹³⁷ Lesz-e B-lista a Nemzeti Színházban? *Kossuth Népe*, 1946. március 20.; Nem tudja megkezdni a működését a B-lista bizottság a Nemzeti Színházban. *Világ*, 1946. augusztus 14.

és 15-én ülésezett, tanácskozásaira pedig behívták a színház igazgatóját, Major Tamást is, mert nehezen igazodtak ki a 279 elbírálandó munkatárs személyi lapjainak tengerében. Nem tudták például megállapítani, hogy kik a régi, és kik az új, vagyis a „felszabadulás után” a színházhoz került dolgozók. 36 személy végelbánását tervezték, akik közül hétnek az új gárdából kellett volna kikerülnie.¹³⁸

A végleges listán azonban 39 név szerepelt – legalábbis elméletileg, gyakorlatilag azonban egy személlyel kevesebbet nevesítettek. Közöttük egyaránt megtalálhatóak voltak művészek, a művészeti és a műszaki vezetés, illetve a műszaki személyzet tagjai: 28 férfi (egy altiszt, egy könyvtáros, egy portás, egy sűgő, két meg nem nevezett munkakörben működő személy – közülük az egyik hadifogoly, eltűntként nyilvántartva, két színész és 20 műszaki alkalmazott – köztük egy hadifogoly) és 10 nő (két irodai tisztviselőnő, két sűgőnő, három műszaki alkalmazott és három színésznő). A három színésznő B. Földes Éva, Farkas Erzsébet és Gombaszögi Frida voltak.¹³⁹ Közülük ketten, Farkas és Gombaszögi már áprilisban megkapták a felmondólevelüket – amely elbocsátó irat ugyan közölte velük, hogy a következő évadra a színház vezetése nem óhajtja meghosszabbítani a szerződésüket, azonban nem mentesítette őket azon kötelességük alól, hogy az aktuális évadban futó darabokban továbbra is játszsák szerepeiket.

Azonban a Nemzeti B-listázása nem csak a politikai-gazdasági helyzet aktuális állásának tükré, ennél jóval mélyebben gyökerezik: ugyanúgy kapcsolódik a háború előtti és alatti politikai, gazdasági és társadalmi problémákhoz, mint a háború utáni hónapok, évek helyzetéhez, ugyanúgy érinti az 1944-ben eszkalálódott zsidóüldözést, mint az 1945-ös új politikai berendezkedéssel járó (kultur)politikai elvárásokat. Fehér Lili és Gombaszögi Frida, a háború előtti fővárosi színházi élet sztárjai a háború után korábbi szenvedéseikért, üldöztetésekért kaptak társulati tagságot. A tagság azonban nem jelentett feltétlenül

¹³⁸ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a VKM-nak.

¹³⁹ Uo.

szereplési lehetőséget, nem jutott számukra szerep, karakter. A Nemzeti Színház berkein belüli B-listázás szorosan kapcsolódik az új korszak által megkívánt műsorpolitikai változásokhoz. A színház műsora – a régi, reakciónak tekintett darabok száműzésével, a klasszikusok mellett új – köztük szovjet – darabok műsorra tűzésével – átalakul, a változás pedig megköveteli a társulat „idomulását”. A szerepek száma csökkent, és ahogyan azt Major is jelezte, az idősebb, harmincas-negyvenes éveiben járó generáció tagjainak, akik már túl idősök voltak ahhoz, hogy fiatal fruskát játsszanak, de túl fiatalok ahhoz, hogy vénasszonyokat formáljanak meg, át kell adniuk a helyet a színpadon a fiatalabb, frissen felfedezett tehetségeknek. Az ekkor éppen negyvenéves Vándory Margitnak feltehetően e szerencsétlen helyzet miatt kellett távoznia.

Az igazolóbizottsági eljárásokon, a képességvizsgákon és a B-listázás(ok)on „megbotlottak” helyzete

Az igazolóbizottsági eljárások során Ághy Erzsi, Bakó Márta, Gyarmati Anikó, Majláth Mária, Mihályi Vilcsi, Szathmáry Margit, Szörényi Éva, Turay Ida, Vajay Erzsébet és Vay Ilus részesült kisebb-nagyobb mértékű megrovásban. Az igazolóbizottsági eljárások eredményei esetükben (színpadi tapasztalatuknál fogva) nem álltak összefüggésben sem a képességvizsgákkal, sem a Nemzeti Színházon belül két körben, előbb igazgatói, majd minisztériumi hatáskörben zajló B-listázásokkal, a két csoport között ugyanis nincs átfedés.

Milyen lehetőségek álltak azok előtt az eltanácsolt, eltiltott nők előtt, akik egészen addig egy speciális tudást igénylő szakmában mozogtak, akik „polgári” foglalkozással nem rendelkeztek? Ághy Erzsi életéről az eltiltása után nincsenek információk, 1945 utáni első említései előbb betegségét és kórházba szállítását tárgyalják, amelyeket halálhírének közlése követ.¹⁴⁰ A róla megjelenő nekrológok nem említik eltiltását, a Nemzeti Színházzal – és

¹⁴⁰ *A Reggel*, 1948/22. 8. Ághy Erzsi meghalt. *Magyar Nap*, 1948. június. 25.

minden egyéb színházzal – való szakítását „nyugalmaszűz” definiálták, egyébként sokoldalúságára, színes színészi egyéniségére helyezték a hangsúlyt.¹⁴¹

A B-listázás, vagyis a Nemzeti Színháztól való elbocsátás után a legtöbben a színházi szférában maradtak, más intézményeknél (néha más feladatkörben) helyezkedtek el. Demeter Hedvig a Magyar Rádiónál kapott állást,¹⁴² Eöry Kató a Belvárosi Színházhoz került,¹⁴³ Farkas Erzsébet – különböző sajtótermékek időben egymásnak ellentmondó híradásai és névrokonságok folytán nem állapítható meg teljes bizonyossággal – és Gombaszögi Frida¹⁴⁴ a Vigszínházba igazoltak, Szöllősy Irént a valamivel később megnyíló Mesebarlang, vagyis az Állami Bábszínház alapító és működtető tagjai között tartjuk számon,¹⁴⁵ Rápolthy Anna a Nemzetiből való távozása után a Művész és a Béke Színházakban lépett fel 1947-es haláláig,¹⁴⁶ Vándory Margitot néhány évvel később már az Operettszínház színpadán láthatta a közönség.¹⁴⁷ B. Földes Éva és Kornis Kató további életútjáról – egyelőre – nincs információ. A tragikus sorsú Fehér Lili, miután Major Tamás még a nem nyilvánosság előtt zajló, belső társas eseményeken, például az 1945 szilveszterén megtartott zenés-táncos esten sem engedte színpadra lépni, 1946 januárjában öngyilkosságot követett el.¹⁴⁸ Péchy Blanka 1949 januárja és 1950 novembere között a bécsi magyar követség kultúrattaséjaként teljesített szolgálatot.

¹⁴¹ Meghalt Uray Tivadarné Ághy Erzsi. *Hírlap*, 1948. június. 24.; Színházi és film hírek. *Világ*, 1948. június. 25.

¹⁴² *MÉL*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴³ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz06/100.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁴ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz08/173.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁵ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz24/553.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁶ *MÉL*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁷ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/62.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁸ GOBBI Hilda: I. m. 132.

Az Államvédelmi Hatóság róla szóló jelentése szerint megbízását hiányosan, helytelenül látta el, politikai képzetlensége folytán.

Összegzés

A szabadpályás értelmiségiek, így a színművészek igazoló eljárásai 1945. március elején kezdődtek meg, hiszen a kulturális élet megindítása másodlagos feladatként volt jelen a romeltakarítás és az újjáépítés megkezdése és a közlelmezés megszervezése után. Az igazoló eljárásokat nem az egyes színházak saját hatáskörben, hanem a színházi világ teljes és totális irányítását átvevő, a Magyar Kommunista Párt támogatását élvező Magyar Színészek Szabad Szakszervezete szervezte meg és bonyolította le. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján úgy látszik, hogy először az 1945 előtti időszakban is állami vagy fővárosi fenntartású, tehát nem magánszínházi társulatok tagjai kerültek sorra, így például a budapesti Nemzeti Színház vagy az Operaház dolgozói.

A Nemzeti színésznőinek ügyeit vizsgálva az látszik, hogy a bizottságok véletlenszerűen működtek: sem előre meghatározott eljárásrend, sem előre meghatározott vizsgálati szempontok nem rajzolódnak ki az egyes esetek párhuzamba állításával. A háttérvizsgálatok nemcsak az igazolásért folyamodó karrierjét, de a magánéletét is érintették: egy-egy (szélső)jobboldali férfi rokon befolyása alatt (szélső)jobboldali tevékenységbe bonyolódni, vagy annak látszata bocsánatosabb bűn volt, mint önként – s néha szó szerint dalolva – propagandadarabban szerepet vállalni, vagy propagandadarab-írókkal karöltve korzózni. A női szerepek és a női sztereotípiák – például a politikai tudatosság kapcsán – több esetben felülírták a tényleges eseményeket. A szakmai és a személyes semlegesség, mint közösségromboló magatartás, minden esetben rontotta az igazolás alatt álló esélyeit. Az igazoló eljárások a színésznők esetében általában a rövidebb időtartamú, enyhébb büntetési tételeket részesítették előnyben. A vélt vagy valós bűn és az azért kiszabott büntetés nem mindig állt arányban egymással, egy-egy rossz időben, rossz helyen elszavalt vers

megrovást, ugyanezen tevékenység rendszeres folytatása semmit sem vont maga után.

Az igazolóbizottsági eljárások után 1946 folyamán a színész-közösségre két másik kihívás várt: előbb a csak a Szakszervezet által el nem ismert oklevéllel rendelkezők képességvizsgálói, később a mindenkire kiterjedő B-listázások zajlottak. A képességvizsgák szinte egyáltalán nem érintették a vizsgálati csoportot, a B-listázások azonban több, a háború után visszavett, de kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztatott színésznőt is érintettek. A háromlépcsős szelekció célja nem volt más, mint a társulatok újraalkotása az 1945 utáni kultúrpolitikai irányelveknek megfelelően: a reakciósok és a reakciónak mondott kompromittáltak, a Színészkamara által a Szakszervezet szabályzata szerint képesítetlenek, a sztárrendszert elengedni képtelenek, az „eladhatatlanok” fokozatos, de következetes kiejtésével.

Valójában azonban kevesen voltak azok, akik 1945–1946 folyamán végleges búcsút voltak kénytelenek venni a színháztól és annak zászlóshajójától, a budapesti Nemzeti Színháztól: a fedés vagy az eltiltás, a racionalizáció címszava alatti elbocsátás a vizsgálati csoport elenyésző részét érintette csak – s akik hosszabb-rövidebb időre elköszöntek a színháztól, a pályától nem vagy nem végleg búcsúztak el, kevésbé népes vagy kevésbé jelentőségteljes társulatoknál, esetleg rádiónál vagy televíziónál helyezkedtek el.

Melléklet

A vizsgálati csoport tagjai ábécérendben

Ághy Erzsébet, Bajor Gizi, Bakó Márta, Bánki Zsuzsa, Barta Mária, Berky Lili, Bíró Anna, Bornemissza Éva, Cserényi Adél, Darvas Margit, Dayka Margit, Demeter Hedvig, Eöry Kató, Fábíán Eszter, Farkas Erzsébet, Fehér Lili, Földes Éva, Fűzes Anna, Gárdos Kornélia, Gáti Vilma, Gobbi Hilda, Gombaszögi Frida, Gyarmati Anikó, Győri Ilona, Ilosvay Katalin, Iványi Irén, Kiss Ilona, Kornis Kató, Könyves Tóth Erzsébet, Ladomerszky Margit, Lánczy Margit, Ligeti Juliska, Lukács Margit, Majláth Mária, Makay Margit, Mátray Erzsébet, Medgyesi Erzsébet, Mészáros Ági, Mihályi Vilma, Nizsinszki Tamara, Olty Magda, Pápay Klára, Pártos Erzsébet, Péchy Blanka, Peéry Piri, Rákosi Mária, Rápolthy Anna, Romváry Gertrúd, Ruttkai Éva, Sallay Kornélia, Sándor Judit, Sitkey Irén, Somogyi Erzsébet, Sulyok Mária, Szabados Piroska, Szabó Margit, Szathmáry Margit, Szeleczky Zita, Szép Ilonka, Szöllősy Irén, Szörényi Éva, Tasnády Ilona, Titkos Ilona, Tóth Éva, Tökés Anna, Török Erzsébet, Turay Ida, Vajay Erzsébet, Vándory Margit, Váradi Aranka, Vay Ilus, Vidor Ferike, Vízváry Mariska, Zala Karola

GREXA IZABELLA

„Ha én annyit keresnék, mint ön,
Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék
a második műszak keresetéhez...”

Női panaszlevelek a Kádár-korszakból*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.3>

A hétköznapi kutatásának egyik legértékesebb forrásai¹ a különböző beadványok, kérelmek, segítségkérő levelek, panaszlevelek, egyéb megkeresések, amelyet a különböző hivatalos szervezeteknek, párttitkároknak, szakszervezeti funkcionáriusoknak, tévének, rádióknak, újságnak, lottónyertesnek² vagy magának az MSZMP első titkárnak, Kádár Jánosnak címeztek³ a panaszosok, kérvényezők.

* Készült az MTA BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

¹ A helyi lakosok által írt beadványok, panaszos levelek értékét a hétköznapi élet vizsgálata szempontjából már az 1990-es évek elejétől, az archívumok, levéltárak megnyitásával párhuzamosan felismerték a sztálini hétköznapiakat vizsgáló kutatók: Sheila FITZPATRICK: Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*, 1996/1. 70–105. DOI: <https://doi.org/10.2307/2500979> (Letöltve: 2022. 08. 05.); Sheila FITZPATRICK: Editor's Introduction: Petitions and Denunciations in Russian and Soviet History. *Russian History*, 1997/1–2. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1163/187633197X00014> (Letöltve: 2022. 08. 05.); Bartholomew GOLDYN: Letters of Complaint as a Source for the Social History of Poland: The Case of Nowa Huta. *The Polish Review*, 2000/3. 355–366. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/25779205> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

² MAJTÉNYI György: A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall*, 2016/64. 157–181. A panaszlevelekkel kapcsolatban lásd még MAJTÉNYI György: *A Kádár-kor társadalma*. Doktori disszertáció. 2020. Forrás: http://real-d.mtak.hu/1381/8/dc_1784_20_doktori_mu.pdf (Letöltve: 2022. 08. 05.)

³ Lásd HUSZÁR Tibor–NÉMETHNÉ VÁGYI Karola (szerk.): *Kedves, jó Kádár Elvtárs! (Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989)*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Tanulmányomban a panaszos leveleket, kérelmeket, beadványokat mint történeti forrást elemzem, melynek keretében azt fogom megvizsgálni, hogy a panaszos tartalmú, különböző hivataloknak, fórumoknak címzett levelek milyen szerepet tölthettek be az egyén, illetve a hatalom számára a Kádár-korszakban. Elemzésem a Szakszervezeti Országos Tanács (SZOT) Nőmozgalom és Szociális Osztályának, illetve a Budapesti Szakszervezeti Tanács iratai között az 1969–1979 közötti időszakból – amely a forrásadottságokkal magyarázható – töredékesen megmaradt női panaszosok által írt megkereséseken alapul. Ezt egy munkásasszony, Király Erzsébet lakásigénylése kapcsán fennmaradt, különböző hivatalos szerveknek címzett, 1977 és 1990 közötti levelek⁴ forrásanyagával színesítem, ami lehetővé teszi az egyén és a különböző hivatalos szervek akár éveken keresztül húzódó interakciójának nyomon követését. E megkeresések többsége alapvetően magánjellegű ügyeket taglalt, azon belül is főként a rezsim egyik legfontosabb legitimációs eszközeinek, a szociálpolitika tárgy körébe tartozó⁵ legakutabb kérdéseket: a lakhatás, a nyugdíj, a gyógykezelés, a gyermekellátás, a gyerekek óvodai, iskolai elhelyezésének, az üdülés és a nők elhelyezkedési problémáit. A kérelmeket, panaszos beadványokat a női érdekérvényesítés egyik eszközeként értelmezem, vizsgálva a női kérelmek specifikusságát is.

A tanulmány első részében a korszakban íródott panaszlevelek műfaji problematikáját érintem, kitérve a rezsim által kiépített, intézményesített panasztevés rendszerére és kultúrájára, bemutatom a felhasznált forráscsoportot, tematizálva azt, érintve a levelek érvrendszerét és nyelvhasználatát is, majd egy esettanulmányon keresztül rekonstruálom a kérelmezés „vége-láthatatlan” folyamatát.

⁴ A szerző tulajdonában. Király Erzsébet visszaemlékezése megjelent: KIRÁLY Erzsébet: *Kedves naplóm. Egy munkásasszony emlékei*. A tanulmányt írta és a szöveget gondozta GREXA Izabella. Corvina Kiadó, Budapest, 2015.

⁵ Lásd HORVÁTH Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

A tanulmány címéül választott gondolat írója, B. Gyuláné takarítónő a következőképpen folytatja 1970-ben kelt, a Szakszervezeti Országos Tanács elnökének, Gáspár Sándornak címzett panaszáradatát:

„Ha demokrácia van, akkor én miért nem kereshetek többet, miért nem élhetek gondtalanabban, könnyebben, miért nem lehetek én is egyenrangú önnel, vagy egy miniszterrel, vagy csak bizonyos kategóriák kereshetnek jól? Azt mondják, hogy a demokráciában nincs különbség ember és ember között hát, ha így van, akkor miért szorítják keretek közé az én fizetésemet, miért kell hogy örökös probléma legyen, hogy kellene egy olcsó ruha vagy kabát, de mire kifizetek mindent, még kosztra is szűkösen futja, akkor miből vegyek egy ruhát vagy kabátot [...] Tisztelt Gáspár elvtárs, ha volna párezer forintom, amivel útra kelhetnék szabályszerűen útlevéllal, elhagynám az országot, keresnék egy olyan hazát ahol nem szabnák meg hogy mennyit kereshetek. [...] Én csak arra gondolok, hogy mennyivel könnyebb lenne az életem, ha én is elindultam volna 1956-ban új hazát keresni, én szeretek dolgozni, ott megtudtam volna szerezni mindazt amiről ábrándozom, amit soha nem tudok megvalósítani.”⁶

A „demokrácia”, „egyenrangú”, „útlevéllal elhagynám az országot”, „1956” kifejezéseket olvasva mintha nem is csak egy „kvázidemokráciában” élő, hanem egy valódi demokratikus berendezkedésű ország állampolgárának panaszos sorait olvasnánk. A levélíró a szövegben lényegében szembeállítja a nyugati jóléti demokráciákat a keleti típusú, csupán korlátozott fogyasztást biztosítani képes autoriter rendszerekkel. A levél szövege világos ellenpéldája annak a bevett tézisnek, miszerint az állampolgárok mindenkor a hatalom fogalomhasználatát és retorikai fordulatait átvéve igyekeztek kérésüknek legitimitást adni és ügyükhöz a hivatalok, hivatalnokok támogatását elnyerni. Ugyanakkor a panasz írója teljes mértékben tisztában volt kemény hangvételű levelének rá nézve lehetséges negatív következményeivel, mert ekképpen folytatja: „T. Gáspár elvtárs döntsön sorsom felől úgy ahogy akar, joga van börtönbe csukatni ezért

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-SZKL 14. f. 5/157. ó. e. B. Gyuláné levele Gáspár Sándor SZOT-főtítkár részére (1970).

a kijelentésért, de én akkor is kiállok azon véleményem mellett, hogy jogom van könnyebben élni és jogom van annyit keresni, hogy egyszer már jól is lakhassak.”

A levélírás apropóját az adta, hogy B. Gyulánénak, aki az V. kerületi Vendéglátóipari Vállalatnál dolgozott takarítónőként, huszonöt évig szakszervezeti tag volt, és levelében is munkás-asszonyként határozta meg önmagát, megszűnt a mellékkeresete. Ugyanis munkáltatója addig – súlyos anyagi helyzetére való tekintettel – engedélyezte számára, hogy kiegészítőként második műszakban is dolgozzon, ám időközben erre a műszakra is alkalmazott egy takarítónőt. A vehemens hangvételű levél megírására ezt követően került sor.

A levélíró érvelésénél és szófordulatainál is érdekesebb volt a hivatal reakciója. A dühös levélíró ügyének elintézésére ugyanis a szakszervezet kiemelt figyelmet fordított, az archivált feljegyzések szerint többször felkeresték, panaszlevélbeli súlyos kijelentéseit végső elkeseredésével, nehéz anyagi körülményeivel, a férj iszákosságával magyarázták. A szakszervezet többször felajánlott segílyt is, amit B. Gyuláné nem fogadott el, de a felajánlott mellékállást – a Röltex Vállalat egyik boltjának takarítását – igen. A hivatal, jelen esetben a szakszervezet eljárása szempontjából egyébként nem volt szokatlan, hogy annak egyik alkalmazottja kiszállt, és ellenőrizte a kérelmező élethelyzetét, panaszainak jogosságát és jelen esetben talán azt is, hogy a takarítónő jelenthet-e fenyegetést a hatalomra. Nyilván úgy ítélték meg, hogy nem, ezért igyekeztek segítséget nyújtani és a lélethelyzetén valamelyest javítani, egyben a rendszer iránti lojalitását is elnyerni.

A panasztevés rendszere

A panasztevés, a kérelmek és beadványok írása mind az autoriter, mind pedig a demokratikus berendezkedésű államokban jól ismert eszköznek számít, azonban másfajta tematikával, és más céllal születnek ezen beadványok. A Szovjetunióval kapcsolatban Sheila Fitzpatrick, az NDK vonatkozásában Erik G. Huneke – alapvetően egyetértésben az olyan jelenkori autoriter

rezsimek mint Kína működésével foglalkozó kutatókkal – arra hívták fel a figyelmet, hogy az ilyen jellegű levelek valójában a politikai-társadalmi stabilitás biztosításának egyik eszközeként funkcionálnak. A panaszok, kérelmek által a lakosság elégedetlensége megismerhetővé vált, egyben a rezsimek ellenőrzött módon biztosított keretet a társadalmi problémák megvitatásához. A politikai elit egyúttal az alsóbb szintű végrehajtási hatalmat is ellenőrizni tudta ezek révén. Sheila Fitzpatrick az 1930-as évek sztálinizmusa kapcsán arra hívta fel a figyelmet: „A levélírásnak ez a gyakorlata kétirányú volt, egyrészt a társadalom kontrollját jelentette a bürokrácia alsóbb szintjei felett, másrészt a rezsimek információkat gyűjtött az állampolgárokról.”⁷ Laura A. Henry megállapítása szerint e nyilvános panaszok funkciója lényegében az volt, hogy feltárja a problémás, nem hatékony közigazgatási területeket; megmutassa a korrupciós gyakorlatot alsóbb közigazgatási szinten; megteremtse a nyilvánosság számára a rezsimek elszámoltathatóságát, és az egyéni elégedetlenség kezelése által meggátolja a tömegek kollektív fellépését.⁸

A tanulmány címében a panaszlevél megnevezés használata magyarázatra szorul, ugyanis az általam vizsgált levelek nagy részét alapvetően nem hivatalos kérelemként, inkább félhivatalos iratként kell értelmeznünk, habár elvétve akad néhány olyan írás a vizsgált levelek körében, amelynek írója rendszerjobbító szándéktól vezérelve javaslatokat fogalmazott meg, ezért fordult valamilyen hivatalos fórumhoz. Mégis a panaszlevél kifejezés használata mellett döntöttem, mert a rezsimek működése, a hivatalok és a levélírók, a hatalom és az állampolgár viszonya jobban megragadható általa, mint ha hivatalos levélként, nyilvános levélként (*public letter*, ahogy azt Fitzpatrick⁹ az 1930-as évekbeli Szovjetunió kapcsán használja) vagy beadványként (ahogy

⁷ Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford, 1999. 177.

⁸ Laura A. HENRY: Complaint-making as political participation in contemporary Russia. *Communist and Post-Communist Studies*, 2012/3–4. 243–254. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2012.06.010> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

⁹ Sheila Fitzpatrick az ilyen típusú beadványokat nyilvános levélként (*public letter*) definiálja, meghatározása szerint lényegében ez a fajta nyilvános levélírás

Huneker az NDK vonatkozásában az *Eingaben* fogalmát választja¹⁰ címkéznénk. Leginkább tehát a Bartholomew Goldyn által a lengyelországi Nowa Huta mindennapjainak elemzése során használt *letters of complaint* megnevezéssel azonos módon.¹¹

A vizsgált korszak panaszleveleit hivatalos jellegű levélnek tekintjük abból a szempontból, hogy hivatalnak, hivatalos személynek, közszereplőnek, esetleg – az érdekkijáró szerepet is felvállaló – intézmények, sajtóorgánumok, rádió vagy tévé főszerkesztőjének címezték,¹² ugyanakkor többnyire erősen privát jellegű információkat tartalmaznak. Ezek a levelek – több esetben – betekintést nyújtanak egy-egy magánszemély életébe, sokszor annak nehéz sorsát felvillantva, ezenfelül a kérvényező nyelvhasználatába, érvrendszerébe és részben abba is, hogy a politikai propaganda által felkínált női szerepek alapján hogyan konstruálják meg önmagukat a levélírók. Tehát a felhasznált panaszleveleket félhivatalos jellegű iratnak tekintem, a magánlevél és a hivatalos levél sajátos elegyének: a mindenható paternalista és patriarchális autoriter állam és a kiskorúsított állampolgár – jogaiban részben korlátozott „alattvaló” – közötti sajátos kommunikációs csatornának. Ezt egy nyilvánvaló alá-fölé rendeltségi, voltaképp klientúravizony jellemezte, amelyben a „hétköznapi ember” lakhatási körülményei és egyéb materiális körülményeinek javítása tekintetében a rezsim és hivatalnokai jóindulatára volt utalva. Ahogy Huneker az NDK kapcsán fogalmaz: „klientúravizonyban, amelyben a szívességek és jutalmak szelektíven kerülnek elosztásra, cserébe a lojalitásért, az együttműködésért, a kooperálásért és egyéb megkívánt társadalmi, politikai és gazdasági viselkedésért”.¹³

a hatóságokkal folytatott privát kommunikáció formája volt magánéleti és nyilvános témákban egyaránt. Sheila FITZPATRICK: *Supplicants and Citizens*. I. m. 80.

¹⁰ Erik G. HUNEKE: *Morality, Law, and the Socialist Sexual Self in the German Democratic Republic, 1945–1972*. Doktori disszertáció. Forrás: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/97942/ehuneker_1.pdf (Letöltve: 2022. 06. 17.)

¹¹ Bartholomew GOLDYN: I. m. 355.

¹² TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 339.

¹³ Erik G. HUNEKE: I. m. 21. (Idézi: Andrew I. PORT: *Conflict and Stability in the German Democratic Republic*. Cambridge University Press, New York, 2007. 269.)

A korszak panaszlevelei azonban nem teljesen előzmény nélküliek, ugyanakkor korábban nem létezett ennek egy magasabb szinten kiépített bürokratikus gyakorlata, intézményrendszere. A panaszlevelek előzményének tekinthetők lokális szinten a jobbáglevelek, amelyek elsősorban jobbágyok, zsellérek – gyakran egy egész helység lakóinak –, ritkábban egy céhközösség tagjainak panaszait, kérelmeit, vélt sérelmeit felsoroló írásos beadványok voltak, amelyekkel a panaszosok vagy kérelmezők azon felettes személyhez vagy testülethez fordultak, akitől vagy amelytől megértést, segítséget és igazságtételt reméltek.¹⁴ Az általam vizsgált levelek szövege e premodern, de egyben modern vonásokat is magukon viselik, amely az alázas és hivatalos stílus keveredésében nyilvánul meg. A segítségnyújtáson és megértésen túl az autoriter rendszerekben a helyzetükből fakadó dühük, frusztrációik részben levezetődnek a cselekvés – jelen esetben kérelem, segítségkérő levél írása – által. A cél elérése esetén pedig megélhették azt is, hogy képesek bizonyos szintű kontrollt gyakorolni saját életük felett.¹⁵ Sőt azt a hamis érzetet is kelthette a levélírókban, hogy valójában nem diktatúrában élnek, hiszen leírhatták kritikus véleményüket. Ugyanakkor a panaszkodás nemcsak az elégedetlenség közlésének egyik módja, hanem együttérzést is kelt, ami aztán – vagy vélhetően – konkrét reakcióhoz vezet a címzettek részéről, azaz a panaszos ügyét elintézik.

Az általam vizsgált panaszlevelek többsége szociális és családtámogatás, gyermekellátás és nyugdíj-kiegészítés, illetve -emelés tárgykörében született, vagy valamilyen „hátrányos” helyzetből való „kilábaláshoz” – akár elhelyezkedés, válás vagy bírósági ítélet ügyében – kéri a hivatal segítségét, közbenjárását. A Kádár-korszakban a panasztevés lényegében hivatalos keretek között intézményesült.¹⁶ A különböző szintű hivataloknak cím-

¹⁴ HORVÁTH László: Panaszlevelek a kapuvári és a (fertő-)szentmiklósi uradalom területéről (1724–1800). *Soproni Szemle*, 2007/2.

Forrás: <http://epa.oszk.hu/01900/01977/00235/pdf> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

¹⁵ Maciej KOWALEWSKI: Dissatisfied and Critical Citizens: the Political Effect of Complaining. *Society*, 2019/56.

DOI: <https://doi.org/10.1007/s12115-019-00398-x>

¹⁶ A Szovjetunióban és az államszocialista államokban ez egy elfogadott és a hatalom által ösztönzött gyakorlat volt. Az NDK-ban az alkotmány külön biz-

zett kérvények írása társadalmi normává, gyakorlattá vált. Az állami gondoskodás megerősítette az állampolgár államtól való függését, de egyben a kérvényező, a társadalom egy részének ellenőrzését is jelentette a hatalom részéről.¹⁷ Egyes panaszosok esetében ez tényleges ellenőrzést jelentett helyszíni kiszállással, környezettanulmány készítésével, egyéb illetékes, országos vagy lokális hivatalokkal folytatott levelezéssel, amely által a panaszos állításainak hitelességéről, élethelyzetének valódi körülményeiről informálódtak az ügyet intéző hivatalnokok. Az állami gondoskodásról, nemi szerepekről szóló közbeszéd, a tömegkommunikáció pedig formálta a társadalom identitását, valamint a levélírók későbbi szerepkonstrukcióihoz is támpontot adott.

A politikai hatalom maga is arra ösztönözte állampolgárait, hogy éljenek a panasztevés, a kérelmezés eszközével. Panaszirodát működtettek a minisztériumok, a szakszervezetek, a Népi Ellenőrzési Bizottság,¹⁸ az MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya (Kádár Jánosnak címzett panaszokkal, kérésekkel foglalkoztak).¹⁹ Levelezőrovatot vezettek az újságok, rendszeresen érkeztek hozzászólások, kérdések televíziós műsorokhoz, de panaszt tehetek például a tanácsoknál, vállalatoknál, téveszközyűléseken, vagy a kereskedelmi egységekben rendszerített panaszkönyvekben is.

A források

A tanulmányhoz felhasznált legfőbb forráscsoportot a Szakszervezetek Országos Tanácsa Nőmozgalom iratai és a Szociális Osztály archivált levelezése adja. Az általam vizsgált panaszleve-

tosította ezt a jogot: „Minden állampolgárnak joga van beadványt benyújtani népképviseleti szervhez.”

¹⁷ HORVÁTH Sándor: I. m. 23–24.

¹⁸ Erről lásd ISPÁN Ágota Lídia: „Ha nem segítenek Kádárnak irunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore*, 2014/30. 145–200.

¹⁹ Lásd MAJTÉNYI György: *A Kádár-kor társadalma*. I. m. 76–93.

lek az 1969 és 1979 közötti időszakból származnak.²⁰ Nagyjából 200 darab hosszabb-rövidebb levélről van szó. A fennmaradt iratok elég töredékesek, előfordul az is, hogy az eredeti levél nem került archiválásra, ám az egyik szervtől a másik szervhez továbbított levél alapján rekonstruálhatjuk a magánszemély megkeresésének tárgyát. Az anyag, ha hiányosan is, de tartalmaz hivatalnokok által írt válasz- és közbenjáró leveleket is. Ezen dokumentumokból töredékes képet kapunk az alsóbb szintű hatalom és a kérelmezők interakciójáról, valamint arról is, hogy a hivatalnokok milyen metodikát alkalmaztak egyes problémák megoldásához, jellemzően hogyan jártak el adott ügyekben. A Nőmozgalom iratai alapvetően női megkereséseket tartalmaznak, a Szociális Osztály iratai között férfiakkal írt levelek is találhatóak.

A Szakszervezetek Országos Tanácsa 1957-től biztosította annak lehetőségét, hogy a dolgozók problémáival, panaszaival rendszeresen foglalkozzon, létrehozott erre a célra egy osztályt Tanácsadó Iroda néven. Egy, a munkáslevelek 1957. évi helyzetéről és az azokkal kapcsolatos intézkedésekről szóló tájékoztató jelentés alapján az iroda a rendelkezésre álló keretek között igyekezett minden panaszosnak, kérvényezőnek valamifajta megnyugtató választ adni: „arra törekedtünk, hogy a dolgozóknak érthetően és világosan megírjuk kérésük jogosságát, vagy azokat a lehetőségeket, amelyek az ügyüknek végleges rendezését biztosítani tudják”.²¹

A panaszosok ügyeinek intézése végett a panaszos ügyeket intéző osztály felvette a kapcsolatot a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Bejelentéseket Intéző Alosztályával, a Nagybudapesti Pártbizottság Titkárságán működő panaszfelvétellel foglalkozó vezetővel, a *Népszabadság* és a *Népakarat*²² szerkesztőségével, a Nőtanáccsal, a Magyar

²⁰ MNL OL M-SZKL 2. f. Szakszervezetek Országos Tanácsa iratai. 16. Szociális Osztály iratai: Szociálpolitika, munkásellátás, életszínvonalpolitika, társadalombiztosítás; 19. Nőmozgalom iratai. MNL OL M-SZKL 14. f. Szakszervezetek Budapesti Tanácsa panaszos iratai.

²¹ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/4. ő. e.

²² A *Népszava*, a Szakszervezetek Országos Tanácsának napilapja a forradalom után 1958 januárjáig *Népakarat* címmel jelent meg.

Rádióval, a Minisztertanácsban a bejelentések irodájával²³. A legneuralgikusabb kérdésben, a lakhatási problémák rendezésében azonban az iroda nem tudott segíteni, a jelentésből az derül ki, hogy az illetékes tanácsok még válaszra sem méltatták a szakszervezeti vezetők megkereséseit. E jelentésből kapunk képet arról is, hogy 1957-re vonatkozóan, vagyis egy, az általam vizsgált levelek keletkezésénél (1969–1979) jóval korábbi évben – így e számok több oknál fogva sem tekinthetők irányadónak ezen időszakra – hány megkeresés érkezett az irodához. A jelentés szerint 1957-ben tíz hónap alatt 2525 levél és 6500 szóbeli panasz érkezett, az elnökségi fogadóórán 800 alkalmazott jelentkezett, ezeknek 70%-a (560 ügy) került a Tanácsadó Irodára, s közöttük 10-12 notórius panasztevő is akadt. Összesen 9585 új ügygel foglalkoztak, amelynek 10%-a visszatérő ügy volt. Ebben az időszakban 3000 esetben kértek telefonos felvilágosítást az osztálytól, és 3872 kimenő levelük volt. Az összefoglaló szerint az iroda az ügyek 45-50%-át pozitívan intézte el. A jelentés az előfordulási gyakoriság szerint a következő ügýtípusokat említi: bérkérdés, munkaviszony, nyugdíj, segély, szakszervezeti, szervezeti kérdések, üdülés, munkásellátás, munkavédelem, lakás, valamint az egyebek (gyermeküdtetés, adóügyek, szabadság, kártérítés, házmentesítés, családi ügyek, polgári perek, állásügyek). A jelentésben a szakszervezet részéről a politikai nyereség is megfogalmazódott, ugyanis a nem szakszervezeti kérelmezők esetében felmerült a kérdés, hogy a szakszervezeti tagsággal nem rendelkező kérelmezőket zárják-e ki. Az ötletet végül elvetették, mert a tapasztalat az volt, hogy ezek az esetek pozitív hatást váltottak ki, mert a kérelmezők több esetben beléptek a szakszervezetbe.²⁴

A levélírók között fővárosi és vidéki nagyvárosok és kistelepülések lakói is találhatóak. Néhány levelet – a megmaradt feljegyzés szerint – a Magyar Televízió, illetve a *Nők Lapja* szerkesztőségének címezték, ők juttatták el a szakszervezethez. A beérkezett levelekkel a hivatal ténylegesen foglalkozott, több esetben

²³ Az irat így említi, hivatalos megnevezése: Bejelentések és panaszok Hivatala.

²⁴ Tájékoztató jelentés a munkáslevelek helyzetéről és ezekkel kapcsolatos intézkedésekről. MNL OL M-SZKL 2. f. 16/4. ó. e.

személyesen is kiszálltak, és megbizonyosodtak a leírtak hitelességéről, esetleg a helyi illetékes hivataltól kértek információkat. Néhány kérést a Nőbizottság elnöke támogató feljegyzés formájában továbbított az illetékes hivatalhoz, tanácshoz, vagy a helyi Nőbizottság vezetőjével vették fel a kapcsolatot a probléma rendezése érdekében. Sz. Júlia nyugdíjmelési kérelme ügyében a Nőbizottság elnöke meglehetősen lelkiismeretesen járt el, a kérelem támogatását kérte a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságtól és az Élelmezésipari Dolgozók főtitkárától a következő szavakkal: „Monori-erdőn egy volt uradalmi istálló épületéből kialakított 1 szoba konyhában lakik. Ennél az elvtársnőnél személyesen is jártunk, petróleumlámpával világít, ivóvizért, és vízért kilométerekre jár, lényegében mindenért fizetnie kell. Arra kérek, ha van rá mód és lehetőség, akkor méltányosságból nyugdíját felemeltetni szíveskedjél.”²⁵ A kérdés rendezéséről nem találtam iratot. Általánosságban elmondható, hogy valamilyen módon igyekeztek a magánszemélyeknek valódi vagy elvi támogatást nyújtani, jogi tanácsot adni, vagy az érdemi segítséget nyújtani képes helyi hivatalnak továbbítani kérésüket, emellett azonban határozottan elutasító válaszok is születtek.

A panaszlevelek formai jellemzői

A panaszlevelek stílusa, nyelvhasználata, külalakja igen változatos összképet mutat. Vannak köztük lényegre törő, a hivatalos levél formai és tartalmi elvárásainak megfelelő beadványok, és akadnak igen alázatos hangnemben megfogalmazott, a kérelmező nehéz körülményeit, életét hosszan ecsetelő – néhol több oldalt kitevő – írások, és akadnak ironikus, gúnyos hangvételelű megkeresések is. Ispán Ágota Lídia Hanák Péter és Eckhard Sándor népi levelek és jobbágyi-paraszti levelek stílusával foglalkozó munkái alapján kimutatta, hogy a jobbágylevelekre jellemző esdeklő, segítségkérő hangnem a Népi Ellenőrzési

²⁵ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/32. ó. e.

Bizottsághoz az államszocialista időszakban írt panaszlevelekben is fellelhető.²⁶

A vizsgált levelek nagyrészt megszólítással indítanak, majd ezt követi a levél tárgyának felvezetése, amely – mint az alábbi példák mutatják – lehet szikár, de nemegyszer érzelmileg is megalapozza a mondanivalót, igyekezik a címzettben empátiát ébreszteni:

„Alulírott F. Lajosné Dunaföldvár [...] alatti lakós az alábbi kéreveléssel fordulok a T. címhez.”²⁷

„Levelem kezdetén először is elnézést és türelmet kérek szíves meghallgatásért, melyet rendkívül szomorú sorsomban írok Önökhöz. Egyetlen bizalmam az Öntől várt segítségben van. Ezért nagyon szépen kérem, az Országos Nótanácsot, ne tessenek elutasító választ küldeni, mivel úgy érzem szocialistatársadalmunkban önök lehetnek az egyetlen segítségem, akihez még mint anya fordulhatok. Bizom abban, hogy nem hagynak összeroppanni, mert úgy érzem álmatlan éjszakákon át, hogy nincs messze tőlem.”²⁸

„Utolsó elkeseredésemben fordulok Önökhöz és kérem, hogy legyenek a segítségemre.”²⁹

A főszövegben a levélíró rövidebben vagy terjedelmesebben kifejtették levelük tárgyát, életkörülményeiket. Érvrendszerüket elemezve három típusú érvelést tudok megkülönböztetni, amelyek azonban az egyes levelekben vegyesen fordulnak elő. Egyrészt több levélíró a tévében vagy rádióban hallottakra, látottakra, az újságban olvasottakra, elvéve néhány levélíró az alkotmányra vagy valamilyen jogszabályra hivatkozott, ezzel kérésük jogosságát, helyességét igyekeztek alátámasztani. Néhol nyíltan megfogalmazták azt, hogy a jóléti intézkedésekből ők is szeretnének részesedni:

²⁶ ISZÁN Ágota Lídia: I. m. 181.

²⁷ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/10. ó. e. özv. Sz. Istvánné levele a SZOT Nöbizottság elnökéhez (1972).

²⁸ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. Molnár Imréné levele a SZOT Nöbizottság elnökéhez (1977).

²⁹ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/32. ó. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztálynak (1977).

„A Népszava 1979. február 18-án közölt családpolitikának és a szakszervezetek c. írásából merítettem a bátorságot, hogy Önhöz forduljak problémámmal.”³⁰

„Nagyon szépen megkérném, hogy mindig hallom a rádióba a tévébe, hogy a nagycsaládosokon mennyire segítenek. Hát nekem is van 5 gyermekem még soha sem segítettek, ha nem az elnyomást éreztem mivel 5 gyermekem van. Nem is tudnám leírni, ha nem inkább a kihallgatásomat kérném, melyik napon fogadna az elnök elvtárs mert jobban megtetszene érteni. Az ügyes bajos dolgaimat elmondanám.”³¹

„Évek óta egyre többet hangoztatják, hogy az egyedülálló anyákat Kormányunk és a szakszervezet is a maga módján védi.”³²

„Örömmel olvastam a folyó évi március 22-én megjelent újságban, hogy egy újabb lakás helyzet felmérése után milyen kedvezményben részesülnek a nagycsaládosok, amit sajnós az én családommal nem élvezhetek.”³³

Másrészt a panaszosok lelkiismeretes munkájukra, munkával töltött életükre alapoztak, esetleg társadalmi munkájukra hivatkoztak, ami megfelelt a „munkásállam” ethoszának, egyben alkotmányos megerősítést is kapott. Az ország alkotmányának 45. §-a rögzítette, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást, ami az oktatást, egészségügyi ellátást, a művelődést és az üdülést is magába foglalta:

„Úgy érzem, hogy a nyugdíjkorhatár után, végzett 25 évi munkával, a kerületben végzett társadalmi és pártmunkával

³⁰ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. M. Ferencné levele a SZOT Nőbizottságának elnökéhez (1979).

³¹ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/18. ó. e. . N. Jánosné levele dr. Czerván Mártonnéhoz (1971).

³² MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. P. Éva levele a SZOT Nőbizottságához (1977).

³³ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/10. ó. e. F. Lajosné levele a SZOT Nőbizottságához (1977).

(1945. óta párttag vagyok) rászolgáltam arra, hogy hátralévő éveimben kevésbé legyenek anyagi problémáim.”³⁴

„Munkámat igyekeztem mindenkor legjobb tudásom szerint el látni. 22 éve párttag, 24 éve szakszervezeti tag vagyok és egy alkalommal részesültem belföldi szakszervezeti üdülésben.”³⁵

Ez utóbbi idézetben már feltűnik a harmadik fontos hivatkozási alap, több kérelmező saját vagy férje, esetleg apja munkásmozgalmi múltjára, értelmezhető politikai szerepvállalására hivatkozik. Az alábbi első idézet írója a levél címzettjével feltehetőleg szorosabb kapcsolatot ápolhatott, erre utal a tegező formula, ebben az esetben a protekció motívuma is felsejlik. Ugyanakkor a levelek szövegeiből arra következtethetünk, hogy csak a levélírók egy nagyon kis része volt bármiféle kapcsolatban valamilyen szakszervezeti funkcionáriussal, és remélt emiatt támogatást. A kérelmezők így írnak:

„[...] hozzád fordulok, hogy ha tudnál segíteni, hogy egy kicsivel nagyobb nyugdíjat tudnék kapni. Sajnos már 10 éve, hogy betegeskedek és ebben a drágaságban betegen, ahol a kis 870 forintból kínlódom sajnos én nem érdemeltem ki az 1919-től leigazolt munkásmozgalmomba részvételem és az egész sok harcom és tevékenységem hogy legalább valamivel felemelték volna a nyugdíjamat [...]”³⁶

„Nem előnyszerzésből, de a történelmi igazság kedvéért megemlítem, hogy édesapám a század elején – tehát a legnehezebb időkben – közel 30 évig volt szervezett munkás. [...] Politikai vonalon is képeztem magam, társadalmi munkát mint Ü. B. tag, pártalapszervi és csúcsvezetőségi tagként végeztem. Több alkalommal részesültem gazdasági és politikai téren végzett jó munkáért elismerésben, jutalomban és négy alkalommal voltam kiváló dolgozó.”³⁷

³⁴ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5–6. ó. e. D. Ferencné levele a SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

³⁵ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5–6. ó. e. F. Józsefné levele a SZOT Nöbizottságának elnökéhez (1974).

³⁶ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/18. ó. e. Sz. Istvánné levele a SZOT Nöbizottságához (1971).

³⁷ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5–6. ó. e. B. Ilona levele SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

A levelek végén következett a záróformula, többnyire a nyomtatékosítás és egy esetben – újra csak a kölcsönszívességek felajánlásaként, ami igencsak kivételesnek számít – a protekció is megjelent.

„Nagyon kérem, hogy segítsenek, és mindenképpen választ várok. Ha teljesíthető a kérésem, ha nem.”³⁸

„Nagyon kérem sürgősen válaszoljanak és legyenek a segítségemre, minden reményem Önökben van. Válaszukat nagyon várom.”³⁹

„Ismételten kérlek, hogy ne haragudj zavarásomért, de más ismertségem nincs e téren! Ha viszonyozhatnám környezetemben bölcsődei, vagy óvodai probléma megoldásával, mindenkor szívesen teszem.”⁴⁰

Női panaszosok

A legtöbb panaszlevélben felbukkanó kérdést lényegében e korszak közéletének szociális diskurzusa tematizálta, családtámogatás és gyermekellátás; kisnyugdíjak és a nyugdíjasok ellátásának problematikája; lakhatási kérdés. Ezeken felül a lakosság egészségügyi, szociális ellátással – gyógyintézeti beutaló, szociális otthonba való elhelyezés –, gyermekek (vagy szellemileg fogyatékos gyermekek) oktatási intézetbe való felvétele, gyermekgondozási segély, rendkívüli segélykérelem, házassági bontóperrel, üdüléssel, gyermekelhelyezéssel, eltartási szerződéssel kapcsolatban írt panaszlevelet. Voltak, akik jogi tanácsért, jogszabályok értelmezése kapcsán folyamodtak a szakszervezet Nőbizottságához vagy a szociális osztályhoz.

A levélírók – ahogy fent láttuk – több esetben sajtóban megjelent konkrét cikkekre, rádióban, tévében hallottakra hivatkoztak,

³⁸ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/13. ó. e. H. Jánosné levele a Magyar Televízió Jogi esetek c. műsorához. A szerkesztőség továbbította a Nőbizottsághoz (1972).

³⁹ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/32. ó. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályhoz (1977).

⁴⁰ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. J. Matild levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez. (1974).

saját személyes nehézségük találkozott a nyilvánosan elhangzott és ezáltal legitimitást nyert problémával, és egyben igyekeztek azt sugallni, hogy a felmerült probléma többeket érint, ezzel is legitimálva kérésük, panaszuk helyességét: „Tisztelt Czerván Elvtársnő! Elnézését kérem, amiért egyéni problémámmal – egyedülálló nyugdíjas nő vagyok – Önhöz fordulok. Ügyem azonban szerintem közérdekű is, mert biztos vagyok abban, hogy – különösen az 50-60 év közöttiek – járunk egy páran ilyen cipőben.”⁴¹

A levelekben akad néhány szokatlanabb igény is, így gépkocsivásárlás, egyetemi felvételi kérelem, Németországba, Szovjetunióba való üdülés igénye, al-dunai hajóút, Karlovy Vary-i gyógykezelés, telefonbeszerelés. N. Sándorné azért kérte a szakszervezet segítségét, mert egy munkásszállón lakó anya gyermekét 600 forint ellenében gondozásba vette, viszont a gyermek szülei a gyerekről nem gondoskodtak, gondozási díjat nem fizettek, ruhaneműt, beiskolázást nem biztosítottak.⁴² Egy másik asszony pedig egy kegyelmi kérvény és az OTP lakáshitelének törlesztésében adódó fizetési nehézségei miatt fordult 1979-ben a szakszervezethez, ugyanis férjét, aki a Petőfi laktanya hivatásos állományában dolgozott, az élelmiszerraktár hűtlen kezelése miatt nyolc hónapnyi fegyházbüntetésre ítélték:

„A férjemet elítélte a katonai bíróság, de a vádirat titkos és nem olvashatom el. A tárgyalás is úgy zajlott le a tudtom nélkül. Nov. 13-án ment el a férjem, azt mondta a Fő utcára kell menjen, és többet nem jött haza. Azóta se éjjelem, se nappalom. Betelefonáltam a munkahelyére arra a Fő utcára, tehát ott van és én a két kisgyerekekkel itthon: azóta írt, de azzal nem pótolható az apa. Nem tudom mibe keveredett, de mielőtt bevonult, tisztességgel, becsülettel dolgozott. A családját szerette. Most vettünk OTP-re egy lakást, a kertet meg részletre fizettük volna. És itt maradtam egyedül. Tisztelettel kérem segítsenek a kegyelmi kérvény beadásában, ha átváltoztatnák az ítéletet felfüggesztettre, ez az utolsó reménységem. Kérem segítsenek egy elkeseredett anya és két kisgyermekének, hogy ne kelljen apa nélkül élniük.”⁴³

⁴¹ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5-6. ó. e. B. Ilona levele SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

⁴² MNL OL M-SZKL 2. f. 19/18. ó. e. N. Sándorné levele (1971).

⁴³ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. . Mezei Jánosné tárnoki lakos levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1979).

A Nőbizottság válaszlevelében biztosította, hogy az OTP-hitellel kapcsolatban segítséget nyújtanak, a kegyelmi kérvény ügyében viszont nem tudnak segíteni.

A levélírók leggyakrabban nehéz helyzetben lévő sokgyermekes, esetleg gyermeküket egyedül nevelő asszonyok és idősebb, özvegy nyugdíjas nők. Nehéz életkörülményeik és az azok javítására tett erőfeszítések az 1970-es évek elejétől rendszerint megjelentek a közbeszédben.

A munkavállaló nők, asszonyok foglalkozása szerint igen változatos a kép: van köztük könyvelő, ügyvédjelölt, adóügyi kisegítő alkalmazott, adminisztrátor, bölcsődei gondozónő, textilgyári fonónő, gépkocsivezető-nő, vagy épp színművésznő. A kérelmezők között egy tizenkét éves kaposvári diáklány is feltűnik. E női panaszosok női szerepeiket főleg a politikai hatalom nőkkel szemben támasztott elvárásai alapján konstruálták meg. A levelek női írói hagyományos tradicionális szerepük mellett – ahogy a tipikus érvelések alapján láttuk – lelkiismeretes munkájukat hangsúlyozták kérelmeikben.

A korszak női szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárásai szerint a nő fizetett munkát végez, gondoskodik a családjáról, a gyerekeiről, és az idősek ellátásában is részt vesz. A gyerekek ellátása, a háztartás rendezése ugyan nem jelentett elegendő alapot a társadalmi elismeréshez, ezeket a feladatokat – biológiailag determináltan – mégis női feladatnak tekintették, ami hozzájárult a hagyományos családi szerepkörök további fennmaradásához.⁴⁴ A politikai hatalom a női munkavállalás miatt megnövekedett női terhek könnyítését nem a családon belüli kiegyensúlyozottabb munkamegosztásban látta, hanem a szociális intézményhálózat kiépítésében, a közösségi nevelés jegyében. Ehhez a nők tradicionális felfogása is hozzájárult, ugyanis jelentős részük nemhogy lázadt volna e hagyományos feladatmegosztás ellen, hanem azt érezte „természetellenesnek”, ha a „család

⁴⁴ Joó Mária: Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet. In: PALASIK Mária–SÍPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 39–57.

feje” vállalta volna rendszeresen a hagyományos női feladatok egy részét.⁴⁵

Még az a női levélíró is, aki családalapítás hiányában nem tudott maradéktalanul megfelelni az elvárt női szerepnek, idős szüleinek gondozásának hangsúlyozásával egyéb hagyományos női feladatköreit igyekezett nyomatékosítani:

„Ami ma hátrányom – hogy nincs családom – akkor előnyt jelentett, szívesen raktak rám többet az átlagnál. Azt is természetesnek vették, hogy édesanyámmal kapcsolatos problémáimat is egyedül megoldottam, nem kértem sehonnan sem segítséget, nem raktam szociális otthonba, hanem tettem azt, amit szerintem minden gyermeknek kötelező: ápolni idős beteg szülőjét. Szerencsére egészséges voltam, tudtam és szerettem dolgozni – ma is járok dolgozni – és bizony nagyon sokszor vállaltam többletmunkát a gyes-en, vagy éppen gyermekeik betegsége miatt távollévő munkatársnőim helyett, mert megértettem helyzetüket.”⁴⁶

A SZOT Nőbizottságához érkezett egyik panaszos levélben egy asszony, egyedülállóan alkalmazva a hatalom érvrendszerét a propagált nemi egyenlőségre hivatkozva, felháborodva szólal fel a családi pótlék folyósításának az apát előnybe részesítő rendszere ellen:

„Sokat foglalkoztat az a kérdés, hogy a dolgozó nő miért nem kaphatja meg a családi pótlékot a maga jogán (munkaviszonya) alapján? Miért csak a férfiak illetékesek? Fontos ebből bírósági pert indítani és miért? Ma már a dolgozó nők többsége a maga jogán élvezhetné a családi pótlékot. Nem egy családayával beszélgettem és azt mondta, hogy a férje a fizetés gyanánt adja oda a családi pótlékot. Magam is több egyhelyben eltöltött idővel rendelkezem, mint a férjem, azaz 18 éve 1 helyen dolgozom. Hol van ebben a kérdésben is a női egyenjogúság. Mert a több munkához nagyon erősen megvan a jogom, mint a férjemnek [...]. Férjem fizetésként adja le a családi pótlékot és fizetéséből kevesebbet, betudva a családi pótlékot. Úgy gondolom nem egy probléma ez. Egyenjogúságunkhoz tartozónak kellene lennie. Sima kéressel is átigazolható lehetne a nők részére a családi pótlék kifi-

⁴⁵ TURGONYI Júlia–FERGE Zsuzsa: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 70.

⁴⁶ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5–6. ó. e. B. Ilona levele a SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

zetése a munkaviszonyban álló anya jogára is nem csak bírósági úton. 1973-ban élünk.”⁴⁷

A női emancipációs jogokra egyedül a fenti levélíró hivatkozott, rajta kívül csupán egyetlen férfi. G. Dénes a Magyar Televízió Szerkesztőségéhez eljuttatott, majd onnan a szakszervezethez továbbított levelében a vele azonos munkakörben dolgozó V.-né érdekében emelt szót, akinek kisebb volt a bére, mint az övé, ezért annak rendezését kérte. Kérését azzal indokolta – mintegy általánosítva a V.-né ügyében megfogalmazott problémát –, hogy a BKV-nál alkalmazott egyedülálló női dolgozóknak el kell tartaniuk gyermekeiket, valamint szüleiket.⁴⁸

A levéltári anyag G. Dénesén kívül más férfiak által írt leveleket is tartalmaz, akik elsősorban nyugdíjokkal kapcsolatban írtak panaszlevelet. A férfiak helyett számos esetben feleségük folyamodott a hivatalhoz, például férjük gyógykezelési ellátása vagy egy egészségügyi beutaló érdekében. A férfi panaszosok levelei általában kevesebb érzelmi töltettel bírtak, inkább csak tényszerűen vetették papírra problémájukat, mintha a materiális kiszolgáltatottság túlhangsúlyozása és a rászorultság az állami támogatásra szokatlan lett volna számukra, vagy még inkább összeegyeztethetetlen a hagyományos férfiszerepekkel. Egy nyugdíjas férfi levélíró, aki a mozgássérült fia kerekesszékeének javításához folyamodott segélyért, így fogalmazott:

„Újból kellene mindkét kocsiját javíttatni a szobai és udvarit is. Ugyanis a szobában egy kis kerekével közlekedik az udvaron pedig egy nagy kerekével. Legalább 500 ft újból és a családi pótlék marad a régiiben. Kérjek a tanácstól azt mondták, de 4 havonta fordulhatok hozzájuk. Minden esetben kérni, szégyenlek

⁴⁷ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. Az akkor hatályban lévő rendelkezések alapján az egyedülálló szülők esetében azonos módon kellett elbírálni a családi pótlék megítélését. Azonban, ha a szülők együtt éltek, és a családi pótlékra jogosultság mindkét fél esetében fennállt, akkor az apa jogán kellett a családi pótlékot megállapítani. Amennyiben az apa ezt a családi juttatást nem rendeltetészerűen használta fel, azt a tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szerve által kiállított bizonyítvánnyal kellett igazolni, és kérni a folyósítás rendjének megváltoztatását.

⁴⁸ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/18. ó. G. Dénes levele a Magyar Televízió Szerkesztőségéhez (1971).

is. Kényszerhelyzetben is vagyok. Nem-e egyszerűbb volna, ha felemelnék a családi pótlékot és nem kellene koldulni. Remélem megértik az ilyen szülők helyzetét és nem haragszanak ezen levelem miatt.”⁴⁹

Egy negyvenéves, hatgyermekes, szűkös körülmények között élő apa is a következőképpen mentegetőzött: „Nagyon kérem ne ítéljenek meg – akkor sem ha valamilyen címen szociális segílyt juttatni nem tudnak – hogy kérelemmel fordulok, de elég sajnós ez nekem, hogy könyörödományra szorulok fiatal ember létemre.”⁵⁰ A női levélírók megkereséseiben ilyen mentegetőzés nem olvasható, tendenciózusan azt hangsúlyozzák, hogy ezek a típusú támogatások járnak nekik, rendszerint a családtámogatási politikára vagy az állami gondoskodásra hivatkozva. A következő levélíró nyíltan fogalmaz az elmaradt gyermektartási díj miatt: „Sem egy használható tanácsot, sem a segítesre utaló megjegyzést, jószándékot nem olvashatok ki a szóban forgó válaszevléből. Nehezem hiszem, hogy ez így természetes, hogy ez értékelhető szociális magatartás, gondoskodás lenne! Forduljak bírósághoz, írjak az NSZK-ba?”⁵¹ Az történt ugyanis, hogy volt férje az NSZK-ba távozott, és a visszatartott nyugdíjából a Nyugdíjintézet nem folyósította a 334 forint összegű gyerektartást.

A megmaradt hagyományos női-férfi szerepfelfogás szerint alapvetően a férfiak számítottak családfenntartónak, miáltal a „láthatatlan” munkanélküliség a nőket érintette elsősorban, ahogy – a teljes foglalkoztatás államszocialista világában – az elhelyezkedés során is nekik kellett több nehézséggel szembenéznük. Így például a gyermekvállalás és a munkába állás ebben az időszakban is okozott feszültséget. Azokat a nőket például, akik a próbaidő⁵² alatt estek teherbe, azonnal el lehetett bocsátani, és

⁴⁹ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/5–6. ó. e. F. János levele a SZOT Nyugdíjosztályához (1979).

⁵⁰ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. H. Dezső levele a SZOT-nak (1973).

⁵¹ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/32. ó. e. . Sz. Gyuláné levele a SZOT Szociálpolitikai Főosztály vezetőjéhez (1979).

⁵² Az 1967. évi munka törvénykönyve alapján a próbaidő tartama harminc nap volt, a felek azonban a munkaszerződésben ennél rövidebb vagy hosszabb, de legfeljebb három hónapig terjedő próbaidőben is megállapodhattak. A próbaidő meghosszabbítása tilos volt. A próbaidő alatt a munkaviszonyt bármelyik

ezzel éltek is a vállalatok. Többen kértek segítséget megváltozott családi helyzetük miatt. Előfordult, hogy válás után az anya kénytelen volt munkába állni, de akad arra is példa, hogy egy válás miatt az azonos munkahely kellemetlenné vált, emiatt a panaszos a szakszervezet, illetve a Nőbizottság közbenjárását kérte. Elhelyezkedési nehézségeik elsősorban az egyedülálló anyáknak voltak. Számukra súlyos kihívást jelentett például, hogy a munkahelyhez közeli lakóhelyet biztosítsanak maguknak és gyermeküknek, leányotthonba ugyanis nem mehettek, és a költséghatékony ágybérlet vagy albérlet sem jöhetett szóba. Egy gyereket egyedül nevelő asszony többoldalas, családi körülményeit hosszan ecsetelő levéllel fordul a szakszervezet Nőbizottságához annak érdekében, hogy olyan állást találjon, amely szállást is biztosít számára, ahova gyereket is magával tudja vinni:

„Ezek után az a nagy kérésem volna legyenek szívesek engem Budapesten egy jó családnál háztartási vagy máshol bármilyen munkakörben elhelyezni bentlakással, ahol a gyerek is velem lehetne, hogy ne essen ki a családi nevelésből. Lakótelepen vagy iskola közelben szeretném inkább, ahol közel volna az iskola a gyerekek zeneiskolával egyben, hogy ne kelljen kísérgetni. Zongorázni tanul már 4-ik éve. A lányom is elvégezte a zeneiskolát. Itt Ajkán nincs szándékom letelepedni, bentlakásos munkalehetőség nincs. Nagyon szeretem a fővárost. Vándormunkás sem szeretnék lenni, így hát nagyon sürgősen munkába szeretnék állni a fővárosban, hogy a mindennapi szükségletet szerényen biztosítani tudjam mindkettőnk részére. Tíz év ledolgozott munkaviszonyom van. Országunkban minden becsületos munkáskézre szükség van ezért nagyon szépen kérem segítsenek nekem, hogy mielőbb munkába állva Budapestre kerülhessek és kisfiammal együtt részben megnyugodva élhessünk tovább.”⁵³

A Nőbizottság közbenjárására és a Helyi Ipari és Városgazdálkodási Szakszervezet nőbizottságának közreműködésével sikerült egy családot találni, akik egy időre hajlandóak voltak alkalmazni tihanyi nyaralójukban mint háztartási alkalmazott, kisfiának ott-tartózkodásával együtt.

fél azonnali hatállyal megszüntethette. A törvény a terhes nők munkaterheit is szabályozta.

⁵³ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ó. e. M. Imréné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez. (1977).

D. Évának is hasonló nehézségei voltak: a SZOT Szociálpolitikai Főosztálynak címzett panaszlevele szerint problémái voltak az elhelyezkedéssel és mint kislányát egyedül nevelő anyának a lakhatás megoldásával:

„Állandóan betegek vagyunk a kislánnyal. Rossz ránk nézni olyan soványak vagyunk és már jártányi erőnk is alig van. Nem csodálom, hogy ha rám néznek és nem vesznek fel sehol sem. Segíteni senki sem segít, mert akinek jó dolga van, az nem is értheti meg azt, akinek évek óta csak kenyérré és tejre is csak szűkösen telik évek óta. Attól félek, hogy mire sikerül valami munkát találnom, nem lesz erőm dolgozni. Szakképesítem csecsemő és gyermek gondozónői képző. Állandóan azt hallom, hogy az egyedülálló gyermekes anyákat segítik, de még munkát sem adnak. Egészségügyi dolgozókat is állandóan keresnek, de nagyon sok máshol kénytelen dolgozni. Nagyon kérem Önöket, segítsenek rajtam sürgősen. Az országba bárhová elmegyek bölcsődében vagy óvodában, ahol egy szobát tudnak adni a kislánynak és nekem. De bármi mást is elvállalok, amit el tudok becsülettel végezni a jelenlegi erőmmel, csak erről a vidékről egyszer megszabadulhassak és a munkámnak és kislányomnak élhessek.”⁵⁴

A munkába állás, elhelyezkedés problematikája szinte mindenféle munkakörben alkalmazott asszonyt és különféle foglalkozású nőt érintett. P. Ilona színművésznő, aki szerepet kapott egy jól ismert darabban, elmondása szerint már három éve nem tudott a színháznál állandó szerződéshez jutni, így teljes létbizonytalanságban élt. Keresete sokszor a létminimumot sem haladta meg. A nyári hónapokban pedig semmilyen kereseti lehetőséggel nem rendelkezett. „Az elmondottak alapján az a kérésem, hogy végzettségemnek megfelelő megélhetési lehetőséghez juttatni szíveskedjenek” – fejezte be a levelét. A levélírók körében egy tizenkét éves kaposvári diáklány is feltűnt, aki „szerencsétlen” sorsú szüleinek szeretett volna segíteni, és támogatni őket azért, hogy jövedelmet szerez: „Szeretnék segíteni rajtuk, mert mind-egyik elég nyomorult. Ne tessék haragudni, hogy így fejezem ki magamat, mikor albérletet is fizetünk, még nem kaptunk [lakást],

⁵⁴ MNL OL M-SZKL 2. f. 16/32. ó. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályhoz (1977).

a vállalat ígerte, de még mindig nem kaptunk. A lakáshivatal se ad. Szüleim 15 év óta Kaposváron laknak.” Feltételezhetjük, hogy ez a levél nem a hatodikos lány egyéni akciója volt, hanem a levél megírására a szülei ösztönözték, hogy ezzel is elnyerjék a hivatal és a hivatalnokok szánalmát, együttérzését és támogatását. Egy másik levélíró könnyebb munkakörbe helyezés érdekében fordult a hivatalhoz, ennek következtében a SZOT Nőbizottság elnöke a Budapesti Fővárosi Tanács VB Egészségügyi Osztálya vezetőjének közbenjárását kérte abban, hogy a csökkent munkaképességű asszony a csökkent munkaképességűek számára fenntartott munkahelyhez hozzájusson. A marcali erdészetnél takarítónőként alkalmazott Sz.-né egy munkahelyi sérelem okán fordult a Nőbizottsághoz, ugyanis az 1972-es évet teljes egészében ledolgozta, a szocialista brigádtag jutalmától – 600 Ft és jutalomszabadság – mégis elesett, ugyanis orvosi javaslatra munkahelyet kellett változtatnia:

„Távol áll tőlem, hogy ilyen hosszú levelezést talán a 600 ft jutalom megvonása miatt folytatok. Férjem rokkantnyugdíjas. Én dolgozom egészségi állapotomnak megfelelő takarító munkakörben, megélünk szerény körülmények között. Nem tudok egyetérteni azzal a jogszabályi rendelkezéssel, ha egy szocialista brigádtag egy teljes éven át kifogástalanul dolgozik, mivel egészségi állapota miatt munkahelyet kell változtatnia, hogy engedheti meg a fent idézett kormányrendelet (1001/1965.I.16. sz.) a termelési tanácskozásnak az ilyen brigádtag jutalmamegvonását. Mindent megértenék, ha az egész 1972. évben nem dolgoztam volna le. Ha évközben munkámat nem a szocialista brigádtaghoz méltóan végeztem volna. De erről szó sem esett.”⁵⁵

A levélíró a brigádtag önként vállalt és – állítása szerint – „jó szívvvel” teljesített brigádmunkáját a munkahely „kicsinyességével”, a jogosan járó jutalom ki nem fizetésével állította szembe. Egy másik levélben egy hírlapkihordóként és kézbesítőként dolgozó háromgyermekes özvegy kérte, hogy mint szakszervezeti tagnak nyújtsanak érdekvédelmi segítséget és képviselést. A kérelem apropója az volt, hogy körzetét csökkentették, ennek követ-

⁵⁵ MNL OL M-SZKL 2. f. 19/14. ö. e. Sz. Jánosné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1974).

keztében 2000-2200 forintról 1300 forintra esett a havi fizetése. Előzményként arról számolt be, hogy körzetének csökkentése miatt keresetet adott be a Munkaügyi Döntőbizottsághoz, amelynek helyet adtak, és elrendelték, hogy helyezték vissza eredeti munkakörébe, azonban a munkahelye e döntés ellen fellebbezett. Ezért a levélíró maga is fellebbezéssel élt az egyoldalú munkaszerződés módosítása miatti keresetkiesés és a további munkaügyi vita során felmerült további költségek megtérítése érdekében.

A vizsgált levelek sorában a nyugdíjuttatásokkal kapcsolatos kérelmek, megkeresések a leggyakoribbak. A kisnyugdíjak problematikája is kifejezetten női specifikumnak tekinthető a korszakban, ugyanis az 1969-es évre vonatkozó adatok szerint a férfiak 15%-át, míg a nők 41%-át sorolhatjuk a kisnyugdíjasok közé a nyugdíjösszeg alapján.⁵⁶ Ez a jelentős különbség pedig elsősorban abból fakadt, hogy sok munkát vállaló – főleg az idősebb generációkhoz tartozó – nőnek nem volt meg a törvény szerint a teljes nyugdíjellátáshoz szükséges – tízévnyi – szolgálati ideje, ezért ők csak résznyugdíjra voltak jogosultak. Nyugdíjukat csak kivételes ellátás formájában lehetett növelni, vagyis nem alanyi jogon járt. Ezenkívül e témakörben a panaszosok az özvegyi vagy rokkantsági nyugdíj felemelésében, illetve nyugdíjaztatásuk érdekében kértek a szervezet segítségét, tanácsát. Egy nyugdíjas korú levélíró asszony 1971-ben azt kérte, hogy nyugdíjának korlátozása nélkül tovább dolgozhasson. Az 1970-es évek elejétől maga a SZOT Társadalombiztosítási Főosztály szorgalmazta a nyugdíjas korúak további foglalkoztatását, amit a nyugdíjak alacsony szintje és a nyugdíjasok nehéz életkörülményei is indokoltak. Így 1972-ben előbb bevezetésre került a továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék, majd 1973-ban a nyugdíj melletti részfoglalkoztatás, ugyanis a nyugdíjasok számára a nyugdíj melletti munkavégzés vonzóbb volt, és anyagilag is jobban megérte, mint a továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék. Míg a férfiak 42%-a, addig a nők 27%-a vállalt munkát a nyugdíjjogosultság elérését követően 1973-ban.⁵⁷

⁵⁶ HORVÁTH Sándor: I. m. 159.

⁵⁷ Uo. 160–161.

Egy lakásigénylés története

A kérelmezők jelentős része lakásproblémáinak megoldása – lakásigénylés, lakáscsere, OTP-hitel fizetési nehézségek – érdekében kérte a szakszervezet Nőbizottságának, illetve Szociális Osztályának segítségét, közbenjárását.⁵⁸ A szervezetnek azonban a lakáshoz jutásban nem volt nagy mozgástere. Ebben az időszakban a lakáselosztásban a tanácsoknak és a vállalatoknak – és ez utóbbiakon keresztül a szakszervezetnek – volt döntő szerepük.⁵⁹

E fejezetben egy rövid esettanulmány keretében a levélíró és a hatalom, illetve hivatalok interakcióját próbálom rekonstruálni a Király Erzsébet hagyatékában⁶⁰ a lakásigénylésével kapcsolatban megmaradt levelek alapján.⁶¹ Bár Király nem fordult a szakszervezethez, e rendkívüli anyag alapján mégis jól elemezhető, milyen interakció folyt a kérelmező és a hivatal között.

Király Erzsébet 1942-ben született Gyálon, anyja hajadon házi-cseléd volt, gondoskodni nem tudott a gyerekről, aki így gyermekotthonokban és nevelőszülőknél nőtt fel Nagyváradon, Debrecen környékén, végül Szegeden. 1959-ben került a fővárosba, előbb textilipari, majd híradástechnikai és nehézipari gyári munkásként dolgozott. Az 1970-es évek első felétől a vendéglátóiparban helyezkedett el: előbb felszolgálóként egy jobb hírű étteremben, később többnyire kocsmákban alkalmazottként, majd betanított

⁵⁸ Ebben a fontos kérdésben a hivatalnokok egymás közötti levelezéséből már azt is láthatjuk, hogy a vezető saját beosztottjainak, esetleg azok gyerekeinek lakáshoz jutásában is próbált közbenjárni.

⁵⁹ A budapesti lakáselosztás rendszeréről lásd HORVÁTH Sándor: I. m. 75–122.

⁶⁰ Király Erzsébet személyes hagyatékára, irataira, fényképeire egy VII. kerületi bérház lakásában bukkantam egy lakásvásárlás során, 2009 tavaszán. Király Erzsébetnek nem volt gyermeke, így lakását halála után egy eltartási szerződés keretében egyik barátnője és annak fia örökölte. A tárgyi hagyatékára senki sem tartott igényt, ezek a lakásban maradtak, így kerültek a tulajdonomba.

⁶¹ Király Erzsébet 1977-től 1990-ig járta a hivatalokat, írta a panaszos leveleit azért, hogy egy belvárosi szükséglakáshoz, majd egy összkomfortos lakáshoz hozzájusson. A visszaemlékező a lakásigényléssel kapcsolatos dokumentumokat, panaszos leveleinek, beadványainak másolatát, pizskozatát és a hivataloktól kapott hivatalos iratokat, értesítéseket, sőt még a postai feladószelvényeket is gondosan megőrizte az utókor számára.

szakácsként. Kétszer volt férjnél, gyermeke nem született. Király Erzsébet lakásigénylése speciális esetnek tekinthető, mert egyedülálló nőként, munkahelyről munkahelyre vándorlóként és mindenféle protekció híján eleve jóval nehezebben juthatott tanácsai lakáshoz. 1973-tól Ecsereen lakott albérletben, lakásigénylését viszont – aktuális munkahelyei alapján – a XI., majd a VII. kerülethez adta be. Kérelmeiben rendszeresen egyik hivatkozási alapja volt, hogy munkahelyére sokat kell utaznia, illetve kitért szegényes lakhatási körülményeire és Ecser közbiztonságára is:

„Ecsereen találtam menedéket ahol 1973-tól szinte vergődök itt nem találok a helyem a látásom 7. éve már nem jó a vérnyomásom ingadozó lábaim állandóan görcsbe van. Évente különösen nyáron a vonatról 6-7-szer visznek el a mentők a vonaton soha nincs ülőhely munkahelyemre ingerülten érkezem. Itt Ecsereen mivel egyedül élek többször rám törtek, kiraboltak, jelen pillanatba 2 hónappal ezelőtt nagymosást végeztem és mivel nem száradtak meg éjjelre nem szedtem be, reggelre 4-kötél ruhákat, ágyneműt stb. vittek el enyhén számítva a ruhák értéke kb. 3.000-4.000 Ft veszteség. Azóta is remegve jövök éjjel a vonattól, a munkából haza.”⁶²

A hagyaték legkorábbi levele 1977. október 10-i keltezésű, a XI. kerület tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztályától érkezett, s tárgya egy lakóház közös helyiségének⁶³ igénylése volt. Az eredeti megkeresés továbbítás révén került a fent említett hivatalhoz. A lakásosztály a lakásigénylést az arra rendszeresített formanyomtatvány hiányával utasította el, és további indoklásában leszögezte, hogy csak a tanácsai bérlakások felett van rendelkezési joga. Azonban ezzel nem ért véget a történet, Király Erzsébet volt anyósa, aki tanácsokkal látta el volt menyét, a nyilvánossághoz fordult. Írt a *Népszabadság* és a *Népszava* szerkesztőségének az

⁶² Király Erzsébet Lakásügyi Osztálynak címzett levele. Király Erzsébet személyes hagyatékából. A szerző tulajdona.

⁶³ A budapesti lakosság lakásszerzési praktikái közé tartozott, hogy a társasházak közös használatú helyiségeit, esetlegesen korábban más célra – műhelyként, üzletként – használt ingatlant, ingatlanrészeket igényelték ki lakhatás céljára. Király Erzsébet első férjének anyja házmesterként dolgozott egy ideig, így tisztában volt azzal, hogy menyének milyen lehetőségei vannak. Király Erzsébet volt anyósa a XI. kerületben lakott.

ügyben, a *Népszabadság* szerkesztősége a kérelmet a Fővárosi XI. és XXII. kerület Ingatlankezelő Vállalathoz továbbította, amely az 1978. október 24-i keltezésű válaszában kijelentette, hogy a vállalat nem jogosult közös helyiségek bérbeadására, ilyen jogkörrel a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztálya rendelkezik. 1980 júliusában megérkezett a válasz a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztályától is. Az alapján elvileg nem volt akadály, hogy ilyen közös használatú helyiséget a lakásigénylő részére kiutaljanak, mivel azonban közös használatú helyiségről volt szó, a kiutaláshoz a lakók előzetes lemondó nyilatkozatára lett volna szükség. Időközben, még a válaszlevél megérkezése előtt, az igénylő ismételen a XI. kerületi Lakásügyi Osztályhoz fordult, amelyre a hivatal ugyanazt az elutasító választ adta 1979. április 23-án, hivatkozva korábbi levelére, azzal a két kiegészítéssel, hogy csak a lakásigénylési formanyomtatvány és a Gépi Adatfeldolgozó Központ általi besorolás alapján történő sorra kerüléskor tudnak az igénylő foglalkozni. A hivatal a válaszlevélhez egy lakásigényléssel kapcsolatos tájékoztatót is mellékel. Király Erzsébet 1979-ben, tehát az első lakásigénylést kezdeményező panaszos levele után két évvel személyesen kereste fel a VII. kerületi Lakásügyi Osztályt, ahol kitöltötte a szükséges formanyomtatványt. Életének ezen epizódját így elevenítette fel visszaemlékezésében:

„Elhatároztam 1979-ben, hogy bemegyek a VII. kerület tanácsához. Kaptam egy ívet, hogy töltsen ki. Olyan izgalomba voltam, mint mikor az iskolában év végén vizsgáztam. Miközben izgatottan töltöttem eszembe jutott anyósom, hogy miért nem világoztam fel erre, mikor még együtt voltunk Gyurival, vagy válasunk után, hisz elég gyakran találkoztunk, kijárt hozzám Ecserre, de erről soha nem beszélt. No mindegy beadtam az ívet és izgatottan hazafelé bementem a Boleróba meginni egy fél deci cseresznyét. Megkönnyebbülten szálltam fel Józsefvárosból induló vonatra hazafelé, tele reménységgel. Ez a reménység 10 évig tartott. Több levélben közöltem állapotomat, és havonta 2-3-szor végigvárva soromat, mert mindég sokan voltunk a Tanácsnál, megalázkodva panaszoltam el bánatomat. Volt, hogy bíztattak legyek türelemmel, de legtöbbször elutasítottak.”⁶⁴

⁶⁴ KIRÁLY Erzsébet: I. m. 142.

A lakásigényléseket minden évben meg kellett újítani, ennek hiányában az igénylőt törölték a névjegyzékből, ezzel is csökkentve az amúgy is nagyszámú igénylők tömegét. Ezt követően Király Erzsébetnek két igénylése volt bent, egyik a XI. kerületben a közös helyiség, a mosókonyha iránti igénye, amelyben volt anyósa járt el, másik a VII. kerületi tanácsi bérlakás iránti igénye. A VII. kerületbe úgy adhatta be lakásigénylését, hogy egyik barátjának révén be tudott jelentkezni a VII. kerületi Landler Jenő utcába, állandó lakcíme és tényleges lakhelye, albérlete azonban Ecsere volt. Király Erzsébet újabb és újabb panaszos levelekkel és beadványokkal kereste meg a lakásügyi hivatalt, és nehéz helyzetében már egy szükséglakással⁶⁵ is megelégedett volna. Így a hivatal Király Erzsébet igényét panaszos levelére hivatkozva szükséglakás-kérelemként kezelte a későbbiekben. A szükséglakás iránti kérelemmel kapcsolatban a VII. kerületi Lakásügyi Osztály kezdetben türelemre intette: „Tájékoztatásul közlöm, hogy elsősorban a kerületünkben ténylegesen és életvitelszerűen lakó, valamint érvényes lakásigényléssel rendelkezők igényléseit tudjuk kielégíteni, ezért kérjük türelmét, amíg az Ön lakásproblémáin segíteni tudunk.” 1981 és 1987 között a hagyatékban hivataltól származó irat nincs, ennek ellenére az igénylő több sürgető beadványt írhatott, ugyanis több általa írt levélpiszkozat, levélmásolat megmaradt. Az anyósa – 1985-ben a menyének írt levele szerint – még egy sikertelen próbálkozást tett a mosókonyha megszerzése érdekében:

„Erzsike megint intéztem valamit, de talán nem hiába. A Fővárosi Tanács a határeseteket intézi, remélem most nem esik kútba. Valamelyik délelőtt keresd fel Őket és vidd el ezeket a papírokat. Igazold a 15 éves budapesti egyhelyben dolgozást, a tavalyi korházi zárópapírokat. A lakásügyi papírokat és minden lehető igazolást. Ne idegeskedj. Lehetne, hogy ezt itt nem adják, de talán kapsz mást. Visszaküldenek a lakáshivatalba, de nem rázhatnak le! Ezeknek válaszolniuk kell! Addig üsd a vasat amíg meleg! Jobb lett volna megbeszélni veled szóban, de így is jó! A papírokat oda adhatod nekik, a borítékokat a számokkal eltet-

⁶⁵ Leromlott, alacsony komfortfokozatú és hosszú távon lebontásra ítélt lakásokat minősítettek szükséglakássá. Ezeket a lakásokat a legnehezebb életkörülmények között élő igénylőknek oszthatták szét.

tem. Itt küldöm a levelem másolatát is, hogy tudd, hogy mit írtam nekik. Ezek azt hiszik és igazuk van, hogy te öngyilkos letél, mindenesetre már rég foglalkozniuk kellett volna nekik veled! Ez az a hivatal, amit kérdeztem tőled a kórház után. Ezeknek válaszolniuk kell, hogy mit intéztek. Ez a szoba nagyobb, mint az én szobám. Két ablak van rajta. Köves a padlója. A múlt héten volt szerencsém bejutni. Tehát csak meszelni, és műanyag padló kell. Biztos nem drága. Nagyon várom a fejleményeket és írj részletesen akár többször is.”⁶⁶

Azonban a sok és több szintű próbálkozás ellenére a közös használatú helyiséget nem sikerült megszerezni. Ezt követően a hagyatékban sem találunk ezzel kapcsolatban semmifajta írásos nyomot. A VII. kerületi lakásigényre visszatérve, míg az 1980-as évek elején a hivatal csak felhívta a figyelmet arra, hogy azok kaphatnak kerületi tanácsi lakást, akik életvitelszerűen a kerületben laknak, addig az 1980-as évek második felében a hivatal dolgozója személyesen is megvizsgálta, hogy az igénylő ténylegesen a bejelentett lakásban lakik-e. Tekintettel arra, hogy Király Erzsébet esetében a VII. kerületi ideiglenes lakcím csak fiktív cím volt, lakásigénylését nem tudták figyelembe venni. Király Erzsébet panaszos lakásigénylésre vonatkozó leveleit tovább is küldte a kerületnek, így végül 1988. május 19-én szükséglakás iránti kérelmét a tanács jóváhagyta, és kiutalt részére egy Wesselényi utcában lévő 20 nm-es komfort nélküli ingatlant, majd újabb kérelmek alapján egy komfortos tanácsi lakást 1990 tavaszán.

A kérelmező, Király Erzsébet leveleiben a korábban említettekhez hasonlóan a munkával töltött életére, de ennél is hangsúlyosabban kiszolgáltatottságára, árvaságára, hányattatott életére, és ezek következtében megromlott egészségi állapotára hivatkozott. Leveleiben, de a visszaemlékezésében is erőteljesen jelen van az állami gondoskodás igénye és annak hiányossága, a visszaemlékezésében így ír: „Igaz az állam törődött velem a maga módján, de pl. Hajdúnánáson soha senki nem ellenőrizte, hogy milyen sorsunk van, hogy ócska köpenyben és felemás cipőbe meneteltünk a suliba, és mindég éhesek voltunk.”⁶⁷ Tehát legfőbb

⁶⁶ P. Ferencné levele (1985) Király Erzsébet személyes hagyatékából. A szerző tulajdona.

⁶⁷ KIRÁLY ERZSÉBET: I. m. 209.

hivatkozási alapja a levelekben az árva sorsa és abból fakadó nehéz, marginális életkörülményei voltak. A hivataloknak címzett leveleiben az évek múlásával egyre erőteljesebb érzelmetöltettel fogalmazza meg gondolatait. Első leveleiben a szokványos formulával indít: „Következő kéréssel fordulok...” Évek múltán már ekképp kezd bele: „Úgy érzem már nem kifejező az a szó, illetve az a mondat, hogy kétségbeesésem kényszerít írásra.” Levelei záróformuláiról is ugyanez a tendencia mondható el, első leveleiben még megköszöni a türelmet, esetleg szíves elnézést kér, addig 1988-ban e sorokkal zárja panaszos levelét: „Ne dobják kosárba e levelemet, ígérem ez az utolsó, hisz csak egy porszem vagyok, de jól megtaposott.” A levelek törzsének tartalma, amelyben rövidebben-hosszabban kifejti hányattatott sorsát, hasonló. Ugyanakkor a visszaemlékezésben leírtakat a hivataloknak címzett levelek tartalmával összehasonlítva kirajzolódik, hogyan konstruálja meg önmagát, és rendezi össze az életmozaikjait úgy, hogy az a célt, a tanácsi lakás megszerzését szolgálja. Jó példa a visszaemlékezésben és a levelekben is megjelenő női szerepekkel, az anyasággal kapcsolatos rész. Míg a visszaemlékezésben az anyai szerep elutasítása, illetve az abortuszaiban az egyéni döntés a hangsúlyosabb, a hivatalnak címzett levelekben a rossz körülményeket és a lakásnélküliséget okolja azért, hogy a vágyott anyaszerepet el kellett utasítania, valamint későbbi, más kapcsolatokból származó terhességeivel is összemosza:

„Ebben az időben történt a férjemmel többszöri vitatkozás, miután közölték velem, hogy vigyázzak a számra, mert nem otthon vagyok. Ez nem volt számomra meglepő, mert soha nem éreztem magam otthon, azóta sem. Ezek után azonnal intézkedtem gyermekem elvételéről melyről annyit álmodtam. Azért még reménykedtem férjem változásán, de gyakran nem járt haza pénzt soha nem adott, ezek után még két gyermeket elvettem és öngyilkosságot követtem el.”⁶⁸

Jelen esettanulmány arra világít rá, hogy a panaszos több szinten próbálkozott, kezdetben a nyilvánosságtól remélt segít-

⁶⁸ Király Erzsébet Lakásügyi Osztálynak címzett levele. Király Erzsébet személyes hagyatékából. A szerző tulajdona.

seget, de a megkeresett szerkesztőségek többnyire továbbították az illetékes hivatalhoz, esetleg hivatalokhoz, amelyeknek aztán rendszeresen írta segélykérő leveleit. Ezekre hol türelmet kérő, hol együttérző, de érdemben elutasító hivatali válaszok érkeztek. Elkeseredésében aztán egy magasabb rangú hivatalnokhoz, a kerületi tanácselnökhöz fordult segítségért. Szűkebb-tágabb társadalmi közegétől is tájékozódva minden lehetséges fórumot megkeresett ügye érdekében. A kérelmeket kezelő hivatalnokok, ha tényleges segítséget nem is nyújtottak hosszú évekig, de írásos válaszokkal reagáltak a megkeresésekre.

Összegzés

Sheila Fitzpatrick a harmincas évek sztálinizmusát vizsgálva lottószelvényhez hasonlította ezeket az állampolgári megkereséseket, amelyek kis költségbefektetéssel elérhetőek voltak, további kötelezettséggel nem jártak, ugyanakkor a nyeresé esélyét kínálták.⁶⁹ A panasz- vagy kérelemírás az állam és állampolgár közötti viszonyrendszer egyik politikai eszköze volt, amellyel minden állampolgár saját belátása szerint élhetett. A panaszlevelet író nők önálló cselekvőként próbáltak fellépni mindennapi megélhetésük, boldogulásuk érdekében, sok esetben hivatkozva az állam gondoskodó „kötelezettségeire” a családtámogatás, gyermekellátás, idősekről való gondoskodás tekintetében. Önmagukat ugyanakkor a másik oldalon állami gondoskodásra szoruló hagyományos női szereplőként mutatták be, ezzel is tovább erősítve a hatalom tradicionális férfi-női szerepsémáit. A szerepkonstrukciók arra szolgáltak, hogy a hatalom szemében megfelelő állampolgárnak mutassák magukat, akik „rászolgáltak” az állam gondoskodására. Megnyerve a hivatalnokok szimpátiáját, netán együttérzését, tényleges segítségre is számíthattak, amely következtében materiális életkörülményeik némileg javultak.

⁶⁹ Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism*. I. m. 103–104.

ALABÁN PÉTER**Nők férfiak nélkül**

Társadalmi és nemi szerepek az 1970-es évek munkástársadalmában és a filmvászon*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.4>**Bevezetés**

Az audiovizuális jellegű, sokrétűen felhasználható alkotások bevonása a társadalomtörténeti kutatásokba nem csupán az új típusú történeti forrásokra, hanem – különösen az 1970-es évek közepe – a társadalomtudományok és a filmművészet felértékelődésére, együttműködésére is felhívja a figyelmet. A készülő játék- és a dokumentumfilmek módszereinek egyesítése, a dokumentarista módszer művészeti és történeti fejlődésén belül elfoglalt helye, a szociológia és a szociográfia irányában mutatott érdeklődés, a hétköznapi világának megjelenítése különösképpen indokoltá tette ezeknek az alkotásoknak a felhasználását. A társadalom periférikus jelenségeinek rögzítését vállaló dokumentarista fotográfia mellett a dokumentum-játékfilmek sokszor a helyi közösségeket illetően mély emberismerettel ábrázolták a korabeli viszonyokat, egyes családok, emberi sorsok alakulását, helyzetét, ebből pedig nem maradtak ki az ipari munkások és a nők érzelmi gazdagsággal teli, rendezői érzékenységgel ábrázolt történetei sem.

A filmnek mint nem szokványos vizuális történeti forrásnak a felhasználása és társadalomtörténeti aspektusainak elemzése révén ebben a tanulmányban összetett módon szeretném bemutatni az egykori kohászváros, Ózd munkástársadalmát, azon belül pedig a nemek és a társas kapcsolatok szerepét, illetve azok társadalmi hátterét a Kádár-korszak időszakában. Céлом ko-

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

rántsem egy hagyományos filmtörténeti elemzés, sokkal inkább a filmek munkásábrázolásainak prezentálása és vizsgálata, s mindezek összevetése a lokális szinten végzett történeti elemzések eredményeivel. A módszertanilag is lényeges kérdések megjelennek a hetvenes évek filmjeit tárgyaló első blokkban, amely mintegy felvezeti, egyben elhelyezi a korszakolásban Mészáros Márta rendező – Ózd kapcsán kiemelt jelentőségű – *Kilenc hónap* című alkotását. Az emberi és tárgyi környezet, az ipari táj, az üzemi munkavégzés helyszíneinek, a helybeliek előtt jól ismert városrészek megjelenítése még hitelesebbé teszi a film mondanivalóját, amelyben különösképpen megragadhatók a szereplők által megtestesített munkások élethelyzete, képzettsége, egymáshoz való viszonyai, ebből következően a problémák, konfliktusok forrása és köre, a családjukban örökölt, generációkon átívelő mentalitás, gondolkodásmód, valamint a nemek közötti társascsaládi kapcsolatok alakulása. Különösen érdekes ebben a közegeben a nők helyzete, akiket fizikai munkásként látunk, és akik között akad olyan, akiben az érvényesülés, önállóság, valamint a feljebb jutás vágya elevenen él. A „nőkérdés” tematizálása helyett itt sokkal inkább a „sors és szerep” életutakat meghatározó állapotszerű kérdésköre, a társadalmi szféra és a magánélet került a fókuszba, amelyen keresztül az Ózdi Kohászati Üzemek évtizedeken keresztül megrendíthetetlenek és örökkévalónak hitt árnyékában élő munkásság valós élettörténetei is megismerhetőek.

Egy-egy emlékezetes jelenet, szám szerint (ez is) kilenc, került kiválasztásra, amelyek a mindennapok sodrásában egymás mellé/után kerülő jelentős és jelentéktelen, törvényszerű és spontán, társadalmilag determinált és önmagában való életesemények filmkockái. Utóbbiak egyben társadalmi mozaikok is, amelyek szorosan kötődnek egy-egy, idővel részlegesen összefonódó életpályához, amelynek az acélkohók adták a keretét és a hátterét is. Ezek a filmes mozaikdarabkák utalnak a nők gyári (üzemi) munkavállalására,¹ a főnök-beosztott hierarchiában kibontakozó társas kapcsolat alakulására, az érintkezési-találkozási

¹ Debre Zsuzsa filmrendező *Elmúlt, oszt jól van* (University of Theatre and Film Arts Budapest, 2022) című dokumentumfilmjében olyan ózdi asszonyok jelennek meg, akik „férfiás”, nehéz fizikai munkát végeztek a gyárban, például

pontokra (üzem, üzemi étkező, munkáskolónia stb.), a presztízst jelentő otthonteremtés és a (saját) ház építése okozta konfliktusok forrására, a társadalmi háttérből fakadó különbségekre és az eltérő szemléletmódra, mentalitásra, a birtokolni vágyó, magas beosztású férfi – autonóm elképzelésekkel bíró – párját is irányítani akaró pozíciójára (ily módon leképezve a korabeli nemi szerepeket), a más-más közegből, eltérő származással rendelkező családok befolyásolására (ütközési gócpont), illetve a találkozási utak szétválására (szakítás). Az anyagi biztonságot felülmúló létbiztonság érzése mögött igen erőteljes a karrierépítésen is alapuló önálló egzisztencia vágya, amely szokatlannak tűnhet egy korabeli ózdi munkásnő karakterében. Az életmód kérdéskörén belüli *hétköznapi* és *tökéletes* ellentétpár diszharmoniója ugyanakkor fontos társadalomtörténeti szegmensek mentén tárul a nézők elé, így ez a mű jó választásnak tűnik az alábbi elemzéshez.

A megragadott vizuális példákon keresztül mutatom be tehát a filmet, részben a korabeli kritikákat, részben újabb filmelemzéseket is felhasználva. A cél itt is egyértelmű: dokumentarista hűséggel, a filmalkotást történeti forrásként használva körülírni a differenciált munkásrétegek egymáshoz való viszonyát, értékrendjét, a film forgatásakor közel legnagyobb létszámot foglalkoztató, az új és régi városi és jellemzően agrár eredetű falusi munkásság legnagyobb munkaerő-felszívó bázisát jelentő, társadalmi integrátorként funkcionáló gyár által teremtett helyi társadalom arculatát, egyenlőtlenségeit, az egyéni és kollektív életpályák lehetőségeit, a Kádár-korszak világát.

Film és munkástársadalom a „határtalan” hetvenes években

Miközben a vizuális társadalomábrázolás számára a történeti forrásként bevonható fényképek, szociofotók egy adott pillanatot, lezárt folyamatot a tér- és időbeliség egy választott szeletét, illetve mozzanatát rögzítik, addig a film, azon belül is a magyar

darukormányosok voltak. Arcukon és tekintetükön ott ül a nehéz múlt öröksége, míg életüket és sorsukat a később bezárt üzem szinte végigkísérte.

film új közvetítő eszközként szolgálja a történelmi múlt és a társadalmi változások audiovizuális feldolgozását, képes „a múltbeli eseményt, egy kor tárgyi közegét vagy gondolkodásmódjait közvetlenül, komplexen és mindeközben szuggesztíven [...] ábrázolni”.² Miképp a fotó sem csupán forrás, hanem módszertani eszköz, amely társadalmi felvételeken megjelenhet az alázat, az átélés, a szolidaritás, az érdeklődés, vagy éppen az egyenlőség-különbözőség kontrasztja,³ addig a film sokkal inkább kollektív folyamat. Szekfű András elemzése szerint „a fényképezési valóságtükrözés (rögzítés)” csupán a fizikai (látható) valóság aspektusát, a jelen egy pillanatát, az úgynevezett „vizuális felszint” örökítheti meg, míg a film – a fotók „kiterjesztéseképpen” – komplex alkotásként definiálható, amelyben – a dokumentum-, illetve a játékfilmek esetében más eszköztárral – a hitelességet a narrativitás is segíti a megértésben.⁴

A magyarországi filmtörténelmi korszakolás szakaszai – nem véletlenül – főként a politikai változások függvényében alakultak. 1945 után a játékfilmek készítését inkább politikai, mintsem a korábban jellemzőbb technikai-gazdasági folyamatok határozták meg. A szigorúan kontrollált, a dokumentumfilmekkel együtt a propaganda szolgálatába állított játékfilm szocialista realizmusát közel egy évtizedes átmenetiség követette, számos egyéni művészi látásmóddal azonosítható stílusú filmalkotással. Ilyen előzményeket követően már nem véletlenül neveztek határvonalnak 1962–1963-at, amikor – a gyártási struktúra megváltoztatásával – a produceri filmmel szakító és a szerzői filmeket előtérbe helyező új hullám megjelent a filmművészetben, és a magyar film is érdemben megérkezett a nemzetközi porondra. A háttérben a „kádári alku” és kultúrpolitika, valamint az európai új hullámok

² BÖSZÖRMÉNYI-NAGY Orsolya: Film: produkció és recepció között. A Szerelem című film értelmezései. *Korall*, 2016/65. 36.

³ SZUHAY Péter: „Így lövünk mi”. A néprajzi fotó szerepe a társadalom megértése folyamatában. Értelmezési kísérlet a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye kapcsán. In: FEJÓS Zoltán (szerk.): *Fotó és muzeológia. Tanulmányok.* (Tabula könyvek 6.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004. 59.

⁴ SZEKFŰ András: A dokumentumfilm „alapszerződése”, továbbgondolva. In: BUGLYA Sándor (szerk.): *100 magyar dokumentumfilm (1936–2013). Fejezetek a magyar dokumentarizmus történetéből.* MMM Kiadó, Budapest, 2022. 315–317.

hatása állt. A „depolitizáció és konszolidáció” időszakának részeként tűnt fel az, amit Hirsch József „kisvilági ethosznak” nevezett, amely egyfajta kiegyezést (egyben megbékélést) teremtett a diktatúra által is elfogadott kispolgári életszemlélettel.⁵ Utóbbi bemutatott képviselői elfogadottá válva tudták alakítani a közbeszédet és az emberi értékrendeket is.

Ebben az időszakban nagy jelentőséggel bírt az 1966-ban még csupán párt-, majd két évvel később állami határozattal bíró, az elnevezésére nézve is nem kis vitát kiváltó új gazdasági mechanizmusnak nevezett reformkezdeményezés hatása is. Az extenzív tartalékok kimerülésével a kádári konszolidáció intézkedései átmenetileg valóban megteremtették a rendszer stabilitását, ám az elért gazdasági növekedés korábbi fontos forrásai, tartalékai ezt követően kimerültek, külkereskedelmi mérlege is hullámszóvá vált, ami egyensúlytalansághoz vezetett. Leginkább az 1965 és 1975 közötti periódusban emelkedett a lakosság életszínvonala, habár a statisztikailag kimutatott, folyamatosan emelkedő reálbérek és a valóságos jövedelmek között mindvégig különbség volt tapasztalható. Valuch Tibor a háttérben érezhető társadalmi erőfeszítés jelentőségét a tényleges politikai célkitűzésekkel állítja szembe,⁶ miközben utóbbi az egyéni kezdeményezések és felelősséget gátló, túlzott kööttségek megszüntetésére törekedett. A szocialista piacgazdaság megteremtését mint az új gazdaságpolitika alapvető célját a reform végül nem érte el, az 1970-es évek elejére lefékeződött (1972 végére le is állították), az életkörülményekben történt pozitív változások felfelé ívelő szakasza 1975 után megtört, ami nyomon követhető a reáljövedelem alakulásán túl az árak emelkedésében is. A fennálló kapitalista hatalmi rendszerek elleni 1968-as nyugati mozgalomhullám elapadása, még inkább a prágai tavasz elfojtása, a reformszemléletben megbújó bizakodás, majd végül a reformok belső ellentmondásokra

⁵ HIRSCH József: A kisvilág ethosza. A hatvanas évek magyar vigjátékai. *Metropolis*, 2014/3. Forrás: <https://metropolis.org.hu/a-kisvilag-ethosza-1> (Letöltve: 2023. 03. 18.)

⁶ VALUCH Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 33.

és a világpolitikai helyzetre egyaránt visszavezethető kudarca a szocializmus megreformálásában hívők lehangoló kiábránduláshoz, egyben a hazai filmgyártás hetvenes évek korszakába átvezető átmeneti időszaka után az új irányzatot jelentő – a társadalmi-politikai témák és problémák megoldására választ kereső esztétizmus mellett megjelenő – dokumentarizmushoz vezetett.⁷

Az 1960-as és az 1970-es évek fordulóján – a politikai szerepvállalás és a történelmi analízis filmes periódusának⁸ megszakadásával – bekövetkezett, a kultúrpolitikai légkört is érintő változások következtében a filmgyártás elkötelezetten a társadalmi jelenségek feltérképezését vállalta magára az úgynevezett „határtalan hetvenes években”.⁹ Elsődlegesen a dokumentumfilmekben volt tetten érhető az a tendencia, amely a figyelmet a társadalmi valóság film révén történő megismerése felé fordította, s amelyben „az egyes emberek élethelyzeteinek, illetve a társadalmi jelenségeknek a filmes ábrázolása kiegészült a társadalomtudományi-szociológiai módszertan filmkészítésben történő alkalmazásának igényével”,¹⁰ Meghatározó volt ebben az összesen kilenc fő (öt rendező-operatőr és négy író) által kiadott *Szociológiai filmcsoportot!* (1969) címmel megjelentetett kiadvány, illetve az 1959-ben alakult és működő Balázs Béla Stúdió (BBS) egyes alkotóinak munkássága. „A szociológiai gondolkodás bevitele a dokumentumfilmek látásmódjába”, avagy a társadalmi lét és az ország különböző területi egységeinek felmérése a tudományág leíró struktúrájának a film követelményeihez igazodó kialakítása egyértelmű irányvonalat tűzött ki célul, miközben a BBS kezdeti lírai és személyes hangvételű filmjein túl Sára Sándor vagy Gaál István munkáit követően – a következő nemzedék (Dárday István, Elek Judit, Gazdag Gyula, Schiffer Pál,

⁷ GELENCSEŔ Gábor: *Magyar film 1.0.* Holnap Kiadó, Budapest, 2017. 137.

⁸ A példák között említhető a Fábri Zoltán által rendezett *Húsz óra* című film (1965), amely Sánta Ferenc regénye alapján készült. A Rákosi-érán túl 1956-ról is beszélő alkotás érdekessége a kötelezően előírt „ellenforradalom” kifejezés használatának kerülése.

⁹ GELENCSEŔ Gábor: *Magyar film 1.0.* I. m. 157–184.

¹⁰ BERTA János: Valóság tűzön-vízen át. Megismerési módszerek és filmkészítői attitűdök az 1970-es évek magyar dokumentumfilmjében. *Korall*, 2016/65. 90.

Szomjas György) filmjeivel – már a dokumentarista kísérletek váltak meghatározóvá. A hétköznapiakat idéző témáikban a magánszféra, a kispolgári és munkásmilói belülről történő megjelenítése került fókuszba, „hol nosztalgiaival, hol szeretetteljes iróniával, hol drámaian” ábrázolva.¹¹

A szociofotóhoz hasonló valóságábrázolást célul kitűző magyar dokumentarizmus és a „társadalmi forgalmazással” terjeszteni kívánt filmes szociográfia korántsem azt a képet festette le a „gulyáskommunizmusról”, mint amit vártak tőle. Ember Judit *Meddig él az ember?* című filmjének (1967) főhőse nyugdíjba vonult gyári munkásként szembesül a feleslegesség, a haszon nélküli lét érzésével, az aktív életének végét jelentő lassú elmúlás gondolatával. A Ragályi Elemérrrel közösen készített kétrészes dokumentumfilm az ipari munkásság legégetőbb gondjait és nehézségeit „nem társadalmi jelenségként, hanem a hétköznapi emberek fajsúlyos magánéleti problémáiként”, avagy a társadalmi helyzetükből, státuszukból fakadó konfliktusokkal ábrázolja, megkérdőjelezve a rendszer egyik alapfeltevését, a munkásokért létezés hamis narratíváját.¹² A rendező későbbi művei, így az *Istenmezején* (1974) és *Egyszerű történet* (1976) két életutat, két sorsot nyomon követve az egyéni drámák mögötti társadalmi hátteret feltárva térnek ki a Kádár-korszak vidéki Magyarországon szinte teljesen kilátástalan női perspektívákra, érvényesülési lehetőségekre a merev és minden téren determinált, a helyi társadalom, a család és a környezet által meghatározott szokásjogra.¹³ A „mikroszociográfiaként” is jellemzett alkotások – egy északmagyarországi egykori bányászfalu közegét választva – szintén a „legvidámabb barakk” országának álarc mögé bújtatott létkérdéseivel, ezen belül a nők szabad akaratát korlátozó elnyomással,

¹¹ FAZEKAS Eszter: A magyar film fő tendenciái (1945–1979). *Filmkultúra Online*, 1999.

Forrás: <https://www.filmkultura.hu/regi/1999/articles/essays/fazek.hu.html> (Letöltve: 2022. 08. 18.)

¹² SOÓS Tamás: Ember Judit: *Meddig él az ember* (1967). In: BUGLYA Sándor (szerk.): I. m. 210.

¹³ RUDOLF Dániel: *Elek Judit: Egyszerű történet* (1976). In: BUGLYA Sándor (szerk.): I. m. 218.

több generációt érintően pedig a beletörődés állapotába süllyedt tengődő „kényszerlét” helyzetével foglalkoznak.

A kulturális irányítás tartott is az ilyen dokumentumfilmekről, s nem véletlenül kért előzetes forgatókönyvet minden játék- és dokumentumfilm esetében. Ennek ellenére előfordult, hogy egyes alkotások betiltásra kerültek, mint a 2022-ben elhunyt Gyarmathy Livia *Kilencedik emelet* című műve (1977), amely egy városi munkáscsalád életét kísérte nyomon, s festett nem éppen idilli – a hivatalos elvárásoktól távol álló – képet erről a társadalmi rétegről, annak életkörülményeiről.¹⁴ A gyakran megoldhatatlannak tűnő családi konfliktusok, az ezzel összefüggésben tönkrement életek bemutatása mély gyökerekhez nyúlik vissza. A valóságban is „létező” családot elhagyó apa miatt a kamasz fiú lelkileg tönkremegy, rászokik a „ragasztózásra”, majd – a munkahelyén és otthonában egyaránt túlterhelt édesanyjától is elidegenedve – a szipuzás egészségre káros hatására egyre összeférhetetlenebbé és motiválatlanabbá válik. Eközben a munkahelyén és otthonában egyaránt túlterhelt asszony az ideg-összeroppanás határára kerül. A film valós eseményeket rögzít, valódi szereplőket felvonultatva ábrázolja a társadalom hasznos tagjává válni kívánó nő egzisztenciális leépülését, prezentálja a megromlott társas kapcsolatokat, a Kádárkorszak második felére különösen jellemző devianciák terjedését, miközben szól a munka világának mindennapi nehézségeiről, az éjszakai gyári munka során fizikailag és lelkiileg is felörlődő ember küzdelmeinek buktatóiról. Az alkotás csak azt követően kerülhetett bemutatásra Magyarországon, hogy 1978-ban nagydíjat nyert az Oberhauseni Nemzetközi Rövidfilm Fesztiválon, egyben alapul szolgált a rendezőnő következő dokumentumfilmjéhez, az 1979-ben készült *Minden szerdánhoz*.

A Kossuth- és Balázs Béla-díjas magyar filmrendező néhány évvel korábbi, *Álljon meg a menet...* című játékfilmjéhez, illetve a hetvenes évek más, hasonló alkotásaihoz kapcsolódóan magyarázó erejű lehet az alábbi kritikai megjegyzés a groteszk téma lépcsőzetes feldolgozásához, egyben az 1973-ban készült

¹⁴ KELECSÉNYI László: Gyarmathy Livia: *Kilencedik emelet* (1977). In: BUGLYA Sándor (szerk.): I. m. 222.

film sajátosságaihoz: „első lépésként a valósághoz fordulás és annak dokumentumfilmben való rögzítése, majd második lépésként a valóság művészi visszatükrözése egy – komikumot és lírát egyaránt tartalmazó – játékfilmen keresztül”.¹⁵ A benne feltűnő munkásvilág társadalmi helyzetének analízise, az emberek közvetlen viszonyának elemzése során Gyarmathy az egyéni és társas kapcsolatok mechanikussá, egydimenzióssá válása ellen szólal fel. A film előzményét jelentő *Ismeri a szandi mandit?* (1969) még – a munkásrétegek szereplőit felvonultatva – ember és ipar kapcsolatáról szól; arról, hogy miképp határozza meg a munka tartalma az emberek életét. A négy évvel későbbi forgatás cselekménye két szálon fut: az elején két fiatal szerelme, egyben ugyanakkor ebből (is) adódóan – három nemzedéket érintve – két család konfliktusa jelenik meg, ez azonban a társadalmi változásokkal függ össze, lényege pedig „az életmód szerinti rétegződés”.

A fentiekben említett művek különféle dokumentumfilmes módszerekkel készültek, s részben új technikák, kifejezőeszközök és stílusok adaptálása figyelhető meg. A nemzetközi színtérről némi késéssel részlegesen átvett, a „résztvevő” pozíciót betöltő kamerával a valóság spontán feltárását célzó francia filmművészeti irányzat, a *cinéma vérité* mellett az amerikai *cinéma direct* irányvonal „megfigyelő filmjei”, továbbá a csehszlovák új hullám és szatirikus dokumentumfilmek korszaka a magyar filmgyártásban is éreztette hatását. Eltérő törekvések, közös metszéspontok és gyakorlatiasság jellemzi őket. A *cinéma vérité*¹⁶ elkötelezte magát egy paradoxon, a „mesterséges körülmények között felszínre hozható rejtett igazság” mellett. Az eredetileg francia etnográfusok által, az alanyaik kamera előtt tettekre ösztönzésének „provokatív és megfigyelő” módszere, illetve a *direct cinema* „intervenciós”, azaz a

¹⁵ SÜMEGI Anikó: Kapcsolatok és összefüggések. Fábíán László könyve Gyarmathy Livia filmjeiről. *Filmkultúra*, 1982/4. 97.

¹⁶ A *Cu/direct technique* kezdetét 1959-hez kötik. Ennek keretében a filmkészítők célja és megközelítése a belső felfedezés és feltárás. Habár az objektivitás kritériumát fenntartják, az alkotók és a filmben szereplő alanyok között bizalmi kapcsolat jött létre: „Érezhető volt, hogy a kamera jelenlétét az alanyok hamar magától értetődőnek vették – többnyire figyelmen kívül hagyták, néha teljesen elfelejtették.” Betsy A. McLANE: *A New History of Documentary Film*. Second Edition. Continuum International Publishing Group, New York, 2012. 229.

megfigyelésen túl *beavatkozó* jellege a kamerák előtt látható mindennapi élet prezentációja, amely azonban meghagyja az *igazság* mérlegelésének dilemmáját: „Az igazság ebben a kontextusban a viselkedésváltozás kérdésétől függ, pontosabban attól, hogy a viselkedés milyen mértékben változik meg a kamera jelenlétében.”¹⁷ Az egyes társadalmi csoportok, illetve az alkotások szereplőinek megannyi megélt és tapasztalt problémájának „átadása” felveti a fentiekben említett, a valóságot „visszaadó” viselkedésformákból eredő objektivitás és hitelesség kérdését. Ezért sem véletlen a műfaj egyik sajátos megfogalmazású definíciója, miszerint a dokumentumfilm „mindig relációs vagy összehasonlító”.¹⁸

A gyakori témaként felbukkanó mélyszegénység és lélektani értelemben vett sivárság ugyanakkor nemcsak a dokumentumfilmekre, hanem az 1970-es évek játékfilmjeire is jellemző volt.¹⁹ A *Filmkultúra* 1976-ban óvatosan fogalmazott ezzel kapcsolatosan: „A kritikai attitűd normális társadalmi körülmények között nem lehet sem cél, sem tiltott gyümölcs. [...] a szocializmus is belső (nem antagonistikus) ellentmondások keletkezése és leküzdése útján fejlődik.”²⁰ Dárday István rendező szavaival „a struktúra által garantált szabadság illúziójában” született alkotások – a társadalmi környezet által kijelölt kényszerpályán – a kultúra és a kulturális élet lenyomatát is leképezik egyben, megjelenített életképeik a vidéki Magyarország megannyi árnyoldalát tárják fel azok félreértelmezhetetlen valóságában. A legfőbb társadalmi kérdések Gelencsér Gábor értelmezése szerint „a korszak legáltalánosabb tematikája a társadalom különféle szintjein elhelyezkedő emberek közérzetrajza lesz, amelyet legtöbbször egy személyes válság [...] mozdít ki korábbi állapotából, majd helyez vissza ugyanabba a szituációba, kifejezve ezzel a közérzet – immár társadalmi érvényű – mibenlétét: nincs mód

¹⁷ Keith BEATTIE: *Documentary Screens. Non-Fiction Film and Television*. Palgrave Macmillan, New York, 2004. 83–84.

DOI: <https://doi.org/10.1007/978-0-230-62803-8>

¹⁸ Bill NICHOLS: *Introduction to Documentary*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 2001. 20.

¹⁹ GELENCSÉR Gábor: *Magyar film 1.0*. I. m. 161.

²⁰ FÜLEKI József: Dokumentumfilm a moziban és a tv-ben. *Filmkultúra*, 1976/5. 39.

a változ(tat)ásra”, ezzel is nehezítve a döntést a „sírjak vagy nevessek” dilemmában.²¹ A közéleti témák újabb darabjaként említhető meg Gazdag Gyula *A sípoló macskakője* (1972), amely egy gecsópusztai építőtáborban „modellezi a »szocialista gazdaság«, az érdemi tartalom nélküli rendszer működésképtelenségét”.²²

1974 után, részben a Balázs Béla Stúdió teremtette alapokon, a tárgyyszerű bemutatásra törekvő dokumentarista irányvonal már a játékfilmekben is feltűnik. Az évtized elején a dokumentum-, illetve játékfilmkészítés módszereinek sajátos ötvözésével próbálkozó Budapesti Iskola szociografikus igényű, a hétköznapi embert középpontba állító dokumentarista alkotásai, a fikciós dokumentumfilmek műfajaként, sajátosan magyar irányzatot képviseltek. Nyitányát – a későbbi Társulás Stúdiót mint különálló szellemi műhelyt 1981-ben megalapító – Dárday István Szalai Györgyivel közös *Jutalomutazás* című filmje jelentette, amely valódi színészek nélküli, a nyelv és a gesztusok szintjén igazán hiteles emberi megnyilvánulások révén már a szocializmus lassú bomlását feltáró válságfilmek közé is besorolható volt. A dokumentarizmus megannyi elemének átemelésével a hagyományosnak mondható játékfilm új, posztmodern stílusmegoldásokkal bővült, amely cseh filmek alapötleteit is átvette. Az 1970-es évek magyar filmje görcső alá került egyes korabeli művészeti, illetve szakfolyóiratokban is, amelyek az évtized elején a társadalmi szerepvállalástól elforduló esztétizmussal szemben a dekád második felében kibontakozó, a társadalmi folyamatokat szociológiai igénnyel vizsgáló dokumentarizmust tartották a korábbi időszak pozitív folytatásának.

A munkásfilmekben felbukkanó munkáshősök jelleme, egyénisége többször átalakult: az 1940-es évek legvégén még az egységes és belső konfliktusoktól mentes személyiségek „osztályfensőbbiséget szimbolizáló főszereplők”, az 1960-as években ellenben már „a szociális és mentális egyenlőtlenségek kendőzetlen hírnökei”, majd a következő tíz év végére szociális feszültségekkel teli, „az újraformálódó réteggülönbségekből” adódó

²¹ GELENCSÉR Gábor: Szociális kisrealizmus. Dokumentarista stilizáció a hetvenes évek magyar filmjében. *Iskolakultúra*, 2001/3. 51.

²² GELENCSÉR Gábor: *Magyar film 1.0.* I. m. 172.

keserűség, düh, kilátástalanság képviselői voltak, mindezzel kifejezve a munkaerő- és lakáshelyzetet, az oktatásügy, illetve az oktatásban újratermelődő egyenlőtlenségek visszasságait, az erősödő társadalmi egyenlőtlenségeket, a „mobilitási és elhelyezkedési perspektívtalanság” állapotát, a munka rendszerén belüli fölöslegesség érzését, amelyek „mögött azonban még mindig az uralkodó osztályerő tűnik meghatározó funkcióval birni”.²³ A. Gergely András utóbbi felvetése utalni próbál arra a sajátos kontrasztra is, amely az állampárt osztálytudatos identitásnevelése (vagy inkább csupán abbéli, ezt megjeleníteni, propagálni kívánó filmalkotói szándéka), illetve a proletárlétből kiábrándult munkástömegek érdeklődése között húzódott. Úgy tűnik, a hosszabb ideig hősként kezelt és beállított szerepek és karakterek idegenné váltak, sőt a későbbiekben ironia tárgyát képezték.

Bacsó Péter munkástrilógiája (*Kitörés* – 1971, *Jelenidő* – 1972, *Harmadik nekifutás* – 1973), Gábor Pál *Horizontja* és Kovács András *Stafétája* (1971) mellett Mészáros Márta első alkotásai is még ide, a hitelesítő dokumentarista „módon” elkészített játékfilmek közé sorolhatók, az objektív, rendezetlenül tárgyilagos valóság képzetét keltve a nézőkben.²⁴ Nem meglepő módon utóbbiak előzményét a női sorsokat ábrázoló, részben textilüzemben forgatott dokumentum- és játékfilmek jelentették: így a szövőgyárak, munkásszállók vidékét dokumentarista módszerrel feltérképező (Kovács Kati énekesnőt is szerepeltető) 1968-as játékfilm, az *Eltávozott nap*, a dolgozó munkásasszonyok élethelyzetét, elképzeléseit, lehetőségeit bemutató dokumentumfilm, *A lőrinci fonóban* (1972), valamint egy intézetben nevelkedett fiatal szövönőt, illetve a munkából értelmiségivé avanzsált szülők által befolyásolt fiatal pár kapcsolatának konfliktusait bemutató *Szabad lélegzet* (1973). A valóság dokumentarista szemléletmódja a magánszféra és a társadalomban érezhető feszültség forrásainak sajátos illusztrálását adta, amely hozzájárult az egyes, középpontba állított folyamatok figyelemfelkeltő szemléltetéséhez és megértéshez.

²³ A. GERGELY András: Munkáshős – munkásfilm – munkásantropológia. Avagy a „hős” mítosza és hőspolitikája, víziók a kollektív emlékezet testcseleiből. *Replika*, 2012/3. 98.

²⁴ GELENCSEŔ Gábor: *Magyar film 1.0.* I. m. 171.



1. kép. Filmplakátok az 1960–1970-es évekből

Forrás: filmarchiv.hu

„Kilenc hónap”. A nemek és társas kapcsolatok szerepe az Ózdi Kohászati Üzemek árnyékában és a filmvásznon

„Miért használsz úgy, mint egy állatot? Én nem vagyok neked semmi, csak olyan vagyok, mint egy állat” – teszi fel a kérdést elszakított hálóingében Kovács Juli Bodnár Jánosnak, Mészáros Márta *Kilenc hónap* című 88 perces játékfilmjének²⁵ 36. percében. Egy munkásnő a „munkások államának” egyik nagyüzemében, akinek a személyiségét, élettörténetét, ugyanakkor egy szerelmi válságba „szótt” világnézeti szembenállását is bemutató filmnek az Ózdon forgatott gyári képsorai dokumentatív mozzanatok rögzítésével válnak igazán értékessé. A két főszereplő, Monori Lili (Kovács Juli) és a lengyel, egy évig a valós életben bányában is dolgozó Jan Nowicki (Bodnár János) találkozása ütközteti ezt a két szubjektív „világrendet” az ózdi gyárban. Az egyik „a régi ideál már kissé megkopott modellje, amely azt diktálja, hogy a sors mindenkinek tartogatja a párját” (János), a másik „a mai fiatalok ideálja: a sors nem tartogat semmit, mindenkinek magának kell kialakítani azt a párkapcsolatot, amely biztosítja számára az önkifejtésnek és az örömmnek az optimumát. Ez bizony megértést, türelmet kíván, rá kell találni a másik érzelmi hullámhosszára, s így kell érlelni a kapcsola-

²⁵ Mészáros Márta (rend.): *Kilenc hónap*. Hunnia Stúdió, 1976.

tot a kölcsönös megértésig” (Juli).²⁶ A munkástársadalomban bemutatott nemi szerepek és a társas kapcsolatok alakulását, az ezeket formáló megmerevedett előítéletek és társadalmi viszonyok közé ágyazott módon – a női emancipáció kérdéskörét feszegetve – ábrázolja az alkotás, amely – bár a bemutatásakor Magyarországon inkább váltott ki felháborodást, mintsem siker lett volna – a fiatal Monori Lili számára a legjobb női alakítás díját jelentette – nem kis meglepetésre – Teheránban, Cannes-ban pedig megkapta a Filmkritikusok Nemzetközi Szövetségének rangos FIPRESCI-díját is. A film végén, a vajúdó nő jelenete a szülés fontosságát hangsúlyozza, amelynek bemutatása az egész világon a női egyenjogúsági törekvések fontos eseményévé vált, ennek jelentőségét pedig még az arab világban is elismerték.

Az 1970 és 1979 között Magyarországon gyártott 199 hosszú játékfilmjéből 25 volt olyan mű, amelynek női hőseit sorsukat aktívan alakítani képes egyéniségeknek tekinthetjük, s akik során keresztül a magyar társadalom ellentmondásaira, problémáira, konzervatív értékeire ismerhetünk rá. Ezeknek a nőknek a jellemvonásait tekintve az alkotások főszereplőit olyan karakterelemekkel ruházták fel, mint az életcélként kitűzött rendezett polgári lét („oldalbordaszerep”), az egyenrangúság hiánya otthon és az önkiteljesedés vágya, autonómia a munkahelyen, harc az elismerésért, illetve a normaalakító autonómia és integritás.²⁷

A *Kilenc hónap* cselekményét a *Világ Ifjúsága* nemzetközi ifjúsági magazin 1976/11. számának 40. oldalán 9 pontban foglalták össze, amelyek – több helyen összevonva idézett – közlése mellett, a korabeli kritikákat is szemlélve, a film elemzésére, azon keresztül pedig a helyi munkástársadalom-kép megrajzolására teszünk kísérletet:

1. „A frissen csapolt vas izzón, sisteregve ömlik az öntőformába. Ezernyi csillag pattan szerteszét. Az azbesztruhás emberek sietve takarják el szemüket a vakító fényesség elől. A gyárudvaron rozsdás vasakat és a megrakott targoncákat kerülgetve egy lány

²⁶ MEREI Ferenc: Az élet minősége. Mészáros Márta: *Kilenc hónap. Filmkultúra*, 1976/5. 7–8.

²⁷ SZILÁGYI Erzsébet: Nők a 70-es és a 80-as évtized néhány magyar filmjében. *Filmkultúra*, 1985/8. 27.

jön, Kovács Juli. Munkát kér a gyárban [...] a hőálló üzemrészben kap helyet. Az agyagcsövek, amelyeket nyolc órán keresztül az öntőgéptől az égetőkemencéig kell cipelni, nehezek. Az albérleti szoba, ahol lakik, barátságtalan.”

A Kádár-korszakban a munkásnő alakja, a Rákosi-éra ábrázolásain megjelenő, női és családi szerepében láthatóan leértékelődött és a férfival egyenrangú „élmunkás” traktorosnőinek, vagy a *Nők Lapja* mérnök-nőportréinak szimbólumaihoz²⁸ képest jelentősen megváltozott. 1960-ra a munkás- és alkalmazott nők száma jelentősen, mintegy 60%-kal haladta meg a második világháború előtti periódust, a kereső nők aránya pedig ezzel párhuzamosan emelkedett; a munkásság és az alkalmazotti népességben belül felének volt kereső foglalkozása.²⁹ A fizikai dolgozók között – mint a filmben is láthatjuk – maradtak nők természetesen, ám a munkateljesítményük helyett inkább a családi problémák megoldásában helytálló, gyermeket nevelő nők erőfeszítéseire helyeződött a hangsúly, a főként férfiak által űzött foglalkozásokban – a testi erőt vagy a gondolkodást nézve – „kuriózumként”, a másik nemmel nem egyenrangúként beszéltek róluk.³⁰ A nők önmegvalósítását ígérő, munkára való ösztönzése nem szorult háttérbe, de a korabeli narratívák – különösen az 1967-ben, részben a munkaerő-felesleg problémájának kezelése, részben a romló demográfiai mutatók miatt bevezetett gyermekgondozási segílyt (gyes) követően – nagyobb figyelmet szenteltek a nők családban és háztartásban betöltött szerepének erősítésére, annak kommunikálására. Három közegben értelmezhetjük mindezt: az otthon–család–munkahely vonatkozásában ez a hármasság a filmben is nyomon követhető. A nemi szerepek megítélése ismét változott tehát: a gyermekvállalás és az anyaság fontosságának

²⁸ FARKAS Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Egy erőltetett női szerep: a traktorista lány. In: LÁCZAY Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. 355–367.

²⁹ MÓD Aladárné: A nők helyzete a munkahelyen és otthon. *Statisztikai Szemle*, 1962/8–9. 799.

³⁰ TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 69–70.

elvi szintű hangsúlyozása mellett pozitív, azt ösztönző szociális intézkedések is történtek.



2. kép. Kovács Juli (Monori Lili) a darukormányos fülkéjéből ismerkedik a gyárral. Ózd, 1976.

Forrás: Benedek Miklós: *Új magyar film forgatásán. I. m.* 11.

A *Kilenc hónap* nyitó jelenetében, a tűzálló téglagyár csarnokain belül „feszülő izmú munkások lapátolják vastalicskába az olajosán csillogó, nehéz, szürkés samotthalmokat. Az egyik csarnok második emeletén új munkásnőt tanítanak be. A samottcső megállíthatatlanul kigyózik az egyik gépből. Az új munkatárs – fiatal, törekeny nő hosszú köpenyben – átvész a gépkezelőtől egy tizkilós csúszós csódarabot, meginog alatta, majd bizonytalan léptekkel átcipeli a hét-nyolc méterre álló polchoz. Mire a helyére kerül az öntőminta, bizony megütődik az alja. A törekeny nő nyolcszor, tízszer teszi meg a nehéz utat, míg valaki megállást parancsol”.³¹ Kovács Juli azonban nem ilyen törekeny. A Debreceni Ruhagyár ózdi telephelye 1961-ben nyitotta meg kapuit, töme-

³¹ BENEDEK Miklós: *Új magyar film forgatásán. „Témám ismét a magányos nő”. Film Színház Muzsika, 1976/3.* 10.

gesen lehetővé téve a nők könnyűipari munkavállalását, ám a film főszereplője mégsem ott jelentkezik munkáért, ezzel is kifejezve alakjának és személyiségének magabiztosan kemény voltát. Mindeközben a kohászati üzem belső terei – a csarnok és a gyártósorok ipari közege – háttér-, ugyanakkor mégis főszínteret formáznak: „[a]z egész film felett ott uralkodik és terpeszkedik a gyár, mintegy aláhúzva az ember másodrendűségét a gép, az óriási acélszörnyek emberevő fontossága mellett”.³²

A Kende János operatőr által megjelenített képi világ, a gyár belső részeit és a várost (például feltűnik a Velence-telep, a Kék Acél étterem) bemutató képsorokkal, az ipari környezet, illetve ebben a „csapolás tűzvörös csodája”, a rozsdás tonnákat emelgető daruk alatt az irodába belépő lány és az üzemvezető (üzem-mérnök) első találkozása a tűzállótégla-gyártó részlegében – lényegében már az első beszélgetés pillanataitól kezdve – sejteti a nézők előtt a folytatást. A lány kíváncsi tekintetű, nyugodt, szép vonású, fegyelmezett magatartású, mégis durcás, pufók arcú, akinek – egy nős egyetemi adjunktustól – már van egy ötéves kisfia, közben levelező tagozaton felsőfokú agrármérnöki tanulmányokat folytat. Munkát épp a mérnök részlegében kínálnak neki, ahol Bodnár a kék köpenyében, a gépóriások közé vezet korántsem könnyű feladatait sorolva. Juli álláspontja a munkavállalással összefüggésben későbbi kutatásokkal alátámasztott vélemény: „A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen.” Tóth Olga későbbi, az 1990-es évek első felében végzett vizsgálatai szerint, 1994-ben a 8 osztály vagy az alatti (48%), illetve az egyetemi végzettségű nők (52%) körében (előző kategóriában a férfiak esetében [47%] is), életkor alapján pedig az idősebb korosztályokba tartozók fogadták el leginkább ezt a nézetet.³³ A főszereplő jellemének egyik legfőbb vonása ez: önállóságát végig őrzi, és anyaként is határozottan kitart emellett.

³² APOR Péter: Kilenc hónap. *Hídfe – Hungarian week*, 1976/176–177. 2.

³³ TÓTH Olga: Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1995/1. 71–86.

2–3. „Bodnár János (Jan Nowicki³⁴) mérnök, üzemvezető. Szerelmes lesz Juliba, és már az első találkozás alkalmával megkéri a kezét. – Tíz éve várok rád – mondja –, már a gyűrűket is megvettem. / Juli ezek után kerüli a találkozást. Jó barátságról beszél a fiúnak, és megkéri, hogy házasságról többet ne essen szó. Aztán, egyszer, egy szótlan hegyi séta után mégis felmegy a fiúhoz. De nemsokára váratlanul elrohan. – Várnak – mondja.”

Főnöke azonnal Juli után veti magát, és mindent elkövet, hogy a lány merev és kezdeti egyértelműen elutasító zárkózottságát áttörje. A nő nemet mond, de később mégis összejön a kitartóan udvarló férfival. Először az idősebb ózdiak számára jól ismert Kék Acélban találkoznak, amely 1958-tól működött Ózdon, a Bajcsy-Zsilinszky úton. Csakhamar kiderül a tanyáról származó, házasságon kívül született gyereket titkoló, sőt a nevelését a mamára bízó lányanya, illetve a félig városi, félig falusi Bodnár eltérő elképzelése a párkapcsolatról: „Két megcsontosodott jellem és szilárd értékrend találkozása az ő kapcsolatuk. Juli meg akarja őrizni, vállalni akarja addigi énjét; függetlenséget, a személyiség szabadságát követelné a házasságtól. Jancsi viszont [...] szívós csökönyösséggel építi boldognak álmodott jövőjét. Szereti a munkáját, örömet talál benne. Juliban azt a partnert kívánná megtalálni, aki részévé válhat annak a fogalomnak, amit számára az otthon jelent.”³⁵ Bodnár nem egyenrangú társat keres tehát, birtokolni akar, más szokásrenddel bír, de legalább annyira szilárd elhatározású, mint ő maga. A hagyományos családmodell híveként stabil egzisztenciát, anyagi hátteret ígér. A nő azonban kitart anyagi függetlensége mellett, és – ennek megfelelően – „a maga felvilágosultabb gondolkodásával, célratörő életével ellentétje lesz az ugyancsak munkásszármasú, munkásként tanult és diplomázott üzemvezetőnek és családjának. A kispolgári keretek között élő, gondolkodó, bár tősgyökeres gyári munkáscsalád képviselte maradibb gondolkodásnak.”³⁶

³⁴ A 2022 decemberében elhunyt lengyel színész (korábban a krakkói Teatr Stary tagja) 1967 és 2008 között a rendező Mészáros Márta második férje volt.

³⁵ BALOGH Tibor: Mészáros Márta filmjei. *Vigilia*, 1978/4. 280.

³⁶ BENEDEK Miklós: Munkássorsok, munkáshősök. *Napjaink*, 1976/12. 11.

Kovács Juli alakjában a kiszolgáltatottság és a hazugság ellen lázadó, az önmegvalósítást kereső nő jelenik meg, akit nem vonz a bezárt hitvesi szerep, sokkal inkább az önállóság. Ennek érdekében és az önfenntartásra törekedve nehéz fizikai munkára jelentkezik, mellette tanul, olvas és egyetemre jár, végül megszerzi agrármérnöki diplomáját is. Ahogy a saját korában született jellemzés folytatásában olvasható: „a ma, vagy még inkább a holnap munkáslánya, asszonya, aki szeretetre, társra vágyik, ám önálló ember is akar lenni, s nem eltartott társ. Az üzemvezető, Bodnár János és családja viszont azt a nem kisszámú munkásembert jelzi, aki lakás- és életkörülményeiben már a máát elfogadja, sőt a holnapot sürgeti, de a magányos nő, a női egyenjogúság megítélésében még nem kevés visszahúzó erőt is képvisel.”³⁷

Juli személyiségét már a film saját korában is összevetették a rendező egy évvel korábbi, *Örökbefogadás* című, szintén dokumentarista alkotásával, melynek ugyancsak munkásnő főhőse, Kata (Berek Kati) a társadalmi elvárásokkal nem törődve, saját kezébe veszi a sorsát. Az adott társadalmi létállapot vizuális megjelenítése ugyanakkor több korabeli vélemény alapján is kérdéses: miközben a magányos nő helyzetére, szerepére, konfliktusaira korának társadalmában „az anyaság és a női önmegvalósítás problémáit, a családi élet, a férfi-zsarnokság, a szexuális kiszolgáltatottság mindennapos, fájó megaláztatásait” megjelenítve hívja fel a figyelmet, nem ad hiteles választ arra a sokakat foglalkoztató égető kérdésre, hogy „miként tudja megteremteni anyagi, erkölcsi, emberi függetlenségét ahhoz, hogy a napi robot mellett megőrizze hivatástudatát, önmegvalósítási ábrándjait”.³⁸ A szubjektivitás autonómiája – mint azt a későbbiekben láthatjuk – egyértelműen felrúgja a társadalmi elvárásokat és normákat, mindez pedig fontos tényezője lesz az események alakulásának.

4. „János meglesi a lányt. Egy kis tanyán boldogan, önfeledten játszik ötéves kisláival. János bánatában, hogy Julinak gyereke van, eltűnik. A lány másnap hiába keresi, sem a városban, sem az épülő új házban nem találja.”

³⁷ Uo.

³⁸ GANTNER Ilona: A hét filmjei. Kilenc hónap. *Népszava*, 1976. november 25.

A lányanyaság kérdésének megítélése, sőt a párkapcsolatban való elfogadása a korszak számos vitát kiváltó kérdései közé tartozik, amiről a következő, a *Nők Lapja* egyik 1976. évi lapszámában megjelent újságcikkkrészlet is tanúskodik: „a gyerek csak harmonikus, az anyát és apát egyaránt magában foglaló természetes közösségben válhat igazán kiegyensúlyozott emberré”.³⁹ A „teljes család” normája, amely uralta a közvéleményt s amely az egyedülálló nők gyermekvállalását is egyértelműen negatív kontextusba helyezte, ennek következtében többnyire az elvált asszonyok is – a társadalom felé prezentált „tisztességből” – megtartották volt férjük vezetéknevét. A téma számos, ebben az időszakban készült játékfilmben megjelent; a vizsgált filmalkotás mellett – a Budapesti Iskola irányzatához sorolható – Erdöss Pál *Adj király katonát!* dokumentarista hitelességű története is. Utóbbi, Mészáros Márta korai munkáihoz hasonlóan, a vidékről a fővárosba kerülő, munkásszállókon élő, kiszolgáltatott fiatal lányok (több szálon futó) életéről, a „sodródó” fiatalok gyermekvállalásáról, a több műszakos gyári munkából való kitörés lehetőségeiről tudósított.⁴⁰

Napjainkban az egyszülős családok számának, arányának növekedése a jelenleg is zajló családstruktúra-változás egyik legfontosabb eleme. Míg 1970-ben még csupán a családok 9,1%-át alkotta ez a kategória, addig arányuk 1990-re 12,3%-ra, 2010-re pedig 40%-ra emelkedett; nem véletlen tehát, hogy a demográfia az úgynevezett *házaspáros típusú családot* és az *egyszülős családot* nevezi ma *családmagnak* vagy *nukleáris családnak*.⁴¹ Az 1970-es évek derekán azonban más volt a kérdés megítélése: az apából, anyából, gyerekből álló nukleáris családmódelbe nem fért bele, s tisztességében is megkérdőjeleződött a kisfiát egyedül nevelő anya. Bodnár János – mint a filmben kiderül – nem is fogadja el ezt. Miközben Juli a szexuális együttlét örömét keresi, „a fiút [...] nem az örömszerzés, hanem a tulajdonszerzés vezérelné.

³⁹ Idézi: TóTH Eszter Zsófia: I. m. 85.

⁴⁰ Uo. 84., 97.

⁴¹ KSH NTK Fogalomtár: *Család*.



3. kép. Monori Lili és Jan Nowicki a *Kilenc hónap* című filmben. Háttérben a gyár. Ózd, 1976.

Forrás: Mészáros Márta: *Kilenc hónap*. Hunnia Filmstúdió, 1976.

A szerelmi együttléttel jogot formál a lányra. Azonnal magához akarja láncolni, utánajár, meglesi. Megtudja, hogy a lánynak házasságon kívül született ötéves fia van egy férfitől, akivel szeretik, becsülik egymást, és aki házasságban él két gyerekkel, ezért nem házasodtak össze. János ezt presztízssérelemnek éli meg, mint akit önérzetében bántottak meg. Leissza magát. Juli ezt a magatartást is megérti, hiszen szereti Jánost, tehát részegen is szereti. De őrzi a függetlenségét. János a szerelmet csak zárt, férfi-vezérelt házaseletben tudja elképzelni: akit szeret, feleségül veszi és eltartja. Juli viszont a szimmetrikus létet keresi. Az együttélés nem az élet célja, legfeljebb eszköze”.⁴²

Nők, férfiak nélkül. A filmből jól kivehető, hogy a főhős alakján keresztül a munkásnők reprezentálták talán legjobban azt a ki-

⁴² MÉRÉI Ferenc: I. m. 6.

rívó kettősséget, illetve feszültséget, amely a szocialista hatalom álláspontja és a valóság között húzódott. Bartha Eszter egyik tanulmánya az 1970-es évek közepén készült munkáskultúra-kutatásból kiválasztott életutakat elemzi magyar írók (Fejes Endre, Kertész Ákos) rendszerkritikát állító és megfogalmazó regényeivel (*Rozsdatemető* és *Makra*), illetve azok munkásábrázolásával, történelemszemléletével, a belőlük megrajzolható munkássorsokkal összevetve. Az előbbi könyvcím motívuma helytálló lehet a „berozsodásodott” társas kapcsolatokat látva, amelyek mögött érzékelhetők a nemek közötti viszony tovább élő, ám már túlhaladott módozatai, szokásai, előítéletei, amin Juli próbál túllendülni.⁴³ A gondolkodó, modern típusú nő áll szemben a még hagyományos (vidéken szinte általánosnak mondható) erkölcsi normákat hangoztató férfival, ami a karakter megítélését tekintve a korabeli diskurzusban azzal a váddal illették, hogy a rendező saját véleményét igyekszik mindenáron a nézőkre erőltetni. Bartha vonatkozó megállapításait elfogadva, azok igazolhatják saját, e bekezdés legelején megfogalmazott nézőpontunkat is a póluskontrasztok vonatkozásában: „A férfi nélkül maradt nőkre nemcsak jóval nagyobb fizikai és anyagi teher hárul (hiszen nekik kell eltartani gyermekeiket), hanem a társadalom – és az értelmiség – szemében is »vesztesként« tűnnek fel, akikre nemhogy komolyabb karrier nem vár, de örülhetnek, ha legalább a tisztességüket, jó hírüket sikerül megőrizni a saját közegükben.”⁴⁴ A film eseményhullámában közben továbblépve, Kovács Juli számára a teher hamarosan kétszeres lett...

5–6. „Egy nap aztán kibékülnek, és a lány odaköltözik Jánoshoz. Nehéz hónapok következnek, mert a napi munka mellett Juli egyetemre is jár, és most van az utolsó vizsgák időszaka. És még valami. Juli gyereket vár Jánostól. / A sikeres vizsga után Juli bemutatja Jánost gyereke apjának, Istvánnak (Dzsoko Roszics⁴⁵). Amikor István megjegyzi, hogy majd ő szerez egy jó állást Julinak, János dühösen kifakad: – Juli nem fog dolgozni!”

⁴³ Uo. 8.

⁴⁴ BARTHA Eszter: Munkássorsok és munkásábrázolás a Kádár-korszak „tipikus” éveiben. In: PAPP István (szerk.): *1971. Egy tipikus kádári év?* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2012. 164.

⁴⁵ Đoko Rosić (1932–2014), a bolgár-szerb származású színész a *Romani Kris – Cigánytörvény* című filmben nyújtott alakításáért – első nem magyar útlevellél

Miközben pont az államszocialista időszakban vált a terjedő kétkeresős (szimmetrikus) családmodell elfogadottá, amelyben – az anyagi közösséghez képest – egyre nagyobb hangsúlyt kapott az érzelmi szükségletek kölcsönös biztosítására törekvés, addig a filmben a férfi–nő kapcsolatának aszimmetrikus volta kerül a figyelem középpontjába. Egy három évvel későbbi elemző írásban Mészáros Márta meg is kapta kritikaként női szereplői kapcsán: „Netán mégis hiányzik nekik a kétszülős, ideális család kohéziós ereje?” Nem véletlenül. Az egyszülős család és az abban felnövő „anyagyerek” ideállá emelése a megromlott családi viszonyok tükrében nem megfelelő elsődleges szocializációs közeg a felnövekvő gyermek számára. A függetlenségéhez ragaszkodó, már-már a magány dicséretét visszaadó női önállóság a filmben valójában csak az ágyban érhető tetten, ám – a „női lét paradoxonaként” – szerelmi érzések nélkül. A rendező ily módon ahelyett, hogy egy reális társadalomképet nyújtana, véleménytételeket láttat a filmvászonon, így a megfogalmazott korabeli kritika korántsem vélte hitelesnek azokat. „Nem tagadható, hogy a modelljeinek megfelelő emberek köztünk élnek, még talán a legszélsőségesebb mentalitású hőseinek is megtalálható az eredetije. Csakhogy ő a kelleténél jobban azonosul a számára szimpatikus alakokkal, és egyszerűen igazságtalan az egyébként tényleg elmarasztalható jelenségekkel, figurákkal is. Filmjeiből akár a hetvenes évek szociálpatológiai láttelejét is kiolvashatjuk. De ő nemcsak körképet szándékozik nyújtani a mentális, szexuális élet zavaraiából, hanem egy látszólag kísérletező, az újért küzdő lázadó, valójában már-már abnormálissá váló magatartást értéké növeszt, példaként állít elénk.”⁴⁶ A hetvenes évek filmgyártása mögötti alkotói szándék ebben a tekintetben is tudatos: a kritikus, ám ellenzékinek még nem nevezhető értelmiség bizonyos értelemben vett „programja” is volt a patológikus jelenségek bemutatása, amelyet ugyanakkor a kultúrpolitika könnyen dekódolt felelőtlen bírálatként, támadásként, „ellenzé-

rendelkező színészként – kapta meg 1998-ban a legjobb férfi főszereplőnek járó díjat.

⁴⁶ KELECSÉNYI László: Nők, férfiak nélkül – Mészáros Márta pályaképe. *Kritika*, 1979/6. 6.

kieskedésként”. Mindezt ugyanakkor megtehették, az alkotások elkészítéséhez kaptak pénzt és támogatást az államtól.

A fenti gondolatok írója szerint az „alkotói módszer útvesztőjében” eltévedt Mészáros Márta a társadalmi környezetet is kiszorította – a megjelenítés tekintetében – az alkotásból, holott – szintén bírált elemként – a férfiak elrettentő személyiséggel történő felruházása mögött a merev tekintélyelvűség, illetve az ennek hátterében megbúvó családi előítéletek, a rögzült normák állnak. Mindezek legfőbb értéként tekintenek az anyagi biztonságra (saját ház), elutasítva az attól eltérő, azzal dacoló, saját „túlhaladott” normáiktól idegen viselkedésmódot, de elutasítják az olyan egyedi, nyitott személyiséget is, amely felelősséget vállalva (sőt azt nyíltan téve) tetteiért „a szolidaritás elvét próbálja érvényesíteni környezetében”.⁴⁷ Ugyancsak kiemelhetjük a kritikusok által a hiányosságok közé sorolt, a főszereplő által – legalábbis többek szerint – megtestesített meggyőződéses feminizmus erkölcsi felelősségvállalásának (megkerült) kérdését is, például a Juli kisfia apjának sosem látott, további két gyermeket nevelő feleségével szembeni etikai dilemmákat. E probléma főként a közös apa kapcsán, egy másik nő egyenjogúságának – vélt – megsértésével összefüggésben is felmerül tehát.⁴⁸

A rendező később többször is hangoztatta a filmjével, sőt filmjeivel kapcsolatos kedvezőtlen véleményeket.⁴⁹ Idővel, valamint a modernizáció felgyorsulása és az átalakuló társadalom következtében azonban a családi együttélésben is újfajta formák tűntek fel. Ezekben eleve kiemelendő a film egyik konfliktusforrásának tükrében a szülői tekintély kisebb súlya, vagy – a családi élet szigorú állandóságát váltva – az ismét önmegvalósító, kreatív, törekvő és kísérletezni merő magatartás. Kovács Juliban utóbbi értékekre ismerhetünk rá, akinél a személyiség gazdagsága job-

⁴⁷ MÉRÉI Ferenc: I. m. 9.

⁴⁸ HEGEDÚS Zoltán: A hét filmjei – Kilenc hónap. *Népszabadság*, 1976. november 25.

⁴⁹ A Forbesnak néhány éve nyilatkozva, a feldolgozott téma aktualitásáról beszélt közel fél évszázad távlatában. Véleménye szerint az érzelmi lét mentális hiánya miatt nézők százai bírálták őt és a főszereplőt alakító Monori Lilit, amely a női lét és a női szerepek alávetettségét tükrözi. BUJDOSÓ Bori: Amikor elegem lett, fogtam a bőröndömet, és mentem. *Forbes*, 2017/10. 70.

ban reprezentálódik a munkához és a tanuláshoz való viszonyban, hiszen nem kitartott (életmódjában mégis függő) szeretne lenni. Vele szemben a felsőfokú végzettségű Bodnár a hagyományos értékeket követő embert szimbolizálja, aki szeret dolgozni a gyárban, a saját és családja elvárásainak megfelelően családi házat épít, itt akar élni és végre megnősülni, de – a nő szemében – egyelőre nagyobb törekvése nincs. Esetében a birtoklás vágya természetesen arra is kiterjed, hogy jövendőbelijének – autonómiáját erősítő – foglalkozása, pláne, amit fiának apja szerezne számára, ne legyen, azaz ne dolgozzon, hanem a feleség szerepét töltsse be kizárólagosan; erre utal is az egyetemi menzajelenetben (70. perc). „Talán azért szeretlek, mert más vagy, mint én” – mondja a nőnek, ám ezt a *más*, túl magabiztos szuverenitást már nem képes elfogadni. Pedig Juli, megtudva, hogy gyereket vár, az anyaságot ismét öntudatosan vállalja, és természetesen tartja, hogy feleségül menjen Jánoshoz, de céljaihoz, így a továbbtanuláshoz ragaszkodik a férfi lebeszélése ellenére is.

Egy 1974-ben végzett, a népesedési kérdésekkel kapcsolatos, 3000 fős reprezentatív közvélemény-kutatásban a megkérdezettek kétharmada az általános iskolás gyermeket nevelő anyák és családok esetében a férfi keresőszerepét tartotta elsődlegesnek, holott a nők gazdasági aktivitása akkor elérte a 80%-ot Magyarországon. A felmérést 2001-ben megismételve nyert igazolást az a megállapítás, miszerint a nemi szerepek tradicionális felfogása, valamint a családi munkamegosztás körüli nézet azóta sem változott érdemben, azaz „a férfiak és nők közötti egalitáriánusabb szerepmegosztás és szerepfelfogás” nem valósult meg.⁵⁰ A közvélekedés és a valóság ellentmondása tehát végig fennmaradt: a család fontossága, illetve a nők ebben meghatározó szerepe megelőzi a keresőtevékenységet, azaz a munkavállalást, miközben a család jövedelemszerzésében aktívan részt

⁵⁰ PONGRÁCZ Tiborné: Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. In: NAGY Ildikó–PONGRÁCZ Tiborné–TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 2005. TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 2005. 78., 85.

vesznek. A szemléletmód az ezredforduló után mozdult el jobban ellenkező irányba, főként az alacsonyabb iskolai végzettségű nők, illetve a két- és háromgyermekes családok esetében.⁵¹

A hetvenes évek játékfilmjeihez képest az itt bemutatni, körülírti kívánt női értékrendek az 1980-as években – újabb 26 alkotás elemzése alapján – megváltoztak: „a hétköznapi megszervezése, a családi, a baráti kapcsolatok építése, tartása az egyének, így a nők életében is fontosabbá vált”.⁵² Mindezekkel párhuzamosan a családi együttélésben is változások történtek: az 1970-es évek második felében a házasságkötések száma tartósan visszaesett, a válások száma pedig növekedett. A statisztikailag negatív tendencia az 1970-es években a 30%-ot közelítette meg: 1970-ben 22 841, 1980-ban már 27 797 házasságot bontottak fel, ami ezer lakosra vetítve 2,2, illetve 2,6-os értéket mutatott; utóbbi érték esetében az 1000 fennálló házasságra 9,9 válás jutott.⁵³ A háttérben a házassághoz és a családhoz való viszony fokozatos átalakulása, ezen belül a házasságon kívüli együttélések és az azon kívüli szülések gyakoriságának növekedése állt, habár 1970-ben ez Magyarországon még kevésbé volt jellemző a 30 év alatti pároknál, inkább az attól idősebbek esetén mutatott emelkedést. Utóbbi, a pluralizálódó kapcsolatokra és családformákra utaló tendenciák – itt és más kelet-közép-európai országban – a fiatalok önálló lakáshoz jutásának nehézségeivel is magyarázhatók.⁵⁴ Ez a már többször említett *átalakulás* a korabeli kritikák előtt sem volt új és ismeretlen. A nők helyzetének problémáján, illetve az együttélés és párkapcsolat kérdéskörén túl a *szerelem* érzésének értelmezése is pluralizá-

⁵¹ PONGRÁCZ Tiborné–S. MOLNÁR Edit: Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: NAGY Ildikó–PONGRÁCZ Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 2011. 198.

⁵² SZILÁGYI Erzsébet: I. m. 36.

⁵³ KSH STADAT-táblák: 22.1.1.15. Házasságkötések, válások; 22.1.1.19. Válások főbb mutatói.

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0015.html;

https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0019.html (Letöltve: 2022. 08. 22.)

⁵⁴ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 121–122.

lódott a hetvenes években. Erre utal egy, szintén a *Filmvilágban* megjelent 1976. évi elemzés: „az emberi szabadságért küzdő nő alakja önmagában talán nem hat az újdonság erejével, ismerjük távolba visszanyúló előképeit az életből és irodalomból egyaránt. Új az, hogy most születnek annak a társadalmi feltételei, hogy ez a törekvés általánossá váljék. A film legnagyobb erénye, hogy a szerelmi kapcsolatban és minden emberi kapcsolatban egyenjogúságát érvényesíteni képes nő alakját nagy meggyőző erővel típusként ábrázolja.”⁵⁵

7. „Az egész család dolgozik az új házban. Juli odaáll János anyja elé, és megmondja az igazat: neki már van egy öt éves kisfia. A család és a leendő anyós a lány ellen fordul. Jánosnak sem tesszik az egyenes beszéd, összevesznek, és elküldi a lányt.”

A dokumentarista játékfilmek sajátos motívumaként és egyben a sivárság, sokszor pedig a szegénység egyik jelképeként emlegetik a félkész házat.⁵⁶ Apor Péter „szocreál” stílusról beszél, amikor ezt a környezetet leírja a film forgatására, a jelenetek felvételére is utalva: „A lakást munkáslakásban, az utcai jeleneteket az utcán, a pincebárt a valóban létező pincebárban. Hogy aztán ezek a lakások sivárok és lélektelenek, az nemcsak a szocreál filmek számlájára, hanem a munkásparadicsomot beígért – de az ígéretet eddig be nem tartó – hazai rendszer számlájára írandó. A házak vakolatlanok, az utcák sárosak, piszkosak, mely igazi szocreál szomorúságot a háttérben füstölgő hatalmas gyártelep ellensúlyozza.”⁵⁷ Habár a jobb életkörülmények reményében sokan fogtak bele a korszakban új ház építésébe, gyakran előfordult, hogy befejezni már nem tudták, s a félbehagyva, vakolatlanul maradt házak csúf (utca)képet nyújtottak. Ózd-Szentsimonban a mai napig van hasonlóan szomorú mementó, amely több generáció számára vált emlékezetessé az elmúlt évtizedekben.

A *Kilenc hónap* „félkész háza” azonban másról szól, egyben a végsőig éleződő konfliktus egy zárójelenetének színhelye is. Bodnár János számára ez a ház talán a belső életénél is fonto-

⁵⁵ MÁGORI Erzsébet: *Kilenc hónap*. *Filmvilág*, 1976/23. 5.

⁵⁶ GELENCSÉR Gábor: *Magyar film 1.0*. I. m. 162.

⁵⁷ APOR Péter: I. m.

sabb, ez jelenti az új otthont, a letelepedésének, családalapításának helyét, míg Kovács Juli azt szeretné, ha kedvesével elköltöznének a városból, és otthagynák a házat, sőt „a gyárat és a konzervatív szemléletű, férfiuralmat tartósító környezetet” is.⁵⁸ Az építkezés még zajlik, amikor Juli – a ránehezedő tehertől, a titkától megszabadulva – itt mondja el a férfi konzervatív szemléletű családjának, hogy már van egy gyermeke. A botrány nem marad el, ám János a nő alkalmazkodásra képtelen viselkedésén éppúgy felháborodik, mint a Julit szégyentelennek tartó, őt elítélő rokonságán, illetve a rá trágár megjegyzést tevő anyján: „Az egész város beszéli, hogy két nap után odaköltöztél a fiamhoz. Vadházasságban éltek, mint a cigányok, jól kiszámítottad. Jól jött neked az albérlet után az új ház, a lakás, az üzemmérnök, jól jött neked a mi pénzünk, most ide akarod hozni a gyereket is” – veti oda neki szemrehányóan a dühös leendő anyós (76. perc). A drámai részben János dühében bár szakít a családjával, de szerelmével is, kérve tőle terhességének megszakítását. Ez közös szereplésük utolsó jelenete is egyben, és bár Bodnár keresi még a tanyán a lányt, már nem tud találkozni vele.

A mindent gyökeresen megváltoztató történések viharos forgataga eltérő megítélést kapott a filmhez hozzászóló, véleményüket publikusan, az *Új Tükör* hasábjain vállalók körében. Az egyik bölcsődevezető véleménye elítélő a lányanyával szemben, a családot alapító férfi életének felforgatásával vádolja: „Nem kellett volna talán a férfitől azt kérnie, hogy költözzenek el Özdről. A férfi ott született, ott nőtt fel, s ott volt a családja, amelyik, bármilyen rosszul viselkedett, mégiscsak anyja, apja, testvérei.”⁵⁹ Mások a dráma tetőpontját annak ellentmondásai miatt bírálták: „Van-e arra magyarázat, hogy az a Juli, aki olyan gondosan titkolta elsősülött gyermekét új kérője előtt, miért látja ugyanezt halaszthatatlanul sürgősnek minden előkészület nélkül bevallani a férfi népes rokonsága füle hallatára, kirobbantva ezzel a szakításhoz vezető

⁵⁸ NÓGRÁDI Gábor: Egy nő meg egy férfi. Kilenc hónap – magyar film. *Új Tükör*, 1976/48. 30.

⁵⁹ Uo.

botrányt.”⁶⁰ A *saját utas* megoldás dilemmái a női függetlenség, ám ezzel együtt a magányosság következményei is felvetik.

János családja ugyan egyszer tűnik csak fel, ám a jelenet házasság–párkapcsolat–együttélés, a Kádár-korszakban meglehetősen ellentmondásos diskurzusaira irányítja a figyelmet. Az 1960-as évektől érezhető – a definiálásában többféle felfogás együttélésére vonatkozó – átmenet a magánéletet determináló hagyományos értékrend, illetve a felek egyenlőségét, az egymást támogató közösségiségét hirdető szocialista modernizáció eszméi között húzódott: „Az uralkodó eszme értelmében elvben érzelmi alapon, kötöttségek nélkül, a társadalmi különbségek áthidalásával köthettek házasságot a fiatalok úgy, hogy a párválasztás folyamatában már a nőknek sem csak passzív szerep jutott. De a korabeli sajtótermékek azt mutatják, hogy ez a változás nem volt gördülékeny, így például a család továbbra is befolyásolhatta a választást. [...] Elképzelhetőnek tartották nő és férfi más, kötetlenebb együttélését is, a mindennapokban mégis a házastársi kapcsolat volt az elfogadott.”⁶¹ Az áttekintett sajtótermékek – hasonlóképpen a *Nők Lapja* több írásával – a nők fő céljai között az önállóság, a családi élet kiteljesítése, valamint a munka világában történő helytállást említik, a fiatalok által elsődlegesen a szabadságra alapozott szerelmi házasság követendő példájának kívánalmával. A két világrend ebben a tekintetben is jól nyomon követhető az utóbbira törekvő Kovács Juli, valamint a mindennapok gyakorlatában még domináns, főként vidéken a korábban előírt elvárásokat követő, családja és közvetlen környezete által is befolyásolt Bodnár János kapcsolatában.

Az előzmények tekintetében megemlítenő, hogy a családon belüli konfliktusok már jóval korábban, az 1950-es években is jelentősek voltak, mivel a nők egyre nagyobb arányú kereső tevékenysége és a családdal – háztartással, gyerekneveléssel – kapcsolatos (nem kis) terhei között már ekkor komoly feszültség volt. Habár – mint fentebb utaltunk rá – leginkább a munkavállalás-

⁶⁰ SAS György: Filmlevél – Kilenc hónap. *Magyar Hírlap*, 1976. november 25.

⁶¹ GEDE Zsófia: Házasság, párkapcsolat, szexualitás az 1970-es és az 1980-as évek államszocialista normatív diskurzusában a *Nők Lapja* és más források tükrében. *Médiakutató*, 2016/1. 61.

hoz kapcsolódó női szerepek váltak igazán hangsúlyossá, ezzel párhuzamosan pedig leértékelődtek a tradicionális szerepkörök, már megkezdődtek azok a változások is, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a „nemek társadalmi és családi viszonyaiban végleg eltűnjenek a férfi-férji autoritás alapjai, és a jogegyenlőség deklarálása hozzájárult ahhoz, hogy felgyorsuljanak mindazon folyamatok, amelyek a magyar társadalom tradicionális érték- és normarendszere miatt a megelőző időszakban meggátolták a nőket abban, hogy életlehetőségeik terén közelítsenek a férfiakhoz”.⁶²

Az 1970-es és 1980-as évek „tranzitja” során a *Négy Évszak* házasságkövetítő „szövetkezeti” iroda tanácsadója, Lócsei Pál újságíró még mindig a folyamat kezdetére utalt az 1970-es évek legelején. Vele és nézeteivel kapcsolatban jegyezték fel az alábbiakat: „a modern társadalom alapfolyamatai károsan befolyásolják a párkapcsolatok tartósságát; ő is a házasságban látta a megoldást, de szerinte a nők és a férfiak szerepei között elmosódó határok, az iparosodás, az urbanizáció, a nagyüzemi termelési forma káros lehet rá”.⁶³ Utóbbi együttélési formát a hatalom a későbbi korokban is erősítette, így egyes elemeiben még fennmaradt a hagyományos trend és családmodell. Lócsei az ezredforduló után már úgy vélte, ezek konzerválódása a modern társadalmak korában rendkívül hátrányosan érintette a nőket, ami a 2000-es évek, illetve az utána következő jelen időszakra is jellemző: „Három év alatt az anya kiesik a szakmájából, nehezen tud visszamenni a munkahelyére, dolgozóként is másodrendű marad.”⁶⁴ A női szerepek és a nőábrázolásokon felül ugyanakkor a közgondolkodásban (a „fejekben”) az állami intézkedések is sokáig a klasszikus családfelfogás fennmaradását szolgálták; példaként említhető, hogy 1994 óta – vállalt gyermek esetén – csak házasok kaphattak egy adott hitelhez vissza nem térítendő szociálpoliti-

⁶² SCHADT Mária: Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. *Acta Sociologica*, 2005/1. 72.

DOI: <https://doi.org/10.15170/AS.2005.1.1.5>

⁶³ LÓCSEI Pál: A társtalanság problémái Budapesten. *Kortárs*, 1971/12. 1942. Idézi GEDE Zsófia: I. m. 62.

⁶⁴ HERSKOVITS Eszter: Hűséggel a mostohához [Interjú Lócsei Pállal]. *168.hu*, 2008. június 20. Forrás: <https://168.hu/itthon/huseggel-a-mostohához-142135> (Letöltve: 2022. 08. 23.)

kai támogatást. A fiatal családok otthoneremtésének egyik fontos alapja 2009 nyarán megszűnt, de később a program újraindult, s változást hozott, amikor – a volt szocpol átalakításával – a 2015. július 1-jétől egyösszegű, vissza nem térítendő lakáscélú támogatás, a családi otthoneremtési kedvezmény (csok) került bevezetésre Magyarországon, amit immár az egyedülállók, élet-társi kapcsolatban élők vagy elváltak is igényelhetnek.

8–9. „Juli egyedül él. Új állást, szolgálati lakást kap, és várja, hogy megszülessen a gyerek Jánostól. A fiúhoz nem megy vissza. Tanulni, dolgozni akar. Teljes értékű ember akar lenni. Nem csak otthon varrni, főzni és mosogatni. / Sokat gondol Jánosra. Látja őt az izzó vas fényénél, az olvasztókemence mellett. Látja a hosszú séták közben, és látja otthonukban is. De ő erős, és soha többé nem hívja a fiút. A kórházba is egyedül megy...”

A férfi és női szerepekkel kapcsolatos viták, egyben a film szülés folyamatát csupán részben megörökítő jelenetére vonatkozó vélemények ütközésének drámai tetőpontjához érkeztünk. A szemléletbeli eltéréseken túl a közvéleményt „megszóllaltató” sajtótermékek határozott, ám nem teljesen egyoldalú véleményeket közöltek a film bemutatását követően. A *Pedagógusok Lapja* például a rendezői akarat és dramaturgia erőltetett szándékait kritizálta, de nem maradt el a „megbotránkoztató” szülési folyamat megjelenítésének bírálata sem, amely „naturalista képsorával mit sem gazdagítja a művészi mondanivalót”. Ezzel ráadásul a film egy olyan nőt állít középpontba, aki immár kétszer, egyedül maradván, tudatosan vállalja az anyaságot. A rendező emlékszik iskolák által befolyásolt diáklevelekre is, amelyben erkölcsstelenséggel vádolták az alkotókat.⁶⁵ E vélemények határozottan elutasították, hogy Gyarmathy Livia a kétszeres leányanya Kovács Juli példáját állítsa a fiatalok elé. Sőt az egyik megszólaló a születendő gyerek személyiségét féltette e döntéstől: „vajon nem torzul-e az a családi környezet híján – bármily áldozattal nevelje

⁶⁵ Soós Tamás: Nem szabad úgy meghalni, hogy ne mondd el az igazat. *origo.hu*, 2016. szeptember 18. Forrás: <https://www.origo.hu/filmklub/20160918-meszaros-marta-interju-catherine-deneuve-isabelle-huppert-anna-karina-jean-luc-godard-torocsik.html> (Letöltve: 2022. 08. 25.)

is szülő anyja – gyógyíthatatlan lelkű felnőtté?”⁶⁶ Az első, közel fél évszázaddal ezelőtti nézőket egyrészt az háborította fel, hogy egy nő nem akar férjhez menni a szerelméhez, de megszüli neki a gyereket. Másrészt – mint szó volt már róla – e jelenetsor élethű valósága tabunak számított, a rendező pont emiatt döntött mellette. A jelenetet végül az épp akkor bővíteni kívánt – korábbi nevén – Kútvolgyi kórházban vették fel kiharcolt engedély birtokában, az ügyeletes orvos hallgatólagos beleegyezésével. Juli végül első gyermeke apja, Hajnóczy János támogatásával egy vidéki kertészetbe kerül agronómusnak, tágas szolgálati lakást kap, ám egyedül marad a születő gyerekével. E végkifejlet a viták tárgyának fő ütközőpontjaként egyrészt az önállóság, az egyenjogúsítás és a feminizmus kudarcát jelentette, amely nézőpont hamis illúzióként értékelte a más gondolatokban felmerült autonómiát, a magát férfi partner nélkül is egész embernek tartó női személyiséget, akinek élete az adott szakaszban – a tönkrement kapcsolatot követően, illetve a magánéleti konfliktusoktól megszabadulva – nyugvópontra érkezett, másrészt jelentést ad, láttelepet nyújt a magyar közgondolkodás állapotáról is.

A férfiak megítélése ugyancsak változatos a film cselekménye alapján. A véleményét vállaló óvónő a felelősség/felelőtlenység kontrasztját hangsúlyozza az eleve csonka családba születő baba jövőjét féltve. A lányanya mellett azonban a két férfikaraktert is elítéli több tekintetben: „Az egyetemi tanár [...] nem vállalta a gyerekét. Az nagyon kényelmes megoldás, hogy pénzt ad, és néha meglátogatja a kisfiút, így könnyű intelligensnek és finomnak lenni. [...] ez a két férfi tulajdonképpen egyforma kényelmes volt. Az egyik azzal, hogy magához akarta láncolni a nőt és a gyereket, a másik azzal, hogy nem vállalta őket.”⁶⁷ A mérlegelés során mindenképpen elfogadható, hogy az első kapcsolat, vagyis a nő és az adjunktus – a dolgok alakulását nagyban befolyásoló – múltbéli kapcsolata valóban nem kerül „elszámoltatásra”, rendezetlennek tűnik az adott korban, hiszen ez a viszony a „jelenben” sem szűnt meg a nős férfival. Mindezekből egyértelműsíthető, hogy Monori Lili alakítása, a

⁶⁶ FÉNYI András: Filmszalag – Anya és gyermek. *Pedagógusok Lapja*, 1976/22. 5.

⁶⁷ Idézi NOGRÁDI Gábor: I. m.

film rendezése, a nemek közötti kapcsolat, a szerelem és a házasság, valamint a női emancipáció felvetődő kérdései *etikai* jellegűek (és ilyen a néhány percig látható szülési jelenet is), mégis – pont ebből fakadóan – számos társadalmi folyamat átmenetiségére világítanak rá, a nézőket is állásfoglalásra készítve. A „rossz” megítélése ugyanakkor még a premiert követően sem volt egyértelmű mindenki számára, pláne Juli alakja kapcsán: „Mintha olyan még nem lett volna, hogy valaki valakit szeretett, gyereket is akart tőle (mert szeretettel), de aztán mégsem tudott vele élni.”⁶⁸

A fiatalok körében is érezhető a szemléletváltás: az ELTE lapjában egyenesen maradnak és előítéletesnek nevezik Bodnár családjának nőtagjait, akik – a helyes életvezetés egyetlen módját ismerve, és nem tudva szabadulni az évszázados béklyók kötelékéből – nekiesnek a terhes nőnek: „Az ősi viszonylatokat [...] a nők – érdekeik ellenére, évszázados hagyományok és szokások, és talán biológiai adottságaik miatt – kondicionálják, erősítik, különösen faluvidéken. Juli is faluról jött, de mert tanul, el tud szakadni környezetének konvencióitól. Az nyilvánvaló, hogy egy értelmiségi nő könnyebben teremti meg magának – egyedül – a létfeltételeket.”⁶⁹ A filmben megfogalmazódó, egy másik kommentárban leírt, ám szintén saját korabeli vélemény is ezen nézeteknek ad teret: „Az érzelmi-értelmi szuverenitása nem adható föl, nem szolgáltatható ki semmilyen közösség kedvéért sem, mivel a közösségeknek (a társas együttélésnek is), hogy szilárdak, tartósak lehessenek, egyenrangú egyéniségekre van szükségük.”⁷⁰

Egyértelmű, hogy János még olyan környezetben nevelkedett, amelynek szemében a nő az alárendelt. Az előzőekben kiragadott véleményekből ugyan jól kivehető, hogy bár „valami elkezdődött”, a nők egyenjogúságát rögzítő 1949. évi alkotmányban foglaltak ellenére az egyenlőtlenségek fennmaradtak, ezzel együtt pedig a „gender diskurzusa” csak lassan változott. Miközben a nők helyzet biztosították a munkaerőpiacon, és ösztönözték őket a tanulás-

⁶⁸ RÉNYI Péter: Az emberformáló filmért. Magyar játékfilmek 1976-ban. *Társadalmi Szemle*, 1977/4. 89.

⁶⁹ GYÁRFÁS Péter: Filmlevél – Kilenc hónap. *Egyetemi Lapok*, 1976/21. 7.

⁷⁰ FÁBIÁN László: Új filmek a mozik műsorán: A színes film győzelme? *Film Színház Muzsika*, 1976/48. 5.

ra, a magánélet szférájában „többé-kevésbé változatlanok maradtak a háztartási feladatokban a felelősségmegosztás mintázatai, és a nő–férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus. Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák. Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a »részleges emancipáció« kifejezéssel”.⁷¹ A munkaerőpiacot jelenkori társadalmunkra nézve a „befejezetlenség”-nek még mindig ez az állapota jellemzi, amely leginkább a munkabérek alakulásában nyilvánul meg férfiak és nők között. Utóbbi csak fokozza a női szerepek és a női munka értékének árnyaltabb ábrázolását.

Összegzés

Mi tehát a *Kilenc hónap* társadalomtörténeti jelentősége és forrásértéke? Az, hogy mind újítóként értelmezhető tematikája, mind a társadalmi környezet, egyben a magyar vidék vizuális megjelenítője. Szól a női egyenjogúság lehetőségeinek korabeli kiszélesítéséről, az erkölcs változásairól, a közgondolkodás sokszor determinált jellegzetességeiről, az ipari munkásság helyzetéről és mentalitásáról, a lokális (őzdi) társadalom állapotáról, a társas-családi konvenciók visszahúzó erejéről, az emberi kapcsolatok tartalmáról, a nők-család-nemek viszonyának történelmi hatásairól, egyes szerepekről (ügymint hatalmon lévők, vezetők és vezetettek), vagy éppen szülők és gyerekek egymás mellett éléséről, valamint az önállóság sokszor ismételt fontosságáról. A férfi és nő kapcsolatában fellelhető erkölcsi, viselkedési és ideológiai problémákra koncentrálna a maradiságot a férfi, a progresszív szemléletet pedig a női főszereplő viselkedésében találjuk meg. Több mint négy évtized távlatában igazolást nyertek Mészáros Márta örök érvényűnek tűnő, a forgasztás korában még figyelmeztetésnek, ma már inkább többszörösen bizonyított, a körülményeknek való kiszolgáltató-

⁷¹ ACSÁDY Judit: „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *socio.hu*, 2016/2. 194.

DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.173>

ság elleni küzdelemhez fűződően megjeleníteni kívánt gondolatait, amelyek meghaladják a feminista irányzat egykori törekvéseit. 2022-ben, az Állami Számvevőszék (ÁSZ) által megrendelt, az elmúlt tíz esztendő (2010–2021) érintő, számos vitát és (félre) értelmezést kiváltó jelentés a nők felsőoktatásban való túltreprezentáltsága okán demográfiai problémákkal számolt. Eszerint miközben a szebbik nemet számos előnyhöz juttató, inkább nőies emberi sajátosságokat (például érzelmi és szociális érettség, szemben a műszaki-technikai érzékkel) előtérbe helyező *pink education* (vagyis elnőiesedő oktatás) során magasabb a továbbtanulási arányuk a főiskolákon, egyetemeken, addig ez a folyamat hosszabb távon „nem csupán az ország versenyképességére lehet hatással, de az iskolarendszer társadalmi mobilitást előmozdító szerepét is negatív irányban befolyásolhatja”.⁷²

Látható tehát, és a filmben is felismerhető a felfogásban, tanult szerepek tekintetében fennálló patriarchális rend, miképpen az is, hogy a családmodellekben melyik nem az alárendelt, a „láthatatlan”. Az akkori reakciók egyértelműen mutatták, hogy egy önálló nő, aki maga dönt az életéről, teljesen elfogadhatatlan volt az országban. Az eltelt évek során a hagyományos szerepfelosztások alapjaiban nem sokat változtak Magyarországon, amely – különféle meglévő sztereotípiák társadalmi jelenlétének és megnyilvánulásának kedvezve – szinte *fordított nemi egyenlőtlenség*-ként definiálja újabban a tanulni vágyó/dolgozó/karrierépítő nők magasabb iskolai végzettségűeken belüli túltreprezentáltságát, a nemi arányok ilyen téren tapasztalt aránytalanságát.

A társadalmi reprodukció, az utódnevelés így voltaképpen továbbra is elsődleges „elvárás” maradt velük szemben, mint azt Bodnár János üzemmérnök jelleme és megnyilvánulásai is meg-

⁷² SZALAI Anna: Aggódik az Állami Számvevőszék a túl sok diplomás nő miatt, mert csökken a házasság és a gyerekvállalás esélye. *Népszava Online*, 2022. augusztus 25. Forrás: https://nepszava.hu/3167260_allami-szamvevoszek-elemzes-diploma-nok-csalad-hazassag-gyerekvallalas (Letöltve: 2022. 08. 25.). A Budapesti Corvinus Egyetem tanára, Nagy Beáta szerint a sztereotípiák erősítése téves következtetésekre és tévedésekre vezethető vissza, s nem igaz, hogy az iskolázatlanabb nők szülnék többet. NAGY Beáta: *Biológia vagy társadalom? Bevezető tanulmány a társadalmi nemek kérdésköréhez. Kultúra és Közösség*, 2014/4. 95–103.

erősitenek az 1970-es években: „Mind a gyerekeknek, mind a nőknek függő helyzetben kell lenniük, alá kell rendelniük magukat neki, a férfinak és családfőnek.”⁷³ A gyári munkaszervezetben is – képzettség és pozíció szerint – előkelő helyen álló férfi a vélt, illetve családjától „átvett” privilégiumát a magánéletben is érvényesíteni kívánja, miközben a magyar társadalom alsó rétegeinek egyik fő kitörési pontja már az iskolázottság volt. Az 1970-es évek elejétől – saját társadalmi csoportjához hasonlóan – életmódjában és életvitelében egyre inkább kispolgári mintákat, prioritásbeli értékeket (ház, család, egy helyben maradás) követve a stabilitás elérése lett élete fő célja, felmenői elvárásainak is megfelelően. A függetlenségen és önállóságon alapuló emberi kapcsolat mérlegelése így vethető össze „saját” korában és a jelen társadalom keretei között.

A képeken, szociofotókon, dokumentum- és játékfilmekben így megjelenő, csupán egy-egy mozzanatában ábrázolt (fénykép), vagy egyes szakaszaiban/jeleneteiben felvillanó (film) életutak az azt alakító – kontinuitásba vagy diszkontinuitásba torkolló – folyamatok „alulról” jövő értelmezésével járulhatnak hozzá a lokalitás korabeli valós(ághű) társadalomképének – ezen források tekintetében ez idáig talán kevésbé hangsúlyozott – elemzéséhez, amely pont így nyer értelmet a Kádár-kori Magyarországon élők helyzetének, hétköznapijainak, ezzel együtt pedig társadalmának megértése tekintetében. A stílustörténeti határt is jelentő 1963-as év utáni „hatvanas és hetvenes” évek mérsékelt cenzúrával jellemezhető (1970-től domináns) szerzői filmjeire az új gazdasági mechanizmus megtorpanása, ennek társadalmi hatása az akkor születő alkotások tematikai és formai tulajdonságainak változásait hozta,⁷⁴ amelyeken keresztül a társadalmi interakciók, jelenségek feltárása, értelmezése még inkább fokozta a „szerzők” által elérni kívánt hatást.

⁷³ MÉREI Ferenc: I. m. 6.

⁷⁴ KOVÁCS András Bálint: Műfajok a magyar filmtörténetben. *Apertúra*, 2018/3. DOI: <https://doi.org/10.31176/apertura.2018.3.4> (Letöltve: 2022. 08. 30.)

Milyen volt magyar emigráns nőnek lenni a két világháború közötti Szovjetunióban?*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.5>

Bár a nőtörténetírás diszciplínájának kanonizációja az 1960-as években megindult Magyarországon, s az 1980-as évek óta a történészek mellett többek között szociológusok, irodalmárok, néprajztudósok és közgazdászok is foglalkoznak vele, a kutatási terület sok tekintetben továbbra is marginálisnak tekinthető. Kedvező irányú változásokról – néhány örvendetes kezdeményezéstől és csekély számú monográfiától eltekintve – a 2020-as évek közepe felé haladva sem számolhatunk be. Ez részben annak tudható be, hogy a téma kutatására a Horthy-korszak, majd a marxista ideológia és az államszocializmus rendszere is rányomta a bélyegét. A kutatás 1990-es évekbeli időszakos felívelését követően a 2000-es évek kezdetétől ismételten regresszió figyelhető meg. A kérdéskörben leggyakrabban továbbra is tanulmánykötetek látnak napvilágot, tehát már csak ezért is üdvözlendő Zalai Katalin 2022 végén megjelent monográfiája a két világháború közötti Szovjetunióban, emigrációban élő magyar nőkről.

Zalai Katalin nyugalmazott levéltáros, aki 1991 és 2011 között a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár igazgatójaként dolgozott. Kutatásainak homlokterében a baloldali politikai mozgalmak, valamint az emigrációk története áll, de foglalkozott a női szerepek változásával, valamint a női jogok kérdésével, el-

* ZALAI Katalin: *„Idegenbe szakadt hazánk lányjai”. Magyar nők szovjet emigrációban a két világháború között.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 364 p.

sősorban a munkásnők szemszögéből. Amint frissen publikált kötetének címéből is látható, az emigráció női aspektusainak feltárására is nagy hangsúlyt fektet. Mindezt azért tartom különösen fontosnak, mivel Ausztriában, Németországban és a nyugati országokban a női emigráció történetének vizsgálata évek óta kurrens témának számít, amellyel kapcsolatban számos kötet érhető el, illetve több konferenciát és kiállítást is szerveztek a témában. Magyarországon mind ez ideig ilyen irányú érdeklődésre csak elszigetelten láthattunk néhány példát, így a szóban forgó kötet ebből a szempontból is úttörőnek tekinthető.

Zalai Katalin könyvében – Petrák Katalin nyomdokain haladva – a klasszikus emigránsok női csoportjaival foglalkozik, akiket három csoportra bont: politikai, gazdasági emigránsokra, valamint a családtagjukat követő emigránsok csoportjaira. Munkájának kiindulópontját korábbi kutatási tapasztalatai adják, amelyek szerint „szükséges és érdemes az emigráció »nőszempontú« vizsgálata” (12.). A fejezetek során visszatérően megbizonyosodhatunk arról, hogy a nők az emigrációnak korántsem passzív, hanem számos területen aktív résztvevői voltak.

A munka legfontosabb kérdései a következők: Melyek voltak azon körülmények, illetve egyéni motivációk, amelyek a nők egy csoportját – akiből mind ez ideig 1653 személyt sikerült név szerint azonosítani – arra késztették, hogy aktívan kapcsolódjanak be az 1918–1919-es forradalmakba? Miként váltak a kommunista rezsim elkötelezett támogatóivá? És végül mi késztette őket arra, hogy a Szovjetunióba történő politikai emigrációt válasszák? A téma kontextusaként a szerző részletesen reflektál az emigránsok és a Komintern viszonyára, valamint listázza a politikai emigránsi státusz főbb jellemzőit.

A kötet nagy hangsúlyt helyez a Szovjetunió nőpolitikájának, illetve az úgynevezett „szovjet típusú nővé válás” (121–180.) folyamatának bemutatására. Arról már a korábbiakban is rendelkezünk némi ismerettel, hogy az emigránsok jelentős része „romantikus elképzelésekkel” (121.) lépett a Szovjetunió területére. A szerző ennek illusztrálására egy rendkívül szemléletes, Dénes Zsófia (1885–1987) írótól és újságírótól kölcsönzött idézettel nyitja a fejezetet: „A női egyéniség a kommunizmus szabadság-für-

dőjében meg fogja találni kiegyenesedését, sudárba szökkenését, lombba kihajtását és talajerejét." (121.) A kötet egészére jellemző egyébként, hogy a szerző rendkívül szemléletes visszaemlékezéseket és interjúrészleteket idéz szó szerint, amelynek köszönhetően még közelebb hozza az olvasókhoz az emigráns nők mindennapjait.

A következőkben részletesen tárgyalja, hogy e romantikus várakozás az emigránsok részéről messzemenő „költői túlzás”-nak (uo.) bizonyult. Bár mint ismert, a világ országai sorában Oroszország volt az, amely állami szintre emelte a nemek közötti egyenlőséget 1918 júliusában, a realitás messze került az elvektől, illetve az 1936. december 5-i új szovjet Alkotmánytól, amely mindezeket megerősítette. Amint Zalai többször is kifejti, az 1920-as évek kezdetén még mutatkozott némi remény arra, hogy a nők helyzetében jelentős javulás történjen. Ennek első lépéseként az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párton belül 1919 szeptemberében női osztályokat szerveztek Inessa Armand (1874–1920), majd Alekszandra Kollontaj (1872–1952) irányításával. Ők törekedtek arra, hogy a nők tényleges problémáival foglalkozzanak, aminek eredményeként fontos lépések történtek egyenjogúsításuk érdekében. 1926-ban például szabaddá vált a válás, s világszerte itt legalizálták elsőként az abortuszt (1936-ig). Ugyanakkor a későbbiekben ezek a további lépések elmaradtak, sőt jelentős regresszió következett be, mivel „a nők egyenjogúságát lényegében feláldozták a szovjet gazdasági-politikai szükségletek oltárán” (123.).

A korszak legemancipáltabb periódusaként Zalai paradox módon a nagy honvédő háború éveit értékeli, hiszen az a férfiakat és a nőket egyformán sújtotta. A női emigránsok életét az üzemekben dolgozó férfi munkaerő helyettesítése, majd pedig a hátország nyugati régióiban élő lakosságának evakuálása nehezítette meg. Ugyanis ahogy a németek közeledtek Moszkvához, a szovjet lakossággal együtt az emigránsok is utasítást kaptak otthonaik elhagyására. A Moszkvában élő magyarok új lakhelyeként a Komintern a Tien-san lábánál fekvő Frunze városát jelölte ki. Az áttelepítés és a nélkülözés mellett tovább nehezítette a nők helyzetét a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi

Bizottságának azon döntése, amelyben 1942 márciusában „felkérte» a szovjet nőket és lányokat a harci cselekményekben való részvételre» (219.). A nők ettől kezdve nem csupán orvosi, ápolónői, valamint utász- és adminisztratív egységekben vállaltak feladatokat, hanem tankokon, harci repülőgépeken és a hadsereg gyalogságában is szolgálhattak. Részletesen olvashatunk azon magyar női emigránsokról, akik felderítőként vagy a gyalogságban estek el, viszont olyan személyről is, aki hadnagyként szerelt le.

Bár már utaltam rá, ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a szerző a kötetben a női lét szinte valamennyi aspektusát érinti: a tradicionális női szerepek (lakhatási problémák, házasság, család, háztartás, anyaság) mellett megjelennek a „modern” női szerepek (munkavállalás, szakszervezeti aktivizmus, nők a fronton és a hátszágban) is. Mindez azért is alapvető, mivel a magyar emigráció női tagjai, s legfőképpen azok, akik az 1920-as évek kezdetén érkeztek a Szovjetunióba, a két világháború közti valamennyi változást átélték, s ezeket kivétel nélkül igyekeztek elfogadni, s együtt élni velük. Zalai szerint elsősorban alkalmazkodásra, rugalmasságra és hitre volt szükségük, ám a körülmények jelentős romlásával olykor ez is kevésnek bizonyult (126.). Mindez nem meglepő egy olyan, ellentmondásokkal teli országban, amilyen a Szovjetunió volt. Mindennapjaikat még tovább nehezítették a kereseti tevékenységükkel kapcsolatos kihívások. Munkához való viszonyukat „a rugalmasság és a mobilitás jellemezte” (129.): helyzetük a kényszer szülte munkahely- és pályamódosítások sorozataként jellemezhető. Hátrányuk a vezető posztok megszerzésénél volt a leglátványosabb.

A kötet végén egy közel százoldalas esettanulmány olvasható, amely hat lánytestvér történetén keresztül még közelebb hozza az olvasóhoz a női emigránsok hányattatásait, sőt Magyarországra való visszatérésüknek körülményeit is. A nevüket az 1920-as évek elején az olaszos hangzású Arvaléra módosító Blüh lányok egy fiumei zsidó kereskedőcsaládból származtak, s életük során nagyjából a teljes európai kontinenst bejárták. Zalai interpretációjában olyan nőket látunk magunk előtt, akiknek felnőtté válásában és politikai szocializációjában a Monarchia pezsgő kikötővárosa és Budapest mellett az első világháború, majd az azt

követő forradalmak játszottak szerepet. Ez egyúttal a nőemancipáció egyik kulcsfontosságú időszaka is, amely elsőként biztosított lehetőséget a nőknek az aktív politikai szerepvállalásra.

A hat lány (Júlia, Ilona/Elena, Erzsébet/Liza, Margarita/Rita, valamint Vilma/Mimi és Edit) komolyan elkötelezte magát a kommunista eszmék mellett. Liza aktív szerepet vállalt a Tanácsköztársaság idején, Júlia pedig férje révén a Galilei-kör tevékenységébe kapcsolódott be. A húszas évek második felében bécsi, berlini és olaszországi kitérők után kerültek a Szovjetunióba, ahova az édesanyjuk is velük tartott. Zalai részletesen követi nyomon ottani hányattatásaikat, a reményekkel és várakozásokkal teli megérkezéstől a lányok férjeinek letartóztatásán és a háborús szenvedéseken át Magyarországra történő hazatérésükig. Lényegében mindegyikük hasonló sorsot járt be az emigrációban született gyermekeivel együtt, mígnem az évek előrehaladtával életük a Szovjetunióban teljesen kilátástalanná vált.

A szerző a kötet utolsó fejezetében „a (megmaradt) emigráció” (309.) Magyarországra való visszatérését veszi nagyító alá. Az elhúzódó folyamat okainak számbavételét követően vázolja a hazatért, még nem nyugdíjas korú nők elhelyezkedési lehetőségeit, valamint a magyar társadalomba való reintegrálódásuk nehézségeit is. Ezt ugyanis jelentős mértékben megnehezítette az őket övező bizalmatlanság. Kiderül továbbá, hogy akadtak olyanok is, akik végül képtelenek voltak elfogadni a körülményeket, és feladva új életüket végül a Szovjetunióba történő visszatelepülés mellett döntöttek.

Különösen érdekesek a kötet azon szakaszai, ahol a szerző a téma forrásadottságaira reflektál. A rendelkezésre álló forrásanyag hézagossága ugyanis komoly kihívások elé állította, hiszen a hivatali jellegű iratokon kívül alig maradt fent „hagyományosan női forrás”, például napló vagy magánlevelezés. Zalai Katalin a kötethez négy budapesti levéltárban végzett feltárásokat. Az egyébként meglehetősen egyenetlen elsődleges források gerincét a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban elérhető iratok alkotják, amelyek az elmúlt néhány évtized során Oroszországból másolatban kerültek Magyarországra. Ugyanakkor Zalai több ízben kutatott Moszkvában a rendszerváltás előtti és utáni idő-

szakban, ahol az Arvale lányok anyagait is feldolgozta. A levéltári és a nyomtatott források mellett közel félszáz időszaki sajtókiadvány szerepel a források között, amelyek listájában találunk országos lefedettségű napilapokat, vidéki sajtótermékeket többek között Pécsről, Szegedről, Kecskemétről és Esztergomból, valamint női lapot. Szeretném kiemelni továbbá, hogy a kötet egy rendkívül részletes névmutatót kapott, amely megkönnyíti az olvasó számára a tájékozódást a munkában.

A kötet érdemeinek dicséretén kívül néhány apró kritikát szeretnék mindössze megfogalmazni. A fejezetek (al)címeiként használt idézetek, bár rendkívül szemléletesek, a témában magát kevésbé kiismerő olvasó számára első pillantásra nem mindig érthetőek, esetleg félreérthetőek (például „Mi nem lehetünk válogatósak”). Szerencsésebb lett volna konkrét, jobban megfogható címeket választani, ám végső soron ez talán ízlés kérdése is. Ennél sokkal fontosabbnak tartom, hogy egy közel 400 oldalas kötet egy, a mostaninál sokkal részletesebb bevezetést és összegzést érdemelt volna. Az alig tizoldalас *Bevezetés* (11–19.) reflektál ugyan a kutatási problémákra, a kötet fontosabb kérdésvetéseire, a forrásadottságokkal kapcsolatos kihívásokra és a téma historiográfiájára, de ezeket a témákat érdemes lett volna részletesebben kifejteni. A kötet összegzése (*Epilógus*) alig két oldal (313–316.), amelynek egy része ráadásul idézet. A monográfia számos pontján olvashatjuk, hogy az emigráns nők egy jobb élet reményében hagyták el Magyarországot a Szovjetunióért. „Hogy ez mennyire volt jó döntés, az csak később derült ki” – természetesen erre a felvetésre a szerző ugyancsak számos fejezetben reflektált, azonban a záró gondolatok között ezt szükségesnek tartottam volna részletesebben kifejteni. Minderre azért is szükség lett volna, mert – ahogy Zalai Katalin is írja – a könyvben szereplő nők jó része a 19–20. század fordulóján született, és ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek tagjai „úgy érezték, hogy döntésükkel kezükbe vehetik saját sorsukat” (316.).

Mindent összevetve Zalai Katalin olvasmányos, számos főtóval és illusztrációval színesített kötete a szűkebb szakma mellett a nagyközönség érdeklődésére is méltán tarthat számot. Munkájában a szerző egyértelműen bizonyította, hogy a „sajátos,

női nézőpontnak” (passim) az emigráció vizsgálatának területén is van létjogosultsága. Mindezzel nem csupán a magyarországi nőtörténet eredményeihez járul hozzá jelentős mértékben, hanem a nemzetközi és a magyar kommunista mozgalom története egy fejezetének megértéséhez is.

Fedeles-Czeferner Dóra



Levélszekrény ürítése a komáromi 5-ös Postánál, 1960.
Forrás: Fortepan / Eredeti: FSZEK Budapest Gyűjtemény / Sándor György



Tanulmányok

TÓTH IMRE

Bánffy Miklós a magyar külügyminisztériumban (1921–1922)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.6>

Gróf Bánffy Miklós nehéz időszakban, 1921 áprilisától 1922 decemberéig állt a Magyar Királyi Külügyminisztérium élén. Minisztersége idején került sor az első és hosszú ideig egyetlen, ráadásul nagyhatalmi konszenzussal kialakított magyar területi revízióra Sopronban és környékén: ő volt az ehhez kapcsolódó népszavazás előkészítő tárgyalásainak egyik résztvevője. A sokoldalú arisztokrata Kisbán Miklós néven szépiró, grafikus és illusztrátor volt, de a tollforgatás és a képzőművészetek mellett a társzművészetek terén, a színház világában is otthon volt. Az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsaként díszlettervezőként és rendezőként is dolgozott. A róla szóló munkák zöme irodalom- és színháztörténeti szempontok és módszerek alapján dolgozta fel sokrétű munkásságának ezen részét. *Huszonöt év* című emlékiratát Major Zoltán kitűnő bevezető tanulmányával adták ki.¹ Major ebben és más későbbi munkáiban is alapos ismertetését adta a külpolitikus Bánffy Miklósnak is.² Emellett

¹ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év (1945)*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta MAJOR Zoltán. Püski Kiadó, Budapest, 1993. A mű később más kiadásokban is megjelent: BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Az utószót írta MAJOR Zoltán, jegyzetekkel ellátta KOVÁCS Attila Zoltán, MAJOR Zoltán. Helikon Kiadó, Budapest, 2013; Gróf BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. Sajtó alá rendezte KOVÁCS Attila Zoltán, MAJOR Zoltán. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2017.

² MAJOR Zoltán: Siker és eredmény – Bánffy Miklós, a külügyminiszter tevékenységének mérlege. In: PAPP Endre (szerk.): *Bánffy Miklós emlékkonferencia, 2013. december 18.* A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 8. Budapest, 2014. 112–158.

szinte nincs olyan politika- és diplomáciatörténeti munka, amely a két háború közötti korszak első szakaszával foglalkozik, és ne említené a nevét. Fordulatos életének a külügyminisztériumban eltöltött periódusát, pontosabban a minisztériumban elfoglalt pozíciójának gyengeségeit és megítélésének ellentmondásosságát azonban hazai és külföldi források segítségével az eddigieknél aprólékosabban lehet jellemezni. A tanulmány ezek alapján mutatja be Bánffy (kül)politikai kívülállóságát, mely fontos eredményei (mint például a soproni és Sopron környéki népszavazásnak és Magyarország népszövetségi belépésének diplomáciai előkészítésében, valamint a háború utáni európai rendbe való beilleszkedésben játszott szerepe) és emberi magartartása ellenére kudarcok és sikerek elegye.

Bethlen István miniszterelnök 1921 áprilisában, kormánya megalakításakor ajánlotta Bánffy Miklósnak a külügyi tárca vezetését. A kinevezés nem volt minden előzmény nélkül. Bánffy 1919 őszén csatlakozott a Székely Nemzeti Tanácshoz, mely tanácsokkal látta el a Károlyi- és a Berinkey-kormányokat. A hozzá közel álló Bethlen István a tanács külügyi albizottságát vezette, de valójában a teljes szervezet irányításában is ő játszotta a legfontosabb szerepet.³ Kettejükön kívül Klebelsberg Kunó, Perényi Zsigmond, Ráday Gedeon, Khuen-Héderváry Sándor, Hegedűs Lóránt, Teleki Pál és sok más ismert, a magyar politikai, gazdasági és kulturális életben fontos szereplővé váló személy is tagja volt. Bánffy viszonylag jelentős összeget szerzett a kormánytól a Székely Népköztársaság, azaz az önrendelkezés ügyének támogatására.⁴ A tanács azonban, neve ellenére, nemcsak székely, és nemcsak erdélyi ügyekkel foglalkozott, hanem programokat fogalmazott meg, és közreműködött Magyarország diplomáciai kapcsolatainak kiépítésében is, melynek intézményi szerkezetét – a követségek és konzulátusok hálózatával – csupán a trianoni békeszerződés ratifikációja után lehetett felépíteni.⁵ Bánffy tehát

³ CSUNDERLIK Péter–EGRY Gábor–FODOR János–EMILY GIOIELLI–HAJDU TIBOR: *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 122.

⁴ HATOS PÁL: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 341.

⁵ Teljes kiépüléséről még azt követően sem lehet beszélni.

a háromosztatú külügyi szolgálat létrejötte előtt, 1918–1919 fordulóján Károlyi Mihály megbízásából diplomáciai feladatot vállalt, később pedig a Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi kormányok idején is igyekezett a nyugati országok diplomáciai köreiből kedvezőbb feltételeket kiharcolni Magyarország számára. Eredményt azonban nem tudott elérni.⁶

Bethlen magas fokú bizalmát jól mutatja, hogy a külügyi teendőket a korábbi diplomáciai misszió teljes eredménytelensége dacára is ráruházta. Ez a bizalom nem elsősorban a teljesítmény és az eredményesség elismerésére, még csak nem is Bánffy habitusára, hanem az arisztokrata származású politikusok közötti összetartásra és a személyes viszonyra épült. Bánffyfy gyerekkori barátság fűzte a miniszterelnökhöz, Bethlen felesége, Mocsonyi Margit pedig közeli rokona volt. Bánffy tagja volt annak az „erdélyi eszmei körnek”, amely Bethlen körül gyülekezett, és akivel 1911-ben megalakították az országgyűlési csoportot, amely az erdélyi részek érdekeinek külön védelmére szerveződött. 1919 őszétől egymás szomszédságában laktak, sok közös ebédet és vacsorát költöttek el együtt. Ezek miatt a kinevezése nem okozhatott különösebb meglepetést. A tisztséget 1921. április 14. és 1922. december 29. között töltötte be, ami a korabeli kül- és belpolitikai viszonyok mellett nem is számított rövid időnek. 1919 őszétől 1933 januárjáig, Kánya Kámán külügyminiszteri hivatalba lépéséig – leszámítva a külügyi teendőkkal megbízott miniszterelnököket – összesen tíz külügyminisztere volt az országnak. 1921-ben bárki került is e posztra, feladata nem ígérkezett könnyűnek. Ambiciózus jelöltnek nem csupán a kedvezőtlen külső körülményekkel, hanem azzal is meg kellett küzdenie, hogy a külpolitika irányításában a mindenkori miniszterelnöknek volt döntő szava, és dacára annak, hogy a külügyminiszter hatásköre szerint irányt szabhatott a külügyeknek, Bethlen István hamarosan szinte kizárólagos befolyást szerzett a külpolitika irányításában. Bánffynak ráadásul a minisztérium apparátusával is meg kellett küzdenie. Thomas Hohler budapesti brit főmegbízott

⁶ HORY András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta PRITZ Pál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 435. (66. lábjegyzet.)

is arról tudósította George Curzon külügyminisztert, hogy nincs olyan alkalmas jelölt, akihez a külügyminisztérium jelentős informális hatalommal rendelkező vezértitkára, a ballhausplatzi rutinnal rendelkező Kánya Kálmán és közvetlen beosztottjai leereszkednének.⁷

Politikai támogatottsága szintén csekély volt. Az arisztokrata-ellenes középosztály tagjai és a radikálisok sem reméltek sokat tőle. „Nagy ellenszenvet keltett Bánffy külügyminiszteri kinevezése. Valamikor az opera igazgatója, arisztokrata dilettáns író, sohasem hallottuk, hogy mint erdélyi mágnás tett volna valamit az irredenta eszméért, nem bízunk benne és hogy ez helyes előérzet volt, később bebizonyosodott. A férfiak sem tartották elég komoly embernek ahhoz, hogy ilyen szörnyű nehéz időkben komplikált politikai kérdéseket megoldjon, vagy csak vezessen is a megoldás felé. Ez volt a Bethlen első nagy személyi tévedése” – írta róla a korszakban közvélemény-formáló keresztény-keresztény úri középosztály nézeteit tolmácsoló memoáriró Ritoók Emma.⁸

Bánffy 1921 tavaszán egy elszigetelt ország külügyeinek vezetését vette át. Mélyebb összefüggésben a már évtizedes mértékkel mérve is jó ideje elhomályosult magyar külpolitikai gondolkodás, aztán a háborús vereség, majd a békekényszer sokkja, aktuálisan pedig IV. Károlynak sok bajt hozó, elvetélt visszatérési kísérlete miatt is. Az új külügyminiszternek mindenekelőtt hozzá kellett látnia az önálló magyar külügyi szolgálat megszervezéséhez, és helyre kellett állítania a nyugati hatalmakhoz fűződő szálakat. Ebben sokat segített, hogy volt érzéke a diplomáciai ügyekhez, és az elmúlt években egyre jobb személyes, diplomáciai célokra is használható kapcsolatokat épített ki. Idehaza megelőlegezett bizalommal fogadták, külföldön pedig kiváló sajtója volt, és nyugat-európai politikai körökben rutintalansága ellenére alkalmasnak tartották Magyarországot képviselőre. Ezek

⁷ Hohler jelentése Curzonnak, 1921. április 18. The National Archives. Foreign Affairs. Political Departments. General Correspondence 1906–1966. Central Hungary. Code 21 File 261. London (a továbbiakban: TNA FO) 371/6137. fol. 156. Kánya szerepéről lásd Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata (1869–1945)*. Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2016.

⁸ Ritoók Emma: *Évek és emberek*. Szerkesztette, a záró tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta PRITZ Pál. BTK–MTT–NMT, Budapest, 2022. 328–329.

azonban olyan általános várakozások voltak, melyek jobbára közvetett és homályos információk birtokában születtek. Vajon hogyan látták őt és külpolitikai képességeit a politikai élet szereplői és a hazai és Magyarországon működő diplomáciai és külügyi szolgálatok tagjai?

„Schönggeist” – a széplelkű, dilettáns mágнас

Bánffy Miklósról a legtöbb korabeli forrás mint kitűnő műveltségű, de a külpolitikában járatlan, diplomáciához alig értő emberről emlékezik meg. Egy helyütt azt olvashatjuk róla, hogy elsőrangú sakk-, biliárd- és póljátékos, kiváló autóvezető, aki soha nem foglalkozott külügyekkel. Szívesen töltötte az idejét a fővárosban, ahol arisztokrata barátaival nagyvilági életüket élték. Ha nem velük, akkor írók, színészek társaságában mulatta az időt, közöttük érezte igazán jól magát. Ezt Hory András, a vele szemben elfogult diplomata írta róla.⁹ A beállítás akkor is hamis, ha Bánffy (vagy, ahogy ismerősei hívták, Balthazar) fiatal éveiben kétségtelenül okot adott rá, hogy kialakuljon róla a komoly politikai kérdések iránt alig érdeklődő, felelősség nélküli, léha életet élő mágнас képe. Ha ezen a képen idővel sikerült is javítania, annyi bizonyos, hogy a régi ballhausplatzi diplomaták nem sokra értékelték a képességeit. Szakmai kérdésekben a külügyminisztérium belső szolgálatának vezető figuráit, elsősorban Khuen-Héderváry Sándort és Kánya Kálmánt részesítették előnyben. A minisztercsere ráadásul a királyválság következtében viszonylag hirtelen történt, ami az ügyek intézését önmagában is megnehezítette.¹⁰ Bánffy ezenfelül még a politikai alapon kinevezett, gyakran cserélődő külügyminiszterek között is „céhen kívülinek” számított, nem csoda, hogy bizonyos ügyekben megkerülték a személyét. Boroviczény Aladár, IV. Károly kabi-

⁹ HORY András: I. m. 77.; *Hory András visszaemlékezései. A pálya végén.* Kézirat, 1961. MTA Kézirattára, 10864/17.

¹⁰ Praznovszky Iván levele Kányához. Párizs, 1921. április 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Külügyminisztérium. (MNL OL KÜM) Rezervált Politikai Iratok K 64 1921-41-204. fol. 7.

netirodájának vezetője szerint a népszerűtlen Bánffynak soha semmilyen szerepe nem volt a közéletben, kinevezésekor (mely állítása szerint rossz fényben tüntette fel a kormányt) politikai újoncnak számított. Boroviczény azonban hallgatott arról, hogy Bánffy igenis rendelkezett politikai előélettel, igaz, hogy az olyan legitimista politikusok előtt, mint amilyenek Boroviczény is számított, egyáltalán nem volt pozitív ez a politikai szerepvállalás. Az igazi problémája tehát az volt, hogy az újonnan kinevezett külügyminisztertől nem volt várható a restauráció gondolatának képviselése.¹¹

IV. Károly első visszatérési kísérlete után Bánffy igyekezett távolságot tartani a legitimista köröktől. A feszült helyzetben az első konkrét feladata éppen a Károly-párti irány kikapcsolása volt mind a külpolitikából, mind a külügyi szolgálatból. Ő maga egyébként a Horthy-korszak elején tovább formálódó Szent Korona-eszme alapján viszonyult a királyság intézményéhez. Úgy vélte, hogy a koronában kifejeződő közjogi egység a világon egyedülálló jelenség, legalábbis a kinevezését követően arról győzködte a *Daily Telegraph* tudósítóját, az európai és amerikai körútjáról naplót vezető Charles à Court Repingtont, hogy a magyarok Szent Koronához való viszonyát rajtuk kívül senki sem értheti. Az ország minden egyes lakosa a Szent Korona védelme alatt áll, ami egyúttal személyes jogainak és szabadságának is záloga. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Bánffy kinek címezte a mondanivalóját, mely javarészt az angol és a magyar alkotmányosság közötti szoros kapcsolatról szólt. Az mindenesetre a valós meggyőződését tükrözte, hogy a lakosság túlnyomó többsége (szavai szerint az egész ország) a királyság híve, de az aktuális külpolitikai helyzet nem megfelelő arra, hogy a kérdést napirenden tartsák. Mindemellett a magyarok IV. Károly visszatérési kísérletekor eleget tettek a kötelességeiknek, a kormány pedig bizonyosságát adta annak, hogy nem kívánja megzavarni az európai rendet.¹²

¹¹ BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. Ford.: KAJTÁR Mária, a jegyzeteket és az utószót írta PRITZ Pál. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 142.

¹² Charles à Court REPINGTON: *After the War. London-Paris-Rome-Athens-Prague-Vienna-Budapest-Bucharest-Berlin-Sofia-Coblentz-New York-Washington*. Constable and Company Ltd., London-Bombay-Sidney, 1922. 166.

Bánffy ennek tanújelét adta azzal is, hogy Gratz Gusztáv korábbi külügyminiszter távozásával egyidejűleg elődje kabinetirodájának vezetőjét, a királyt Svájcba elkísérő Boroviczény Aladárt felmentette a szolgálat alól, május 18-án pedig körrendeletben tájékoztatta a magyar külképviseleteket, hogy a hathavi szabadságon lévő diplomata kizárólag magánjellegű szolgálatot lát el Károly mellett.¹³ Noha Bánffy a legitimizmus kérdésében (is) bölcsőbbnek látta kitérni a nyílt konfliktus elől, folyamatosan szemmel tartotta királyhű arisztokratáit. A fő veszélyforrásnak tartott főnemeseket – mint például ifj. Andrassy Gyulát vagy Pallavicini Györgyöt – pénzük és kapcsolataik miatt azonban nehéz volt távol tartani a külföldi politikai köröktől. A mértékadó angol politizáló csoportokban nem született egységes megítélés a magyar arisztokrácia szerepéről, és bár a legitimizmus gondolata egyáltalán nem állt távol az ottani előkelő társadalmi körök érzelmvilágától, általában megtartották a két lépés távolságot a levitézett régi magyar arisztokrata elit tagjaitól. Ezt a tartózkodó viszonyulást Bánffy is próbálta erősíteni. Amikor minden aggálya ellenére kénytelen volt rábólintani a nyíltan karlista Pallavicini kereskedelmi tárgyalásnak álcázott londoni útjára, diplomáciai úton értesítette a brit kormányköröket, hogy a báró és a mögötte álló körök célja legkevésbé sem az Angol–Magyar Bank ügyeinek intézése, hanem a kormányzó lejárata és a kormány iránti bizalom megingatása. Ugyancsak figyelmeztette az angol kormányt arra, hogy legyen óvatos az általa köpönyegforgatónak tartott Andrassy Gyula intrikáit illetően. Korlátozott lehetőségei és a nyílt összetűzés elkerülése miatt a háttérben próbálta tehát a legitimisták brit politikai kapcsolatait diszkreditálni. Még náluk is jobban aggasztotta, hogy a legitimista politikusok Apponyi Albert hiúságát kihasználva a magyar külpolitika orákulumát is megpróbálták Horthy Miklós ellen hangolni.¹⁴ A népszerűsége csúcán álló Apponyi 75. születésnapját országos rendezvényekkel ünnepelték 1921 májusában, IV. Károly pedig svájci magányában az aranygyapjas rendet adományozta neki. Ráadásul

¹³ BOROVICZÉNY Aladár: I. m. 348.

¹⁴ Athelstan Johnson jelentése Curzonnek, 1921. május 26. TNA FO 371. 6139. C11498/11498/21. fol. 101.

alapításától kezdve ő volt a Magyar Külügyi Társaság elnöke, nem volt tehát mindegy, hogyan nyilatkozik a magyarországi helyzetről. Bánffynak tehát jócskán meggyűlt a baja a hazai legitimizmus magas méltóságú híveivel és a diplomáciai szolgálat megmaradt néhány tagjával is.

A külügyminisztérium apparátusával mégsem ez volt a fő probléma, hanem hogy azt Kánya Kálmán, a minisztérium vezértitkára tartotta a befolyása alatt, aki Bánffyt gyenge kezű dilettánsként kezelte. A gyakran fölényeskedő főhivatalnok mindenkit mélyen lenézett, aki gyengeséget mutatott, ám Bánffyt e tekintetben elrettentő példaként említette.¹⁵ Igaz, hogy utóbbinak minden politikai akcióját a kompromisszumok keresésének szándéka vezette, a sarkos megfogalmazások, a Kányára jellemző kiméletlen stílus távol állt tőle. Kettejük eltérő habitusát jól jellemzi, amit Hory András memoárjában olvashatunk: Hory Szentmiklósy Andor konzuli attasé, a miniszteri kabinet tagjának anekdotikus elbeszélését idézi, mely szerint „Bánffy Miklós hatalmas íróasztala előtt ott áll Kánya és energikus hangvételű levelet diktál a külügyminiszternek. Bánffy íróember lévén formálja a szöveget és papírra veti. Közben bejön Khuen-Héderváry Sándor, aki megjegyzi, hogy ezt így, ebben a formában mégsem lehet, és diplomáciai tapasztalatának széles tárházából idéz egy odavonatkozó történetet, majd távozik. Kánya végül elfogadja Khuen észrevételeit és így fejezik be a levelet.”¹⁶

Bánffy viszont kitűnő intelligenciával, óriási szakmai tudással és ügyismerettel rendelkező, egyszersmind kárörvendő és rosszmájú, uralomvágyó és bosszúálló embernek látta Kányát, aki alaptípusa volt „a »foglalkozásszerű« diplomatának, annak legtökéletesebb, úgyszólván sterilizált formájában”. Munkája és személyisége az „ár- és haszonkalkulációk” eredményét hidegen mérlegelő üzletemberre emlékeztette. Bánffy ennél sokkal érzékenyebb volt az emberi gesztusokra, de kettejüket nem pusztán eltérő attitűdjük különböztette meg egymástól. A kritika a magyar külpolitika téveszmés gondolkodásának is szólt. „A Ballplatz-i

¹⁵ MNL OL K 429. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 70. és 78.

¹⁶ Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. I. m. 77., 88.

múltjából magával hozta azt a nagyhatalmi dölyföt, ami az osztrák diplomácia egyik jellemvonása volt” – írta Kányáról, majd így folytatta: „Ez a gögös önelégültség, ami a nagy Metternich idején talán jogosult lehetett, később azonban már a Monarchiának is nagy kárára volt. Annál oktanabb volt ez a magatartás egy olyan kicsi államnál, mint Magyarország. Még Bécsből származott a gyűlölete a szerbek iránt, az olasz megvetése és egyáltalán az a fensőbbeséges póz, amivel minden újabb államalakulatra lenézett.”¹⁷

Bánffy az igaztalan beállításokkal szemben egyáltalán nem volt rossz tárgyaló, és volt érzéke a diplomáciai ügyekhez. Ezt támasztja alá, amit a beleérző képesség fontosságáról írt: „nem a magunk szemével kell látni, hanem úgyszólván a másik bőrébe kell belebújni, [...] annak szemszögéből kell megítélni a mondanókat.”¹⁸ A visszaemlékezésében pedig az ellen a szemlélet ellen érvelt, hogy a diplomáciában hazudni kell, mert szerinte az hitelvesztéshez vezet. Bizonyos körülmények elhallgatása része lehet ugyan a diplomata eszköztárának, ám valótlant állítani ostobaság, ráadásul aki nem az igazat mondja, nem is tudja azt meggyőzően interpretálni.¹⁹ Látható, hogy az általa vallott módszer szöges ellentétben állt azzal a konspiratív diplomáciai stílussal, amelyet Kánya és társai a magyar külügyi szolgálatba átörökítettek. A személyes ellentéteken, féltékenykedésen tehát túlmutat az a kritikus szemlélet, amellyel Bánffy a „régvi világ” működéséhez és a régi politikai módszerekhez viszonyult.²⁰

Mindezek miatt annyira elmérgesedett közöttük a viszony, hogy Bánffy később kezdeményezte Bethlennél Kánya eltávolítását, de végül annak befolyása és vitán felül álló diplomáciai tapasztalatainak nélkülözhetetlensége miatt visszavonulót fűjt, és feladta tervét.²¹

¹⁷ BÁNFFY Miklós: I. m. 114.

¹⁸ BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1932. 87–88.

¹⁹ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. I. m. 68.

²⁰ Dolgozatunkban nem térhetünk ki rá, de Bánffy irodalmi tevékenysége, számos műve is ezt a – saját társadalmi rétegével szemben – kritikus magatartást és felfogást tükrözi.

²¹ TÓTH Imre: I. m. 58.

Ami Bánffy külföldi megítélését illeti: ismertsége szűk körű volt, de elismertsége abban a szűk körben nem mondható rossznak. Az a kevés hír, ami terjedt róla, inkább kedvező volt. Művelt úriembernek tartották, és szívesen látott vendégnek számított nyugati – elsősorban angol – politikai körökben. Szerette Párizst is, ahol szintén kedvezően vélekedtek róla, kiváló sajtója volt, és tökéletesen alkalmasnak tartották Magyarország képviselőjére. Ez már akkor kiderült, amikor párizsi magyar követként merült fel a neve 1920 októberében.²²

A magyarországi helyzetet közelebbről ismerő külföldi diplomaták nehezen találtak azonban igazi támpontot, amikor beszámolóikban addigi pályáját kellett felvázolniuk. Tudták, hogy kormány megbízottként felügyelte a magyar színházi- és operaélet fellegráit, de az utolsó Habsburg király neobarokk koronázási szertartását rendező gróf egyike volt azoknak az erdélyi nagybirtokosoknak, akik egy meghaladni kívánt rendszert testesítettek meg. A műveltség és a kapcsolatok – ahogy ezt Károlyi Mihály és Apponyi Albert példája is jól mutatta – a háború után csak igen korlátozott külpolitikai eredményeket hozhattak.

Ennél érdekesebb kérdés volt, hogy az addig csekély külpolitikai aktivitást mutató Bánffy milyen irányban és mekkora mértékben képes hatást gyakorolni a miniszterelnök által uralt ügyekre. Franz Egon Fürstenberg budapesti német követ úgy fogalmazott: „ausenpolitisch kein unbeschriebenes Blatt” (külpolitikai szempontból nem teljesen üres lap),²³ de ezenkívül csak annyit írt Bánffyról, hogy a külföld jó ismerője, akinek jelentős szerepe volt a franciákkal folytatott tárgyalások megkezdésében. Azt is megjegyezte ugyanakkor, hogy az elmúlt hónapok eredménytelensége és az ebből következő csalódások miatt nem várható, hogy egyik elődjéhez, Csáky Imréhez²⁴ hasonlóan egyértelmű nyugati orientációt fog követni. Amint később bebizo-

²² PRAZNOVSZKY Iván: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével*. A bevezetőt és a jegyzeteket írta ZEIDLER Miklós. OlvasóSarak Kiadó, Budapest, 2012. 68.

²³ Fürstenberg jelentése, 1921. április 17. Bundesarchiv, Berlin R707/141 Vertretung der Reichsregierung in München. Ungarn Band. 1. 1922. április – 1923. március. fol. 33–34.

²⁴ Csáky Imre külügyminiszter (1920. szeptember 22. – december 16.).

nyosodott, a csalódás inkább Fürstenberg grófort érthette, Bánffy ugyanis mindvégig kitartott angol és francia orientációja mellett.

Ez pontosan látható abból, hogy a kinevezése utáni első pillanatától igyekezett bizalmat teremteni maga iránt a nyugat-európai, különösképpen francia politikai körökben. Érdeemes megjegyezni, hogy emiatt sem részesült vállveregetésben a németek iránt elfogult Kánya és társai részéről, de mivel a győztes hatalmak bizalmának megszerzése volt a tét, amiben a franciák jóindulata nélkülözhetetlen volt, a kezdeményezés mögött Bethlen István miniszterelnök állt. Noha Bánffy a francia követ előtt arról beszélt, hogy Magyarország mindenben a francia külpolitikával egyetértésben fog dolgozni,²⁵ az erre irányuló próbálkozások nem sok sikerrel kecsegtettek. Külügyminiszterként szeretett volna az első helyen Párizsba látogatni, de diszkréten közölték vele, hogy szerencsésebb lenne, ha az utazását elhalasztaná. A bizalmas tanácsot látszólag elfogadva, a franciabarátnak tartott Teleki Pált bízta meg, hogy oldja a Magyarországgal szembeni feszültséget a francia (és a brit) fővárosban, és informálódjon a magyar külpolitika terveivel kapcsolatos nézetekről.²⁶ Közvetett módon azonban arra lehet következtetni, hogy Bánffy nem adta fel tervét, és a nyár (feltehetően július) folyamán, szabadságát kihasználva, nem hivatalosan mégis elutazott Párizsba. Erre utal, hogy egyik hivatalos levelében Emmanuel de Perettivel, a francia külügyminisztérium politikai ügyeinek igazgatójával folytatott beszélgetésére hivatkozik.²⁷ A változatlanul fontosnak tartott közeledésnek azzal is nyomatékot kívánt adni, hogy a francia parlament magyarbarát csoportjának megalakulására válaszul a magyar nemzetgyűlésben azonnal fölvetette egy franciabarát csoport megalakításának az ötletét.²⁸

²⁵ ROMSICS Ignác: Bethlen István külpolitikája, 1921–1931. *Századok*, 1990/5–6. 578.

²⁶ ORMOS Mária: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1990. 97.

²⁷ Uo. 104.

²⁸ Hamelin tábornok jelentése a magyarországi helyzetről, 1921. augusztus 1. In: ÁDAM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről III. 1920–1921*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. Irszám: 121.

Wilfrid Athelstan Johnson, a budapesti angol főmegbízott helyettese úgy jellemezte Bánffyt, mint aki – noha már korábban feltűnt a közéletben – csak a forradalmakat követően került a politika előterébe. Abból a kevés hírből, ami eljutott róla a brit képviselőre, ugyancsak sovány következtetésekre futotta. Ezek szerint kereskedelmi kérdések iránt is érdeklődik, és angliai látogatása során sikerült egy brit olajcég támogatását is megszereznie a magyarországi kőolajkutatók számára. 1920-ban ugyanis Bánffy kétszer is járt Londonban azzal a feladattal, hogy brit politikai és pénzügyi támogatást szerezzen Magyarországnak számára. Ennek érdekében a Citybe is be kellett jutnia, és volt egy ajánlat a zsebében a hazai kőolajkutatók koncessziójáról.²⁹ Tárgyalt a Snowden tőzsdei ügynökség képviselőivel is, személy szerint pedig valószínűleg nem bánta volna – huszonöt évvel később legalábbis azt vallotta –, ha az angol tőke befolyása megerősödik Magyarországon.³⁰

Kétségtelen tehát, hogy az angol tőkés csoportok érdeklődésének felkeltésében szerepe volt, az azonban, hogy gazdasági és kereskedelmi kérdések iránt érdeklődött, erős túlzás. Johnson hézagos ismeretei mindazonáltal nem a brit diplomácia gyengeségéről árulkodnak, hanem arról, hogy az új külügyminiszter valóban alig vettette észre magát a nemzetközi politikai életben, ismertsége még a politikai mezőny átlagához képest is viszonylag szerény volt. Fürstenberg megérezésével szemben Johnson mindenestre határozottan angolbarátnak látta, és ennek megfelelő politikát is várt tőle. Okos, udvarias úriember – írta róla –, és csak remélni lehet, hogy sikeres vezetője lesz a külügyminisztériumnak.³¹

A sikerességnek azonban csak az egyik zálogát jelenthették a kvantitásban szerény, minőségben azonban jól alakuló kül- és belpolitikai kapcsolatok. Az eredményesség másik garanciáját az

²⁹ Végül az Angol–Perzsa Olajtársaság 1920-ban kapott is engedélyt zalai és somogyi olajforrások felkutatására, de a kitermelésig már nem jutott el, visszadta a koncessziót.

³⁰ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. I. m. 36.

³¹ Annual Report, 1920. Athelstan-Johnson. Budapest, 1921. június 16. TNA FO 371. 6140. C1207-21-22.

intézményi mechanizmusok és az apparátus ismerete, valamint a külügyi szolgálat kulcsfiguráival kiépített bizalmi viszony jelentette. Ebben viszont Bánffy-nak – láthattuk – komoly fogyatékoságai voltak.

Kényszerek és szerény lehetőségek

A magyar külpolitika első világháború utáni fő feladata az országnak az új európai rendbe való beillesztése volt. Bánffy Miklós elkötelezett híve volt ennek a politikának, mert ebben látta az ország talpon maradásának egyedüli biztosítékát. Trianonnal kapcsolatban reálpolitikusként gondolkodott, és azt tartotta szem előtt, hogy a kétségbeejtő helyzetben lévő ország elkerülje a további nemzetközi elszigetelődést. A londoni *Daily Telegraph* szerint a magyar kormányok nem szalasztottak el egyetlen alkalmat sem, hogy a trianoni szerződés megsemmisítését követeljék. Ez alól az egyetlen kivételt Bánffy jelentette,³² aki nem sokkal a kormány megalakulása után nemcsak arról győzködte a francia követet, hogy Magyarország elfogadja a rá kiszabott békefeltételeket, hanem személyes találkozásjukon azt is közölte, hogy a kormány *véglegesnek* tekinti a trianoni szerződést.³³ Parlamenti bemutatkozó beszédében ezt nem mondhatta ugyan, ám igencsak mértéktartóan fogalmazott. Óvott az illúzióktól, és tekintettel az erőviszonyokra, reális alapokon álló külpolitikai programot hirdetett, hogy az ország megmaradt erejét ne „meddő küzdelmekre” feccsélje. Több mint tíz hónappal a béke aláírását követően Bánffy és miniszterelnöke előtt világos volt, hogy a területi követelések napirenden tartása időszerűtlen és terméketlen hadakozáshoz vezet. E jőzan megfontolás szerint új gazdasági és kereskedelmi megállapodásokat kell kötni, és ezek segítségével megszilárdítani az ország anyagi erejét, amit elsődleges feladatának tekintett. Ugyancsak időszerűtlen volt azonban annak a gazdasági térnek a helyreállításáról be-

³² Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban MTI), Bizalmas értesítések, 1922. szeptember 2.

³³ ROMSICS Ignác: I. m. 578.

szélni, amely Magyarország számára a legkézenfekvőbb volt. A sokszínű és egymást kiegészítő gazdaságú területeket összefogó Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt. Az egykori dunai állam strukturális adottságaiból következő komparatív előnyök kölcsönös kihasználása pedig a helyén létrejött államok és piacok között politikai okok miatt nem volt lehetséges. Bánffy ezért a Németországgal, Svájjal és Lengyelországgal kötött szerződéseket hozta fel példának, a szomszédos országok közül egyedül Ausztriát említette név szerint. Beszélt természetesen a szomszéd államokhoz fűződő viszony javításáról (amit a Károly-féle kísérlet után szükségszerűnek ítélt), és a „békekötés keretein belül” rendezendő nyitott kérdésekről, melyek közül gyakorlati és területi szempontból egyedül a nyugat-magyarországi megyék hovatartozása számított lezáratlannak.³⁴ Beszédéből egyértelműen kiderült, hogy szerinte a négy év háborúskodás, a forradalmak, a hatalmi érdekek és a szomszéd országok nyomásának árnyékában nincs más út, mint hogy az ország eleget tesz a békefeltételeknek, az ország erőforrásainak gyengesége miatt pedig csekély erőit a magyar kisebbség védelmére koncentrálja.

Ez nem azt jelentette, hogy nem adott volna hangot a békeszerződéssel szembeni tiltakozásnak, időnként egészen hatásosan. A sikerbe vetett hit ellenben kevés volt, Bánffy pedig túl pesszimista ahhoz, hogy ezen a téren komoly reményeket dédelgessen. Később mégis korrigálnia kellett a nézeteit. A nemzetközi konszenzussal kialakított revízióra végül adódott lehetőség, igaz, a veszteségekhez mérten csak igen csekély mértékben, a nyugati határszélen. A módosítást elsősorban az angoloktól várta, de mivel elvi alapként egyelőre csak a Millerand-féle kísérőlevélből indulhatott ki, tudta, hogy több múlik a franciák jóindulatán. A kevés bizakodásra okot adó esemény egyike az volt, amikor 1921. augusztus 10-én Jules-Camille Hamelin, a budapesti francia tábornoki küldöttség vezetője nagyon melegen méltatta a francia–magyar kapcsolatok alakulását. A magyar külügyminiszternek és honvédelmi miniszternek adott villásreggelijére meghívta Maurice Fouchet francia főmegbízottat, Gorton

³⁴ *Nemzetgyűlési napló, 1920. IX. kötet. 502. (188. ülés, 1921. május 10.)*

és Ferrario tábornokokat, az angol és az olasz katonai misszió vezetőit, valamint a szerb és a román katonai attasét. Hamelin a beszéde közben hirtelen egy papírt vett elő, amelyből a trianoni béke igazságtalanságáról szóló néhány mondatot olvasott fel. El lehet képzelni, hogy a jelen lévő szerb és román katonai küldöttek ereiben megfagyott a vér, miközben a magyar külügyminiszter arca láthatóan felderült. A szerb attasé aggodalmas pillantásokat vetett Fouchet-ra, aki azonban pókerarccal ült a helyén, és semmilyen meglepetést nem árult el, amiből arra lehetett következtetni, hogy Hamelin széljegyzete nem véletlenül hangzott el. Ez annál meglepőbb volt, mivel Millerand miniszterelnökségét követően a francia külügyminisztériumban a magyarbarát Maurice Paléologue helyén a magyarellenességéről elhíresült Philippe Berthelot került a főtitkári székbe, aki egyértelműen a formálódó, Romániával kibővült kisantantot támogatta.³⁵

Bánffy mindenesetre kihasználta az alkalmat, hogy a határ kérdését a lehető leghamarabb ismét napirendre vegye. Augusztus 25-én, a Budapesten dolgozó nagyhatalmi főmegbízottak nevében tárgyaló brit Hohlerrel találkozott, hogy a magyar–román határ megállapításáról tárgyaljon vele. Ekkor a Millerand által írt kísérőlevélre hivatkozva követelte, hogy a szintiszta magyar városok, mint Arad, Nagyszalonta, Nagyvárad, Szatmárnémeti és környékük kerüljenek Magyarországhoz. Hohler olasz és francia kollégája véleményét tolmácsolva kijelentette, hogy a kísérőlevél csupán apróbb változtatásokra adhat lehetőséget, nincs tehát mód nagyobb határkiigazításokra. A megingathatatlan nagyhatalmi álláspont dacára a beszélgetés a magyar érdekek szempontjából kedvező hatást váltott ki a megbízottakból. „Úgy vélem, kollégáimat sem kevésbé döbbenette meg Bánffy követeléseinek jogossága” – írta jelentésében Hohler, hozzátéve, hogy ennek ellenére igyekeztek hűen képvis-

³⁵ A francia–magyar kapcsolatok alakulásáról és a francia diplomaták magyarországi tevékenységéről részletesen lásd ABLONCZY Balázs: Francia Közép-Európa-politika a két világháború között. In: FEDINEC Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 25–37.; KECSKÉS Gusztáv: *Franciaország Közép-Kelet-Európa politikája 1918-tól napjainkig*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2014.

selni a Legfelső Tanács álláspontját. Miközben a brit tisztában volt a Millerand-levél csekély jelentőségével, Bánffy érvei mélyen elgondolkodtatták, és megígérte, hogy az elképzeléseit a külügyminiszter elé terjeszti, amit meg is tett azzal, hogy azok érdemesek az alapos megfontolásra. Nem is hagyta annyiban a dolgot, és másnap Eyre Crowe helyettes külügyi államtitkárnak is jelentette a Bánffyval folytatott beszélgetés tanulságait, valamint, hogy komoly kétségei támadtak a korábban igazságosnak vélt magyar–román határvonalról. Vajon ezeknek a városoknak az átengedése politikai döntés-e, vagy sem, és a brit kormány ezt elfogadja-e? – tette fel a kérdést Hohler.³⁶ A válasz – ha érkezett – bizonyára nem volt megnyugtató számára, de nem kizárt, hogy Bánffynak ez a szereplése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Hohler a nyugat-magyarországi válság legsúlyosabb napjaiban bizalmat szavazott neki, közvetve pedig legalább Ausztriával szemben előmozdította a béke revízióját. Bánffy a nyugat-magyarországi felkelés kirobbanása után, 1921. augusztus végén ugyanis jó politikai érzéssel felajánlotta lemondását a miniszterelnöknek, aki nem fogadta el azt. A gesztussal azonban enyhített a kormány felelősségének terhén, egyszersmind – mivel a győztes hatalmaknak a kritikus napokban nem hiányzott egy bizonytalan kimenetelű külügyminiszter-csere – saját pozícióját is megerősítette. Ezután kedvezőbb helyzetben folytathatta Bethlen oldalán a Burgenlandról szóló tárgyalásokat, és közösen sikerült elérniük, hogy népszavazás döntsön Sopron és környéke hovatartozásáról.³⁷

Ennél többet akkor sem Bánffy, sem más nem tudott elérni, ami megszilárdította a keserű felismerést, hogy el kell fogadni

³⁶ Hohler Cursonnek, 1921. augusztus 25. TNA FO 371/7622 No. 403. és Hohler Eyre Crowe-nak, 1921. augusztus 26. TNA FO 371/7622. C17176/16841/21. fol. 69.

³⁷ A kérdés diplomáciai vonatkozásairól a teljesség igénye nélkül lásd FOGARASSY László: *A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. Soproni Szemle*, 1982/1. 1–19.; ORMOS Mária: *Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921.* Gordiusz Kiadó, Győr, 1990.; Gerald SCHLAG: „Aus Trümmern geboren...” (*Burgenland 1918–1921*). Burgenländisches Landesmuseum, Eisenstadt, 2001; Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában (1918–1921)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971; TÓTH Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2021.

az európai békerendszer Magyarországra kényszerített feltételeit. Bánffy egyértelmű álláspontja mellől elvileg eddig sem tágitott, mindazonáltal az egyetlen területen, ahol lehetősége volt rá, azaz Nyugat-Magyarországon mégiscsak bojkottálta a békeszerződés területi rendelkezéseinek a végrehajtását. Bánffy úgy vélte, Magyarországnak fel kell adnia a Romániával és Jugoszláviával szembeni területi követeléseit, és csupán a kisebbségi jogok szavatolását követelnie külön szerződésekben a két államtól. Az egyetlen állam, amellyel szemben területi igényei vannak, Csehszlovákia, ám vele is tárgyalásos úton kívánja rendezni a Csallóköz ügyét.³⁸ A külügyminiszter célja természetesen nem az elszakított területekről való teljes lemondás volt, hanem az, hogy Magyarország és saját maga politikai kapcsolatait szilárddá tegye, és megnyerje a francia diplomácia támogatását, melyre az ország nemzetközi elszigeteltségének mérséklése érdekében nélkülözhetetlen szükség volt.

A magány oldása. Mérközések a Dísz téren és Európában

Bánffy elképzeléseiben azonban egyre inkább magára maradt, a külügyminisztériumban pedig személy szerint is magányossá vált. „Azt kellett látnunk, hogy újra távolodunk minden önkritikától, sőt minden valólátástól is, és ismét süllyedünk vissza abba az ideológiába, ami a világháború elindulása előtt uralkodott minálunk. Minden bajt és hibát csakis magunkon kívül keressük, és szemet hunyunk saját vétkeink fölött. Azt kellett látnunk, hogy a magyar jövőt egyedül a múltnak visszaállításában keressük” – írja minisztersége alatt szerzett benyomásait még negyedszázadnyi tapasztalattal megtoldó tudás birtokában 1946-ban.³⁹ Ez a két háború közötti revíziós gondolat kritikája Bánffynál, akit persze akkorra már a terület-visszaszerző magyar külpolitikai program totális megsemmisülést hozó kudarca is megkeserített. A két világháború közötti Magyarország nem-

³⁸ ROMSICS Ignác: I. m. 578.

³⁹ BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. Töredékes kézirat. 1946 (?), Ráday Levéltár, 4/d. 3.

zetközi helyzetére visszatekintve jól látta, hogy az önfelmentés és a problémák elfedése milyen zsákutcába terelte a belpolitikai tényezők által erősen befolyásolt magyar külpolitikát. „Azt hittem – panaszolja –, hogy meglátja valaki, hogy a Trianon utáni politika mozgalmái: a »mindent vissza« és a »nem, nem, soha«, valamint a legitimista és szabadkirályválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiáltásait, ugyanúgy elkendőzik a magyar közvélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják el a politikusok figyelmét – egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös viaskodása –, a polgári társadalom pedig ugyanazt a könnyelmű farsangot járja, amit 1914 előtt járt.”⁴⁰

A szöveg keletkezésének időpontjában már megtörtént az illúzióvesztés, Bánffy azonban ahhoz a körhöz tartozott, melynek tagjai nem az ország második háborús összeomlásának hatására, még csak nem is a magyar külpolitika zsákutcába fordulása után vagy közben világosodtak meg. Kétségtelen, hogy Sopron a magyar revíziós politika sikere volt, bár nemzetközi jogi alapjait a titkos kormánytámogatásban részesülő nyugat-magyarországi felkelőharcok némiképp porózussá tették. A háborús társvesztessel szemben kivívott revízióknak azonban belátható időn belül nem volt folytatása. A nyugat-magyarországi kérdés külpolitikai sikere után Bánffy a miniszterelnökkel egyetértésben azon dolgozott, hogy az ország nemzetközi elszigeteltségét enyhítse. Közben saját politikai magányát is megpróbálta oldani, és a külügyminisztériumban is erősíteni igyekezett a pozícióit, kevés eredménnyel. „Mindent szabotálni próbáltak, ami újítást és modernebb szellemet be akartam vezetni. Az egész adminisztráció a bécsi Ballplatz iskoláját követte, persze annak nagy hagyományai nélkül” – írta a visszaemlékezésében, nem hagyva kétséget afelől, hogy az egész mögött elsősorban Kánya állt.⁴¹

Az 1918 végén megalakult minisztérium személyi állománya igen heterogén volt, ráadásul előfordult, hogy az első időkben felvett tisztviselők szolgálati rangja a kölcsönös előléptetéseknek

⁴⁰ Uo. 7.

⁴¹ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. I. m. 113–114.

köszönhetően magasabb volt, mint a később odaérkező, ámde tapasztaltabb és képzetesebb munkatársaké.⁴² Noha parlamenti bemutatkozó beszédében kinyilvánította, hogy támaszkodni kíván az egykori közös külügyminisztérium szakembergárdájára (ami miatt főként kisgazdapárti oldalról támadások is érték), Bánffy szerette volna megreformálni, és iskolázott, új beosztottakkal feltölteni a szervezetet, már csak azért is, hogy a vele szemben állók súlyát csökkentse. Annak dacára, hogy a külügyminisztérium – 1921. október 12-én rendeletileg szabályozott⁴³ – ügybeosztása szerint a minisztérium személyzeti beosztása és a külképviseletek személyi ügyei az Elnöki Osztály, és annak vezetője, Ambrózy Lajos hatáskörébe tartoztak, ezekre Kányának jelentős informális befolyása volt. Utóbbi és társai ellenállásán a reform meg is bukott, az átalakításhoz Bánffynak sem kellő ereje, sem elszántsága nem volt, sőt 1922 áprilisában Kányát nevezte ki helyettesévé.⁴⁴

Legendő forrás híján ráadásul alig lehetett jó képességű, alkalmas embereket megfizetni. A diplomáciai szolgálat ellátásához pedig szükség volt megfelelő anyagi háttérre, a jelentős magánvagyonnal rendelkező arisztokrata családok tagjai azonban a diplomáciai pálya általános presztízscsökkenése miatt távol tartották magukat a szolgálattól. Zömük legitimista lévén, a Horthy-rendszerrel szembeni fenntartásai is hozzájárultak a tartózkodásukhoz. Az apparátus újabb tagjainak tapasztalatlansága, vagy – ahogy Fürstenberg konstataulta – „bizonyos magasabb beosztású minisztériumi tisztviselők gögje és beképzeltsége”⁴⁵ miatt tehát nehéz volt megfelelő, különösen pedig Bánffy alapter-

⁴² A magyar külügyi szolgálat történetéről Pritz Pál számos kiváló tanulmányában ír részletesen. Lásd PRITZ Pál: *A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig*. In: Uő: *A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995. 37–56.; ill. Uő (szerk.): *Iratok a Magyar Külügyi Szolgálat történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

⁴³ 13.095/1.–1921. Rendelet a m. kir. külügyministerium ügybeosztása tárgyában. *Külügyi Közlöny*, 1921/4. (október 17.) 53–57.

⁴⁴ 5365/1a.–1922. Rendelet a m. kir. külügyministerium ügybeosztása tárgyában. *Külügyi Közlöny*, 1922/8. (május 1.) 64.

⁴⁵ Fürstenberg jelentése. Budapest, 1921. június 19. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Politische Abteilung II. Politik 8. Band. 1.

mészetéhez, beállítottságához alkalmazkodó, a külügyminiszter törekvéseit támogató tisztviselőket kiválasztani.

A külpolitika irányítását kézben tartó Bethlen István árnyékában, a Dísz téren pedig kívülállóként munkálkodó miniszter hiába kínlódott, egyetlen fontos kérdésben sem jutott előre. Két rendelete tanúskodik arról, hogy a minisztérium osztályvezetői számos külföldi kiküldetést rendeltek el anélkül, hogy erről a hivatal számvevőségét értesítették volna.⁴⁶ Noha a sok utazás számos kiadással járt, saját szakállukra intézkedő beosztottjai nem pusztán az anyagi források szűkössége és a minisztérium szőrösszívű pénzügyi vezetőinek kellemetlenkedései miatt ingerelték Bánffyt. Többször kellett ugyanis tapasztalnia, hogy alárendeltjei a tudta nélkül tárgyaltak, fontos ügyekről nem tájékoztatták, vagy éppenséggel nem neki, hanem Kányának engedelmeskedtek.⁴⁷

A párizsi magyar képviselőt vezető Praznovszky Iván bizalmas magánleveleiben a minisztérium „stabilitást képviselő” vezetőtitkárát közvetlenül tájékoztatta a kényesebb ügyekről, és a „legszigorúbban titkos jelentésekkel el nem intézhető, fontosabb dolgokban” – leegyszerűsítve a minisztérium bürokratikus szervezetén át vezető utat – egyenesen hozzá fordult.⁴⁸ Praznovszky azt is kifejezetten meghagyta, hogy munkatársai távolléte esetén minden bizalmas ügyben Kányát keressék.⁴⁹ Utóbbi az általa hozzá nem értőnek tartott politikai felettéseit – Bánffyt is – rendre kikapcsolta a döntésekből, és a visszatartott információk bir-

⁴⁶ 4401/1a.–1922. rendelet. *Külügyi Közlöny*, 1922/5. (március 28.) 46.

⁴⁷ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. I. m. 115., 139.

⁴⁸ Praznovszky levele Kányához Párizs, 1921. április 18. MNL OL KÜM K 64 1921-41-204. fól. 4.

⁴⁹ Worasitzky Olivér tájékoztatása Kányának, MNL OL KÜM K 64 1921-41-4 52. Praznovszky és Kánya bizalmas viszonyát megalapozta, hogy előbbi az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának 5. osztályán, közismertebb nevén a Literarisches Bureau-n dolgozott. Innen látták el hírekkel és információkkal a külföldi és a hazai sajtót, tájékoztatták a minisztérium vezetőit a külföld hangulatáról, azokról a részletekről, amelyek az egyes országok hivatalos külpolitikáját befolyásolták. Ugyanitt szerkesztették a hivatalos politikai interjúkat és közleményeket. A Literarisches Bureau-ba futottak be a legfontosabb külföldi sajtótermékek. Kánya ugyanennek az osztálynak volt a vezetője 1910–1914 között. TÓTH Imre: I. m. 32.

tokában érvényesítette nézeteit, amivel tartósan megkerülhetlenné tette saját személyét. Miközben Bánffy nem tájékoztatta az összes kérdésről, az ő kezén minden fontos ügy átment. A miniszternek címzett és a miniszter kabinetjében iktatott leveleket már 1920-tól neki és Khuen-Héderváry Sándornak mutatták be. Intézkedett azonban külföldi diplomaták visszahívásáról, tartotta a kapcsolatot a miniszterelnökséggel, közreműködött a külképviseletek szervezésében, irányításában. Mindezek mellett a kiadások egy részét is ellenőrizte, és a tízezer koronát meg nem haladó kifizetésekre vonatkozóan utalványozási jogkörrel rendelkezett. Ellentmondást nem tűrő természete, iskolázottsága és pozíciója miatt a külügyminisztériumi alkalmazottak elsősorban neki engedelmeskedtek, közülük sokan – legalábbis ellenfelei szerint – a saját kreatúrái voltak.

A saját apparátusa részéről finoman szólva csekély támogatást élvező miniszter a kinevezése után gyakorta azt a diplomáciai metódust követte, amelynek 1919–1920 során maga is eszköze volt. Félhivatalos úton is igyekezett minél nagyobb rokonszenvet ébreszteni Magyarország iránt, és támogatást szerezni külpolitikai céljai eléréséhez. Ennek érdekében kiterjedt lobbitevékenységbe kezdett, számos megbízottat küldve külföldre, akik azonban nem feltétlenül járultak hozzá az ország külpolitikai érdekeinek érvényre juttatásához. Bánffy második külföldi (angliai) missziója után ezt bizonyosan másképp gondolta, ráadásul a szolgálat tagjainak kikerülésével olyanokra támaszkodhatott, akiknek a személyes lojalitásában jobban bízhatott. Kritikusai szerint azonban a túl sok lobbista átláthatatlanná tette a külügyi apparátus törekvéseit, sőt azt a benyomást keltezte, hogy a magyar külpolitika szervezetlen módon működik. A politikusoknál, gazdasági szereplőknél, sajtómunkásoknál kilyncselők között ráadásul több kalandor, vagy legalábbis a megélhetését kereső ember volt.

Annyi bizonyos, hogy Magyarország nemzetközi helyzete megváltozott 1919–1920 óta, és ez az intézményesített külkapcsolatokra közvetlen hatással volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésével önállóvá vált, és háborús vesztes Magyarország jó ideig nem küldhetett diplomáciai státuszban lévő követeket,

pontosabban megbízottjait nem fogadták követi minőségben. Az ország a Huszár-kormány elismerésével, majd a békekötéssel jogot nyert arra, hogy ha megszorításokkal is, a nemzetközi közösség elismert jogú tagja legyen, állandó külképviseleteket nyitott, diplomatái ott tevékenykedtek a győztes államok fővárosaiban. Azzal, hogy Bánffy továbbra is különmegbízottjaira kívánt támaszkodni, előre kivívta a külügyi apparátus rosszallását. Különösen a szolgálat régi tagjai figyelték féltékenyen, hogy mellettük mások is beleavatkoznak a diplomáciai ügyekbe. „Most már csakugyan kérdés, érdemes-e nekem politikai akciókat csinálni, képviselőkkel, politikusokkal összeköttetéseket fenntartani, mikor pont csak velem nem csináltaknak külpolitikát, és hogy ennyien össze-vissza dolgozván érdemes-e áldozatokat hozni az én összeköttetésem érdekében” – tette fel a korántsem költői kérdést a párizsi képviseletet vezető Praznovszky Iván Kánya Kálmánnak. A Bánffyt nyíltan kritizáló levélből a deprimáltság mellett a személyes sértettség, állásfétés és a panasz tónusa is kihallható, ami valószínűleg zene volt a nagyhatalmú külügyi vezértitkár füleinek. Praznovszky szerint ideje lenne szakítani a Károlyi-éra be nem vált szisztémájával, és azzal, hogy boldog-boldogtalan rontja Magyarország politikai hitelét, különösen, hogy a forradalmi felfordulások dacára Nyugaton ezekben a kérdésekben még mindig éppoly konzervatívan gondolkoznak, mint annak előtte.⁵⁰

Praznovszkynak ezek szerint aligha lehetett panaszja az olyan miniszteri szintű kétoldalú és nemzetközi találkozók ellen, amelyekből Bánffy ugyancsak kivette a részét. (Persze Kányával jól lehetett füstölgöni a miniszter dilettantizmusa miatt, függetlenül attól, hogy az éppen milyen formában tört felszínre.) A sok ország képviselőinek részvételével zajló, multilaterális tárgyalások egy olyan kiváló kommunikációs képességekkel és intelligenciával rendelkező politikus számára, mint Bánffy, jó alkalmat teremtettek arra, hogy kapcsolatait a diplomáciai színtéren elmélyítse, vagy akár meg is sokszorozza. Több ilyen találkozón részt venni

⁵⁰ Praznovszky levele Kányának, 1921. május 26. MNL OL K 64 1922-7-116. fol. 63.

annyit jelentett, mint megérezni az *esprit de corps*, azaz az ösztartozás szellemiségét, amelyből odahaza a rendszer zártsága miatt a magyar külügyminiszter alig érezhetett valamit.

A bezártságból való elmozdulásra természetesen elsősorban az országnak volt nagy szüksége. Erre 1922. április végén–májusban Genovában nyílt némi lehetőség. Bánffy az olasz kikötővárosból hazautazó Bethlen István megbízásából vett részt az Európai Gazdasági és Pénzügyi Konferencián, melyen azonban a vesztes Magyarország képviselőinek csak igen kevés szerep jutott. A kirekesztett helyzetben a magyar külügyi vezetés megpróbált kétoldalú tárgyalások révén kitörni a diplomáciai karanténból. Nemes Albert quirinali követ már Bánffy elutazása előtt puhatolózott az olasz külügyminiszter kabinetfőnökénél egy miniszteri eszmecsere lehetőségéről. A külügyminisztérium vezetése szerette volna, ha Bánffy a konferenciát megelőzően meghívást kap a vendéglátó kormányhoz Rómába, de ebben az olaszok nem voltak partnerek.⁵¹ A kezdeti kudarc ellenére a magyar külügyminiszter nem tétlenkedett olaszországi tartózkodása alatt. Tárgyalt Salvatore Contarinivel, az olasz külügyminisztérium főtitkárával a Románia és Magyarország közötti olasz közvetítés lehetőségeiről. Felkereste cseh kollégáját, Beneš, és indítványozta, hogy folytassák a királyválság idején megszakadt kétoldalú tárgyalásokat. Ugyanott találkozott Momčilo Ninčić jugoszláv külügyminiszterrel is, és rávette, hogy négyszemközt vitassák meg a két ország közötti vitás kérdéseket.⁵² Titkos tárgyalásokat folytatott Georgij Csicserin szovjet külügyi népbiztossal is a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Többszöri sikertelen próbálkozás után Lloyd George brit miniszterelnök társalgójáig is eljutott. A konzultációk, néha inkább diskurálások nem hoztak konkrét eredményeket, de fontos epizódjai voltak Bánffy külpolitikai aktivitásának. Leszámítva néhány hivatalos találkozt, inkább magánbeszélgetéseket kezdeményezett, ahol egyenrangúbb félként elegyedhetett szóba a többi szereplővel, mint ha a megnyomorított Magyarország külügyminisztereként

⁵¹ Nemes római követ jelentése, Róma, 1922. március 3. MNL OL K 64 1922-24 t. (9.d.) 92. res/pol. 1922.

⁵² MTI Bizalmas értesítések, 1922. május 19., május 6.

tette volna. A légkör, amelybe csöppent, tulajdonképpen kiáltó ellentétben állt az ország nemzetközi helyzetével. Mint a vesztes Magyarország külügyminiszterének nem sok dolga akadt a hivatalos üléseken. Az otthoni gáncsoskodások után a Ligur-tenger partján mégis olyan közegben találta magát, ahol nem érezte reménytelennek, hogy partnerekre találjon. Hat hét alatt harmincnégy nemzet képviselői jelentek meg a városban, Bánffy pedig, ha tehette, külön kapcsolatot teremtett velük. Megmutatta nekik a műveltségét, tárgyalókészségét, amivel az ország ázsióján is próbált emelni, de önmagát is pozicionálta a nemzetközi politika világában.

Lemondás és kudarcok

A genovai konferencia eseményeire tekintve tehát nem konok és célratörő külpolitikust látunk. Nem véletlen, hogy a kormány politikájától jobbra állók több kérdés kapcsán bíralták, és megalkuvónak tartották az általa képviselt külpolitikát. Igaz volt ez úgy a Sopron ügyében kialakudott (és kevesellt) kompromisszumra, mint a beilleszkedési politika egészére, beleértve ebbe az ország népszövetségi felvétele érdekében tett erőfeszítéseket.

A számtalan kritika miatt visszavonulása már korábban is többször felmerült. 1921 őszén, a nyugat-magyarországi felkelés és a párizsi követi poszt betöltése kapcsán került szóba a távozása. A külügyminisztérium 1921. augusztus elején értesítette Maurice Fouchet francia főmegbízottat, hogy meg kívánja nyitni párizsi képviselőtét. A szokások szerint Bánffy előzetesen tájékoztatta a franciákat a követség vezetőjének személyéről. A kiválasztott Praznovszky Iván volt, akit egyelőre ügyvivőként akartak kiküldeni Párizsba. Fouchet azonban meg volt győződve róla, hogy Bánffy saját magának készítette elő a terepet, és miniszteri megbízásának lejártával, illetve a kormány közelgő bukása után átveszi a párizsi követség vezetését.⁵³ A külügyminisztérium 1921 szeptemberében valóban tájékoztatta a franciákat Bánffy

⁵³ PRAZNOVSZKY Iván: I. m. 82.

tervezett kinevezéséről, mellyel – az indoklás szerint – a követi posztnak kívántak nagyobb súlyt adni. Az 1921 novemberében kinevezett Jean Doulcet budapesti francia követ az őt éppen helyettesítő Fouchet-hoz hasonlóan ítélte meg Bánffy művelt személyiségét, a francia kultúra iránti fogékonyságát, és ajánlotta, hogy Párizs adja meg a hozzájárulást a követküldéshez.⁵⁴ 1921 decemberében Bánffy mégis követté léptette elő Praznovszkyt, ami nem jelentette azt, hogy lemondott volna a párizsi misszióról. A tapasztalattal és a párizsi poszt betöltéséhez kellő súllyal nem rendelkező diplomata kinevezését nemcsak ő, hanem Khuen-Héderváry és Kánya is csak átmenetinek tekintette. Bánffy négy szemközt megállapodott az addig követségi tanácsosi rangban szolgáló Praznovszkyval, hogy nemsokára Prágába helyezteti, és ő veszi át a helyét.⁵⁵ A fiatal diplomata azonban jól megmelegedett Párizsban, és amikor elmozdítása időszerűvé vált, nem akart megválni a posztjától. A kérdés legközelebb 1922 nyarán került napirendre, miután sokan nem nézték jó szemmel, hogy a dörzsölt és tapasztalt Apponyi helyett a miniszterelnök Bánffyra bízta a genfi népszövetségi tárgyalások vezetését. Augusztusban a francia sajtóban már szállingóztak a hírek arról, hogy távozni kényszerül, esetleg éppen Párizsba, ám ezt a Havas hírügynökség cáfolta.⁵⁶ Ennek dacára Bánffy szeptemberi genfi tartózkodása idején több lap is tényként közölte a lemondását és párizsi követté történő kinevezését. Magyarország népszövetségi felvétele szempontjából egyértelmű sikert hozó tárgyalásai alatt idehaza már komoly támadások érték a nemzetgyűlés külügyi bizottságában az Andrássy-féle kereszténypártiak és a szociáldemokraták részéről,⁵⁷ és a kormánypárt októberben tartott értekezletén pedig már a miniszterelnök is foglalkozott a kérdéssel. Az elégedetlenkedők hangja akkor már rég túlhallatszott a Dísz téri palotán és a pártvacsorákon, és nemcsak a miniszteri, hanem a kulcsfontosságú párizsi követi posztra is alkalmatlannak tartották. Úgy vélték, tétlen, koncepciótlan és gyenge. Bethlen azonban

⁵⁴ Uo. 89.

⁵⁵ Uo. 86–87.

⁵⁶ MTI Bizalmas értesítések, 1922. augusztus 31.

⁵⁷ *Pesti Napló*, 1922. szeptember 6. 2.; *Jövő*, 1922. augusztus 29. 5.

egyelőre kitarzott mellette, holott a hivatalos cáfolatok ellenére állítólag akkor már döntöttek a külügyminisztérium élén bekövetkező változásokról.⁵⁸ Bánffy a genfi tanácskozást otthagya Párizsba vonatozott, hogy a magyar követség frissen megvásárolt épületét szemrevételezze, és annak felújításával kapcsolatban tanácsokat adjon. Élénk figyelmének háttérében nem pusztán a művészi érdeklődés állt. Időt és fáradságot nem kímélve nyilvánvalóan a saját követi posztjához vezető utat egyengette. A kísérleten élcelődő *Magyarság* című lap ezt még azzal is megtoldotta, hogy Bánffy személyesen jelent meg Raymond Poincaré miniszterelnök előszobájában, és feldúltan tárgyalt annak titkárával, mivel főnöke nem volt hajlandó őt fogadni. Ezt utóbb Bánffy és Doucet francia követ is cáfolta. A dologból sajtóper lett, mely végül egyezséggel zárult a *Magyarság* szerkesztője, Milotay István és az egykori külügyminiszter között.⁵⁹ Annyit azért Bánffy is elismert, hogy rövid időre bebocsátást kért és kapott Laroche-hoz, a francia külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjéhez. Hogy mi célból, azt nem árulta el. Azt pedig csak bizalmasan tette hozzá, hogy Laroche átnézett rajta, és úgy tett, mintha nem is hallaná, mit beszél hozzá.⁶⁰

Poincaré miniszterelnököt a budapesti francia követség titkára, Louis de Robien is felvilágosította a követi várományos személyéről, kiemelve műveltségét és szellemességét. „Művész, és olyan ember, akinek ízlése van – írta róla – [...] jól ismeri a nyelvünket és beszédébe néha idejétmúlt fordulatokat fűz, ami egészen különös bájt ad mondandójának. [...] Nagyon kifinomult és tökéletesen csiszolt ember, aki egyúttal hanyag, hosszú, hátrafésült hajával, művészien kötött nyakkendőjével egyszerre nagyúr és bohém.” A francia diplomata szerint Bánffy a párizsi szalonok kedvence lesz, de épp ez a csiszolt és könnyed stílus az, amellyel a legtöbb kárt okozhatja, ha a magyar „hazafias gyűlöletet egye-

⁵⁸ MTI Bizalmas értesítések, 1922. szeptember 28.

⁵⁹ *Az Est*, 1923. június 14. 4.

⁶⁰ Bánffy a párizsi magyar ügyvivőnek számolt be a találkozóról, nehezen idézhető szavakkal ecsetelve Laroche elutasító és flegmatikus viselkedését. Hevesy Pál párizsi jelentése, 1922. november 17. MNL OL KÜM K 64 1922-11-378 fol. 28.

síti a levantei álnoksággal”. Azonban de Robien úgy vélte, Bánffy kielégítik a társasági élet sikerei, és ambíciói nem lépik túl ezeket a kereteket. Előéletére tett utalással megvetően hozzátette, hogy az európai politikában való eredményes részvételhez feltehetően kevésnek bizonyulnak a balettmesteri képességek.⁶¹

Idehaza közben egyre több híradás jelent meg arról, hogy beteg, testileg és lelkileg megtörve érkezett haza Genfből, és kénytelen gyógykezelés alá vetni magát. Utódjaként szóba került Daruváry Géza, Teleki Pál és Kánya neve is.⁶² Október 5-én valóban beteget jelentett, szabadságra ment. A *Magyarságnak* megbízható információk lehettek a birtokában, vagy helyesen spekulált, mindenestre megírta, hogy Bánffy a követi megbízásnak is búcsút mondhat, holott a többi lap még decemberben is tényként közölte a párizsi kinevezés hírért.⁶³ A hosszúra nyúlt külügyminiszteri válság december 19-én ért véget, amikor a kormányzó saját kérésére felmentette az állásából. A bársonyszékből felállva is vonzotta a diplomataélet, és joggal számíthatott is arra, hogy valamelyik külföldi magyar képviselőt vezetését mégis sikerül megszereznie. Tett is egy kísérletet azzal, hogy pályázott a törökországi követi tisztségre. Isztambul nem lett volna idegen terep számára, hisz az első világháború idején már Klebelsberg Kunó megbízásából közreműködött a Konstantinápolyi Tudományos Intézet megszervezésében, és annak idején hosszú heteket töltött a városban. Ellenlábasa, Kánya azonban megghiúsította a terveit, ami végképp kedvét szegte.

1923-ban barátja, Klebelsberg felkérte, hogy vállalja el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnöki tisztségét. Ez a szerv a művészeti élet – építészet, szobrászat, festészet – támogatására, irányítására, bel- és külföldi kiállítások szervezésére volt hivatott.⁶⁴ 1927-ben mondott le e tisztségről. 1923 őszén, a háború után első ízben Erdélybe utazott. Megformálódott benne a

⁶¹ ABLONCZY Balázs: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. *Századok*, 2000/5. 1168–1169.

⁶² *Ellenzék*, 1922. október 12. 3., *Az Est*, 1922. október 24.

⁶³ *Magyarság*, 1922. október 14. 1.

⁶⁴ BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év*. I. m. 170.

vélemény, hogy Magyarországon már nincs szükség rá, így 1926-ban hazatelepült Erdélybe, és felvette a román állampolgárságot.

Minisztersége alatt – ami valójában mindig is volt – színházi és íróember maradt. Gondos munkával maga tervezte például a magyar diplomaták díszegyenruháját, amely a nyugatias frakkból, aranszegélyű nadrágból és tollas kalapból (Zweispitz) állt, azzal, hogy magyaros jellegű himzést adott a frakknak.⁶⁵ Az úgynevezett chiffre – azaz bársonygalléros zöld – frakk viselését kizárólag magyar címeres aranygombokkal engedélyezte.⁶⁶ Később díszmagyarokat is tervezett, például Albrecht főherceg számára is készített ruhatervet a felsőház nyitoulására.⁶⁷ A külügyi szolgálatban dolgozók számára a trianoni tragédiára való tekintettel előírta, hogy ünnepi alkalmakkor ne a színes díszmagyart, hanem fekete magyar öltözéket viseljenek, a katonai egyenruha viselését pedig megtiltotta.⁶⁸

Habitusra, tárgyalókészsége miatt otthonosabban érezte magát a kétoldalú, diszkrét megbeszélések közben, mint a nagyszabású nemzetközi értekezletek vég nélküli plenáris ülésein. Nem csoda, hogy idejének egy részét azzal ütötte el, hogy a konferencia résztvevőiről, a korabeli európai diplomácia fő- és mellékszereplőiről karakterérzékenységű karikatúrákat készített. A genovai konferencián, a Palazzo Reale épületébe belépve kivette az ott munkálkodó tudósító, grafikus kezéből a vázlatfüzetét, és a jelenlévők osztatlan elismerését kiváltva, néhány pillanat alatt egy karikatúrát kanyarított bele a rajzólóról. A körülötte állók állítólag meg is jegyezték, hogy milyen veszedelmes volna, ha Bánffy az aktuális politikai és gazdasági helyzetről alkotott véleményét is a ceruzája hegyére tűzné.⁶⁹ Mint azt a számos kiváló karikatúra bizonyítja: odatűzte. A konferencián látszólag csak társasági életet élt és rajzolgatott. „Miklós gróf Genuában egy kétszáz terítékes sajtóvacsorát rendezett külföldi újságírók és írók ré-

⁶⁵ HORY András: *Bukaresttől Varsóig*. I. m. 47.

⁶⁶ 75/1b.-1922. Rendelet díszmagyar, katonai egyenruha és chiffrefrakknak külföldön való viselése tárgyában. *Külügyi Közlöny*, 1922/1. (január 20.) 1–2.

⁶⁷ *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. január 19. 3.

⁶⁸ 10.377/1a.-1921. rendelet. *Külügyi Közlöny*, 1921/2. (október 1.) 27.

⁶⁹ MTI Bizalmas értesítések, 1922. április 16.

szére. A számla hazai pénzben kitett 500 000 lejt. Ezt a nagy összeget pedig szegény jó gazdámnak kellett kifizetnie. Ezután egy külügyminiszteri értekezletre Genfbe utazott. A hatalmas nagy asztalnál szemben ült Csicserin orosz külügyminiszterrel. Az az ötlete támadt, hogy lerajzolja. A vázlatot ott helyben meg is csinálta. Annyira élethű képet sikerült festenie, hogy a rövid Csicserin-féle vörös szakáll szálai valósággal kidomborodtak a képből. Budapesten jömagam is láttam ezt a képet” – írta róla apja egykori magántitkára, akit aligha lehet „Miklós gróf” iránti elfogultsággal vádolni.⁷⁰ Bánffy a valóságban igyekezett kihasználni kapcsolatait, és kellemes benyomást kelteni a Magyarországgal és a félfudális mentalitásúnak tartott arisztokrata származású magyar politikusokkal nem szimpatizáló körökben és a nemzetközi sajtóban egyaránt. Annyi bizonyos, hogy az említett sajtófogadás pozitív hatásait hírügynökségi és sajtóhíradások is megerősítik. Nem volt lényegtelen, hogy a genovai konferencia idején sokak által olvasott vezető olasz napilap, a *Corriere della Sera* az első oldalon emlékezett meg Magyarországról, de mellette más újságok is beszámoltak az ország helyzetéről, sőt az *Il Cittadino* Bánffy egyik rajzát is leköszölte.⁷¹

Külpolitikusként törekedett rá, hogy a győztes hatalmak bizalmát a maga és az országa számára is elnyerje, és mint gyengébb fél, igyekezzék a szomszédos országokkal különböző engedmények alapján megegyezni. Letért a magyar és német hegemoniák eszméjére alapított külpolitikai útról, és annak anakronizmusát észlelve, módosítani próbált a magyar diplomácia eszköz- és célrendszerén, valamint kommunikációján. Miniszteri tevékenysége számos eredményt hozott, az ország nemzetközi elszigeteltségének oldása érdekében hatékony munkát végzett, teljesítményét mégis kevésnek, külpolitikai attitűdjét pedig karakter nélkülinek ítélték. Emiatt politikailag súlyosan elmagányosodott, és más utat kellett választania a magyarság érdekeinek képviselésére. Az ország és a mindenkori külügyminiszter mozgási lehetőségeit figyelembe véve eredményes tudott lenni, de nem lett sikeres.

⁷⁰ NEMES Gyula: A Bánffy uradalom titkaiból. *Korunk*, 1972/6. 883.

⁷¹ MTI Bizalmas értesítések, 1922. április 29.

Ez is hozzájárult, hogy 1926-ban – nem kis meglepetésre – visszavonult bonchidai birtokára, és felvette a román állampolgárságot. Tudvalévő volt, hogy a románsággal való megegyezésre törekedett, amiért erdélyi körökben ismét sok kritikát kapott, de a liberalizmusától távol álló magyar politikai környezetben is alig talált megértésre. Ez is az oka, hogy nem a politika terén, hanem a művészi körökben kereste a helyét. 1939-ben azonban mandátumhoz jutott a román országgyűlésben, a második bécsi döntés után pedig a magyar országgyűlés felsőházának lett tagja, ahol a Külügyi Bizottságban tevékenykedett. 1943 nyarán Kállay Miklós miniszterelnök közvetítő szerepre kérte föl. Bukarestbe utazott, hogy ott Iuliu Maniu volt miniszterelnökkel, pártvezérrel tárgyaljon Románia és Magyarország együttes kiugrásáról a háborúból, illetve a vitás területi kérdésekről. 1944 őszén tárgyalt Horthyval a kiugrásról, és azért is közbenjárt, hogy a magyar hadsereg Kolozsvárt harc nélkül adja fel, elkerülve az értelmetlen pusztítást.⁷² Még Kolozsvár október 11-i eleste előtt Budapestre utazott, s ottani, Reviczky utcai házában élte végig a főváros ostromát.

1945. március 8-án indult haza Budapestről családjával együtt egy marhavagonban. Miután a németekkel való kollaborációval vádolták, emberként és íróként is megaláztatásokban volt része. Birtokait elkobozták, ingatlanjait államosították, és minden jövedelemforrása megszűnt. 1949 októberének elején koldus-szegényen és betegen tért vissza Budapestre. 1950. június 6-án halt meg, négy nap múlva temették el a Farkasréti temetőben.

⁷² GAAL György: *Gróf Bánffy Miklós: Főúri életpálya a politika és művészetek jegyében*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 2012. 130.

MIKLÓS DÁNIEL

Sugár András Dubček-interjúja és a könyvkiadás helyzetének változása 1989-ben

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.7>

1989 áprilisában mutatta be a Magyar Televízió *Panoráma* című műsora Sugár András Alexander Dubčekkel 1989 kora tavaszán készített beszélgetését. Az adás kisebbsajta nemzetközi botrányt okozott Csehszlovákia és Magyarország között, amely bő egy hónapig tartott. A beszélgetést a riporter még az év folyamán nyomtatásban is megjelentette *Tankokkal a tavasz ellen – Dubček megszólal* címmel.¹ Az interjú önmagában érdeklődésre tarthat számot (például miként látta visszaemlékezve az 1968-as csehszlovákiai eseményeket, saját szerepét a hosszú évtizedekre elhallgattatott csehszlovák kommunista vezető), azonban a mű kiadási körülményei is lenyomatai az 1989-es politikai változásoknak.

1989 tavaszán kifejezetten „forró” téma volt az interjú a magyarországi sajtóban, amely ugyanakkor az év nyarára már lecsengett – még úgy is, hogy a kérdéses kiadvány megjelentetése sem ment zökkenőmentesen. Elmondható tehát, hogy az interjú mára eltörpül 1989 más eseményeinek jelentősége mellett, azonban akkor – egy rövid ideig szinte napi szinten – kifejezetten foglalkoztatta a közvéleményt, sőt a politikai vezetést is.

Az interjú adásba kerülésének következményeivel Popély Árpád² és Mitrovits Miklós³ foglalkozott részletesebben egy-egy

¹ SUGÁR András: *Tankokkal a tavasz ellen – Dubček megszólal*. Magánkiadás, Budapest, 1989.

² POPELY Árpád: A csehszlovákiai magyarság és a rendszerváltás éve Budapestről nézve. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2010/3. 3–28.

³ MITROVITS Miklós: Csehszlovákia felbomlása és a magyar politika (1989–1993). *Múltunk*, 2013/1. 148–176.

tanulmányában: mindkettő a korszakban zajló csehszlovákiai politikai változások magyarországi reakcióit vizsgálták. 1989 történései kapcsán írtak arról, hogy milyen politikai botrány kerekedett a Magyar Televízió által több részletben bemutatott interjúból. Popély kitér a *Panoráma* korábbi, a szomszédos államokban élő magyar kisebbség helyzetével foglalkozó riportjaira, Mitrovits pedig Alexander Dubček és Oldřich Černík⁴ nyílt levelére, amelyben 1989 nyarán arra kérték a magyar pártvezetést, hogy mondják ki: az 1968-as csehszlovákiai reformmozgalom nem tekinthető ellenforradalomnak.

Mindkét szerző több oldalon foglalkozik az interjút követő eseménysorral (Mitrovits két, Popély bő három oldalt szán a történet kifejtésére – utóbbi külön alfejezetben szól róla), azonban az interjúkötet kiadására vonatkozó hivatalos kérés elutasítását meglehetősen röviden zárják le. S valóban: a történet rövidre zárható azzal, hogy a Külügyminisztérium javaslatára, politikai okokra hivatkozva Sugár András végül nem kapott hivatalosan engedélyt a kiadásra a Művelődési Minisztériumtól, ennek ellenére hamarosan mégis megjelentette – ahogyan Mitrovits Miklós fogalmaz: szamizdatként – a kiadványt.

A kiadás tervei, elutasítása, illetve a kiadvány egyaránt megérdemli, hogy foglalkozzunk vele – tekintve, hogy a közismert riporter saját maga keltett zajt az interjúkötet érdekében, amely egy évvel később angol nyelven is megjelent.⁵ Továbbá érdemes egybevetni a kiadás kapcsán született lektori véleményeket egy államtitkári levéltervezettel, amelyek szembemennek egymással. Érdemes röviden azt is megvizsgálni, hogy milyen változás történt 1989-ben, amely végül lehetővé tette, hogy Sugár András megjelentesse a kiadványt.

⁴ Oldřich Černík (1921–1994): cseh kommunista politikus, Csehszlovákia miniszterelnöke 1968–1970 között. Az 1968. augusztusi megszállás idején Moszkvába szállították, ahol aláírta a csehszlovákiai reformtörekvéseket lezáró Moszkvai Jegyzőkönyvet.

⁵ Alexander DUBČEK–András SUGÁR: *Dubček speaks*. I. B. Tauris, London–New York, 1990.

A kötet ügye a Külügyminisztérium és a Művelődési Minisztérium között

1989. április 26-án értesült arról a Külügyminisztérium, hogy Sugár András kiadni tervezi a Dubček-interjú szövegét. Ezen a napon beszélt Gulyás Andrással,⁶ a Sajtófőosztály, majd Benyó Pállal,⁷ a II. Területi Főosztály vezetőjével Gyulay Zoltán,⁸ a *Magyar Nemzet* munkatársa. Az újságíró Benyó Pállal telefonon közölte: a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága csupán akkor engedné a kiadást, ha arra a külügyi tárca rábólint. Másnap Paál Rózsa,⁹ a Kiadói Főigazgatóság helyettes vezetője is beszélt Benyóval, akit arról tájékoztatott, hogy Sugár András azonnali kiadási engedélyt kért tőle, mivel május 2-án már árusítanák is a kiadványt.¹⁰

Miként képzelte el a kiadványt Sugár András? Erről ő maga beszélt Paál Rózsának, illetve valószínű, hogy Gyulay Zoltánnak is, aki a riportertől származó információkat továbbította a Külügyminisztérium tisztségviselőinek. Az ötvenezres példányszámúra tervezett kiadványban Sugár tervei szerint nemcsak az interjú teljes szövege, hanem az adást követő sajtóvita cikkei is helyet kaptak volna. A kiadást feltehetően a téma szenzációértéke miatt sürgették: az engedélyt követően már nyomtatták is volna a brosúra formátumú könyvet, amelynek megjelenését a *Panoráma* május 1-jei adásában harangozta volna be Chrudinák Alajos, a műsor főszerkesztője.

A további dátumok ismeretében válhat még érzékelhetőbbé, hogy Sugár András az interjú szenzációértékét kívánta kihasz-

⁶ Gulyás András (1944–): magyar diplomata, fordító. 1987–1991 között a Külügyminisztérium sajtófőosztályának vezetője.

⁷ Benyó Pál: magyar diplomata, a II. Területi Főosztály előtt Csehszlovákiában szolgált.

⁸ Gyulay Zoltán (1952–2013): magyar újságíró, 1970–1990 között a *Magyar Nemzet*, 1990 és 2000 között a Magyar Televízió munkatársa.

⁹ Paál Rózsa (1934–2022): 1974–1994 között a Kiadói Főigazgatóság, valamint az utódhivatalok helyettes vezetője.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-2/1989.

nálni.¹¹ A végül (a fentiekben vázolt szerkezettel) megjelenő kötetben az interjú készítője pontosan datálja az eseménysort: kezdve azzal, hogy 1989. április 12-én vették fel Pozsonyban a háromórás beszélgetést Dubčekkel.¹² Az interjú első felét április 17-én adta le a Magyar Televízió a *Panorámában*,¹³ a második részt április 26-án.¹⁴ Sugár szerint a május 2-i megjelenés sem lett volna lehetetlen, mivel arról nyilatkozott, hogy a szöveg április 30-án már kiszedett állapotban várta, hogy a kiadás engedélyezése után megkezdődjön a nyomtatás.¹⁵

Az engedély azonban nem érkezett meg. Benyó még 26-án megkereste Gulyás Andrást, akit arról tájékoztatott, hogy Gyulay félreértelmezte beszélgetésüket. Őszi István¹⁶ külügyminiszter-helyettessel szintén beszélt, aki úgy vélte, hogy Sugárnak a Művelődési Minisztériummal kell a kiadás kapcsán egyeztetnie. A külügy azonban „a *Dubček-interjú* körül kialakult helyzetben” nem támogatta a kiadást.¹⁷ Egy nappal később ezt az állásfoglalást közölte Paál Rózsával és Gyulay Zoltánnal is.¹⁸

¹¹ Ilyen szellemben nyilatkozott meg a *Reformban*. Lásd Alexander DUBČEK: „Maguk vissza akarják csatolni Kárpátalját”. *Reform*, 1989. május 19. 12–13. – Megjegyzendő, hogy a Szabad Európa Rádió 1989. május 5-én készült csehszlovákiai helyzetjelentése is foglalkozott az interjúval, illetve a feszült csehszlovák-magyar viszonyral. A beszélgetés kapcsán a dokumentumban a jelentésvető így fogalmaz: „az interjú, amit a kommentátor »szenzációsna« nevezett, kevésbé bizonyult drámainak, mint amire számítani lehetett”. Lásd Vera and Donald Blinken Open Society Archives (OSA) 300-8-47-86-10.

¹² SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 3.

¹³ Uo. 62.

¹⁴ Uo. 89.

¹⁵ SUGÁR András: Egyszer hopp, másszor Knopp. *Reform*, 1989. május 19. 12.

¹⁶ Őszi István (1944–): magyar diplomata. 1967–1976 és 1988–2000 között a Külügyminisztérium, 1966–1988 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa. 1988–1990 között külügyminiszter-helyettes.

¹⁷ A Külügyminisztérium II. Területi Főosztálya az interjúgyűről készült összefoglalójában 1989. május 22-én is úgy vélekedett, hogy a *Panorámában* bemutatott beszélgetés és a kirobbant sajtóvita csak ront a csehszlovák-magyar viszonyon. Ezt az álláspontot alátámasztandó egy 1989. május 17-én Prágában kiadott csehszlovák-román közös közleményre is hivatkoztak, amelyben a felek kijelentették, hogy fel fognak lépni a revizionista és sovinszta hangulatkeltéssel szemben. Lásd MNL OL XIX-J-1-j-1989 29. doboz 002047/5/1989. Elemzi: POPÉLY Árpád: I. m. 16.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-2/1989.

Az interjú második részének adásba kerülését a csehszlovák fél megpróbálta megakadályozni különböző eszközökkel – sikertelenül.¹⁹ Hasonló módon, a brosúra megjelenése ellen is felléptek. A tiltakozást mind az adás, mind a kiadvány esetében azzal indokolták, hogy a Dubček-interjú beavatkozás Csehszlovákia belügyeibe, továbbá a magyar fél ezzel csak feleslegesen rontja a két ország viszonyát.²⁰ A *Panorámában* sugárzott beszélgetés kapcsán a csehszlovák diplomaták többek között azt is felhozták, hogy a Magyar Televízió stábja nem kért forgatási engedélyt, ezért le kell azt tiltani. Hasonló, engedélyezéshez kapcsolódó kifogással éltek a kötet kiadásának megakadályozása érdekében is. A lépés mögött felsejlik a reciprocitás gondolata: csak az engedélyezhető az egyik szocialista országban, ami a másikban is.

Április 27-én a csehszlovák nagykövetség tanácsosa, Tibor Chovan²¹ felkereste a kiadás miatt Paál Rózsát, mivel arról értesült, hogy meg akarják jelentetni az interjú szövegét, amelynek engedélyeztetése ellen kívánt szólni. A Kiadói Főigazgatóság tisztségviselője válaszában kifejtette, hogy a megjelentetésről tudomásuk van, maga az engedélykérés azonban még nem érkezett be hozzájuk. Hozzátette, hogy a magyarországi sajtótörvény szerint fognak eljárni a kiadásban, és erről egyeztetnek a Külügyminisztériummal. (Ennek alapján valószínűsíthető, hogy Chovan még azelőtt kereste Paál Rózsát, hogy utóbbi egyeztetett volna Benyó Pállal.)

¹⁹ Lásd MITROVITS Miklós: I. m. 151.; POPÉLY Árpád: I. m. 14–15.

²⁰ A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának elnöksége kétszer is foglalkozott a Sugár-féle interjúval. Az első rész adásba kerülése után április 19-én, majd a második rész sugárzását követően április 28-án került napirendre a beszélgetés. A csehszlovák pártvezetés szlovák fordításban kapta meg az interjú leiratát, továbbá tájékoztatást kaptak arról, hogy milyen módon zajlott a tiltakozás a magyar félnél (Magyar Televízió, Külügyminisztérium, MSZMP-vezetés). Lásd: Národní archiv České republiky. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1986–1989. P7534/24 és Národní archiv České republiky. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1986–1989. P7619/24. Az információt köszönöm Mitrovits Miklósnak és Bencsik Péternek!

²¹ Tibor Chovan: szlovák diplomata. 1979–1982 között a budapesti csehszlovák nagykövetség másodtitkára, a Csehszlovák Kulturális és Tájékoztató Központ igazgatóhelyettese. 1982-ben a nagykövetség első titkára, kulturális attaséja. 1988-tól ismét a budapesti nagykövetségen teljesít szolgálatot, tanácsosi minőségben.

Paál megtagadta, hogy Chovan betekintsen a beérkezendő kéziratba, valamint elhárította a diplomata másik, a kiadást esetlegesen megakadályozó felvetését is. Chovan ugyanis megkérdezte, nem szükséges-e a csehszlovák szerzői jogi iroda engedélye a közléshez, mivel Alexander Dubček csehszlovák állampolgár. Paál Rózsa azt válaszolta, hogy a magyar jogszokás szerint a szerzői jog a kérdező riporteré.²²

Érdeemes hozzátenni: a csehszlovákiai és a magyarországi politikai szituáció 1989 elején már jócskán eltért egymástól. Csehszlovákiában továbbra is tartotta magát az 1968-as reformkísérletet megtagadó normalizáció rendszere, míg Magyarországon már nyíltan működtek a pártállammal szembeni csoportosulások, olyannyira, hogy utóbbiak 1989. március 22-én létrehozták az Ellenzéki Kerekasztalt.

Chovan látogatása meglehetősen feszült hangulatban zajlott le: erre nemcsak a magyar tisztségviselő említett válaszai utalnak, hanem a diplomata egy megjegyzése, amely közvetve kapcsolódik az interjúhoz. Chovan ugyanis „figyelemreméltó analógiát” vélt felfedezni a kiadás kapcsán: meglátása szerint a magyar–román viszony szintén egy könyv megjelenése miatt romlott meg négy-öt évvel korábban. Paál Rózsa elutasította a felvetést azzal, hogy a román–magyar kapcsolat megromlásának más okai voltak, egy tudományos munkát pedig nem lehet összehasonlítani egy interjúval. Bár címet nem említenek, valószínűsíthető, hogy az 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély története* című szintézisről van szó,²³ amely okot adott arra, hogy Románia a nemzetközi közvélemény előtt megpróbálta lejáratni Magyarországot.²⁴

A csehszlovák–magyar viszony nemcsak a Dubček-interjút bemutató *Panoráma*-adások miatt volt feszült ekkoriban, hanem a szomszédos országokban élő magyar kisebbséget bemutató műsorok miatt is. Ezek közül két – az április 3-án és 10-én sugárzott

²² MNL OL XIX-j-1-k-1989 45. doboz 4376-5/1989.

²³ KÖPECZI Béla (főszerk.): *Erdély története. I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

²⁴ Lásd bővebben Stefano BOTTONI: Vonakodó kémek. A magyar állambiztonság és Románia, 1975–1989. *Történelmi Szemle*, 2013/1. 98–99.

– adás foglalkozott a csehszlovákiai magyarság helyzetével. Tóth József pozsonyi főkonzul az erre adott reakciók nyomán arról írt Budapestre küldött jelentésében, hogy a hivatalos csehszlovák álláspont az állam nemzetiségi politikájának kritikájaként fogta fel a kétrészes riportot, amelynek célja a nemzetiségi ellentétek szítása. A magyar lakosság némi fenntartással követte a nemzetiségi riportokat, ugyanakkor a Dubček-interjúval együtt szimpátiával figyelték a kérdéses négy *Panoráma*-adást.²⁵ A pozsonyi főkonzul jelentésére rezonált Vlastimil Ehrenberger²⁶ csehszlovák nagykövet megjegyzése is, aki április 24-én arról beszélt Őszi Istvánnak, hogy a prágai központban meglehetősen ideges volt a hangulat a nemzetiségi adások miatt.²⁷

Ehrenberger és a miniszterhelyettes főként a Dubček-interjú második részének vetítéséről egyeztetett. A csehszlovák diplomata felvetéseire Őszi István úgy reagált, hogy Magyarország nem kíván beleszólni a szomszéd állam belügyeibe, meglátása szerint ráadásul Alexander Dubček az interjúban elsősorban Magyarországgal szemben fogalmazott meg kritikát. Hozzátette, hogy a magyar fél nem fogja adminisztratív módon megakadályozni az interjú második részének adásba kerülését, mivel az azt a látszatot keltené, hogy a médiumok mögött a kormány áll.²⁸

Őszi kijelentése a média és a kormányzat kapcsolatáról nem teljesen fedi a valóságot: bár a nyomtatott sajtó terén már 1989 folyamán fontos változások történtek a liberalizáció, egyáltalán a lappiac kialakulása irányában (például a lapindítás engedélyhez kötésének eltörlése), rádió és televízió esetében azonban a pártállami kormányzat nem kívánt engedni. Ezzel kapcsolatban olyan

²⁵ POPÉLY Árpád: Csehszlovákia – 1989. A rendszerváltás éve a magyar diplomáciai jelentések tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2009/4. 119.

²⁶ Vlastimil Ehrenberger (1935–): cseh bányamérnök, politikus, diplomata. Az 1968-at követő normalizációs időszak alatt szerepet vállalt az országos politikában. 1974–1988 között tüzelőanyag- és energiaipari miniszter. 1989–1990 között Csehszlovákia magyarországi nagykövete.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-1/1989.

²⁸ Uo.

döntés született, mely szerint Pozsgay Imre államminiszter lett volna az a személy, aki ellenőrzi az elektronikus médiát.²⁹

Az Ehrenbergnek adott válaszból kiderül, hogy a Külügyminisztérium tehát kerülni kívánta a kialakult helyzet további eszkalálódását: az interjú adásba kerülését nem tartották problémának, a kiadvány megjelenését azonban már ellenezték. Sőt, a szaktárca megpróbálta azt a minimális felelősséget is elhárítani magától, ami a brosúra kiadása kapcsán a véleményezésre való felkéréskor rá hárult volna. Erre utal, hogy a Területi Osztály kiadásra vonatkozó véleményével a Sajtófőosztály is egyetértett, továbbá utóbbi szervezeti egység javasolta, hogy „a jövőben befolyásunkat úgy kell érvényesítenünk, hogy a KÜM-öt [sic!] ne vádolhassák esetleg azzal, hogy »cenzori« funkciókat gyakorol”.³⁰ A Sajtófőosztály ezzel egyben arra is utalt, hogy a befolyását továbbra is fenntartaná, azonban elkerülné, hogy nyíltan felmerüljön a cenzúra fogalma a szervezeti egység kapcsán.

A cenzori funkciók kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Vlastimil Ehrenberger több helyen is tiltakozott az interjú miatt: többek között Nyers Rezsónél, aki 1989 tavaszán a Németh-kormány államminisztere és az MSZMP Politikai Bizottságának is a tagja volt. Mint fogalmazott: „a sajtót igyekszünk politikailag konszolidálni”. A magas rangú politikus e szavaival a diplomátát igyekezett megnyugtatni, és valóban ez lehetett a cél, mert – mint korábban említettük – az MSZMP nem feltétlenül törekedett erre a konszolidációra. Nyers hozzátette, politikai szempontból a jelen helyzetben nem volna célszerű betiltani az interjú második részének sugárzását, az MTV-nek azonban javasolták, hogy a kényes részeket vágják ki a beszélgetésből.³¹

A Művelődési Minisztérium május 2-án (amely napon az eredeti terv szerint megkezdték volna az interjúkötet árusítását) is-

²⁹ Ez a helyzet vezetett 1990 után a médiaháború kirobbanásához. Lásd HORVÁTH Attila: A magyar média a rendszerváltástól 1998-ig. In: PAAL Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010.* Wolters Kluwer, Budapest, 2013. 59–62.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-3/1989.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j-1989 29. doboz 002047/3/1989.

mét megkereste a Külügyminisztériumot. Knopp András³² államtitkár arról tájékoztatta a tárcát, hogy Sugár András időközben beadta az engedélyt a Kiadói Főigazgatósághoz, továbbá a külügy számára megküldte a lektori véleményeket is. A megkeresésre Őszi István válaszolt május 8-án kelt levelében, amelyben ismét arról ír, hogy a csehszlovák vezetés sérelmezi, hogy Dubček véleményének nyilvánosan teret adtak Magyarországon, ezért külpolitikai szempontból nem tartja kívánatosnak az interjúkötet megjelentetését.³³ A válasz kapcsán érdemes megvizsgálni a lektori véleményeket és Őszi István levelének piszkozatát is.

Vélemények a kiadványról

A Külügyminisztérium számára megküldött két lektori véleményből kiderül, hogy az interjúkötet kiadásának ötlete már a nagy visszhangot vert első rész adásba kerülése után felmerülhetett Sugár Andrásban. Erre utal, hogy az egyik véleményen április 24-i, a másikon 25-i dátum szerepel. Mindkét felkért lektor, Gyulay Zoltán és az MTV munkatársa, Murina Antalné rendkívül kedvezően nyilatkozott a kiadásra szánt munkáról. A kutatás során nem derült ki, miért éppen ők végezték el az interjúkötet lektorálását, azonban valószínűsíthető, hogy maga Sugár András kérte fel őket a feladatra – munkahelyük és munkakörük alátámaszthatja ezt.

Mindketten alaposan megindokolták – eltérő szempontok alapján – véleményüket. A Hazafias Népfront lapjaként működő *Magyar Nemzet*³⁴ újságírója kiemelte, hogy hiánypótló, nagy értéket képviselő interjúról van szó, mivel a korabeli események (általánosságban fogalmazott Gyulay) egyik szemtanújával,

³² Knopp András (1938–): magyar politikus, üzletember. 1980–1985 között az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya osztályvezető-helyettese. 1985–1988 között az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség titkára. 1988–1989 között a Művelődési Minisztérium államtitkára.

³³ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-4/T/1989.

³⁴ A lap ilyen minőségében közel állt az MSZMP Pozsgay Imre által vezetett reformszárnyához.

aktorával készült. Magát Dubčeket mint „a szocialista történet rendkívül színes, noha ellentmondásoktól sem mentes személyiségét” mutatja be, megjegyzi, hogy a kiadvány „objektív feladatra is vállalkozik”, amennyiben a televízióban bemutatott beszélgetés utóéleteként napvilágot látott sajtócikkeket is szemlézi. Gyulay Zoltán szintén utalt arra, hogy az interjúkötet kiadását minél előbb engedélyezni kell, amikor úgy fogalmazott, hogy Sugár András Dubček megszólaltatásával „történelmi tette” vállalkozott, amely ha nyomtatott formában is megjelenik, a tartalma miatt „világszenzáció” lehet.³⁵

Murina Antalné kerülte a nagy szavakat április 24-ére keltezett véleményében: elsődlegesen azért ajánlotta kiadásra a művet, mivel az az interjú mellett a felvétel körülményeiről is megoszt „műhelytitkokat”, élvezhetőbbé téve ezzel a könyvet. További érvként a kiadás mellett úgy vélte, hogy nemcsak történészek, hanem a politika iránt érdeklődők számára is érdekes olvasmányt jelent a kötet.³⁶

Őszi István levéltervezetének egy hosszabb bekezdésében tért ki a kéziratra, amelyet az elküldött változatból kihúztak. Nem magát az interjút kritizálja, hanem Sugár András kiegészítéseit és kommentárjait. Ezekről úgy véli, hogy az interjú készítője nyilvánítja, hogy kritika nélkül elfogadja Dubček állításait, negligálja Miloš Jakeš, a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága főtitkárának Moszkvában tett nyilatkozata jogszerűségét, továbbá azt jósolja, hogy Dubčeket rehabilitálni fogják. „A jelenlegi csehszlovák vezetésre vonatkozó szubjektív megjegyzéseivel gyengíti az interjúkötet dokumentumértékét, amit a kiadást pártoló lektori vélemények annyira kihangsúlyoznak”³⁷ – összegzi véleményét Őszi István a piszkozatban.³⁸

Bár jelen írásnak nem célja az interjú teljes elemzése, érdekes a kiadvány szövegét is megvizsgálni a lektori vélemények és

³⁵ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-4/T/1989.

³⁶ Uo.

³⁷ Mint látható, Őszi István komolyan rámutatott, hogy Sugár András nem pártatlanul állt az interjúhoz. Murina Antalné lektorként – valószínűleg véletlenül – is erre erősített rá, amikor úgy fogalmazott, hogy Sugár „történelmi tette” vállalkozott az interjúval, ami nem lenne egy újságíró feladata.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 4376-4/T/1989.

Őszi István kijelentései alapján. Dubček az interjú során a saját szemszögéből vetíti vissza és értékeli az 1968-as eseményeket. Kifejti például, hogy már 1968 februárjában tudta, hogy a szovjet vezetésnek problémái vannak a még csak készülő akcióprogrammal.³⁹ Dubček emellett – Sugár irányított kérdéseire adott válaszaiban – többször is beszél arról, hogy érzése szerint a reformernek ismert Władysław Gomułka lengyel és főleg Kádár János magyar vezető becsapta őt azzal, hogy a Szovjetunió mellé álltak a reformprogram ügyében.⁴⁰ Az 1989-es csehszlovák vezetés számára Dubček szavai azért lehettek veszélyesek, mert az 1968-as eseményeket hivatalosan ellenforradalomként tartották számon.

Őszi István a kötetből két esetet emel ki, amelyek véleménye szerint Sugár András szubjektív meglátásai. Miloš Jakeš a Szovjetunió Kommunista Pártjának meghívására április 17-én érkezett Moszkvába tárgyalni. A *Panoráma* interjútól⁴¹ függetlenül Alexander Dubček esetleges rehabilitációjáról is nyilatkozott Jakeš, aki azt teljességgel kizárta.⁴²

Őszi István számára problémás volt, hogy az újságíró – már az interjú leiratát követő *Epilógus* című részben – azt fejtegette, jogtalan arról beszélni, hogy Dubček nem térhet vissza a politikai életbe, mivel nem állt ítélet alatt és nem fosztotta meg bíróság jogai gyakorlásától.⁴³ A másik kiemelt szempont Dubček majdani rehabilitációjára vonatkozott, amelyet határozottan festett le Sugár András: úgy vélte, hamarosan „Dubček érdemeitől lesz hangos a csehszlovák rádió, televízió; és néhány év vagy néhány röpké évtized elteltével méltóságteljes szobor fogja hirdetni Dubček emlékét Pozsonyban és Prágában”.⁴⁴

A két lektor az interjú megjelentetésének szükségességét annak egyedülállóságával indokolta. Ezt erősíti, hogy Dubček maga

³⁹ SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 19.

⁴⁰ Uo. 31–32.

⁴¹ Maga Sugár András is megjegyzi, hogy Jakeš útja és az interjú adásba kerülése a véletlen és nem előzetes tervezés miatt esett nagyjából egybe. Lásd uo. 62.

⁴² Gorbacsov–Jakeš eszmecsere Moszkvában. *Népszabadság*, 1989. április 19.

⁴³ SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 63.

⁴⁴ Uo. 65.

emlegette fel a beszélgetés során, hogy az idáig mindössze egyszer kérdezték őt egy interjúban az 1968-as eseményekről.⁴⁵ E beszélgetés 1988. január 10-én jelent meg az Olasz Kommunista Párt lapjában, a *L'Unità*ban, – a szlovák nemzetiségű politikus által „Foa elvtársnak” nevezett kérdező – Renzo Foa, a lap igazgatója volt. A címdalton előzetest közöltek az interjúból, kiemelve, hogy Alexander Dubček közel húszévesnyi hallgatás után nyilatkozik először.⁴⁶

Az Őszi által jelzett „szubjektív megjegyzések” nem csak az *Epilógus*ban érhetők tetten. Sugár András gondolatai dőlt betűvel szedve az aprólékosan tagolt interjúszöveg között is olvashatók. Egy részük valóban „műhelytitok”, ahogy Murina Antalné fogalmazott (például amikor egy Betacam kazetta kapacitásáról ír,⁴⁷ vagy amikor arról számol be, hogy Dubček szemmel láthatóan felvillanyozódott, mivel a háromórás interjú alatt részletesen beszélhetett a múlttól).⁴⁸ Sugár azt is megvallja egy ilyen személyes bekezdésben, hogy számára kifejezetten szimpatikus interjúalany volt a szlovák politikus, aminek közvetlenül is adott hangot egy esetben.⁴⁹ Őszi István álláspontja, mely szerint az újságíró kritika nélkül magáévá tette Dubček gondolatait, valószínűleg ezen a kijelentésen is alapszik.

A kért kiadási engedély további története

A véleményezésre felkért Külügyminisztérium már április 27-én meghozta a döntését a kiadvány kiadására vonatkozóan, sőt május elején Őszi István ismét megerősítette, hogy a szaktarca nem támogatja azt. Ebből következhetne, hogy a Kiadói Főigazgatóság, illetve a Művelődési Minisztérium is gyorsan határozott. Az újságolvasók a *Reform* című hetilap hasábjain má-

⁴⁵ Uo. 41.

⁴⁶ Renzo FOA: Intervista a Dubček „Noi stiamo con Gorbaciov”. *L'Unità*, 1988. január 10. 1.; az interjút lásd 15–18.

⁴⁷ SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 21.

⁴⁸ Uo. 61.

⁴⁹ Uo. 17.

jus 19-én azonban arról értesülhettek, hogy az engedélyt május 5-én sem adták meg, de nem is utasították el.⁵⁰ Nem lehet véletlen az sem, hogy Sugár András a *Reformban* fordult ez esetben⁵¹ a nyilvánosság felé. A *Reform* több szállal kötődött az állampárt-hoz,⁵² a korszakban azonban úttörő módon nyitott a tabloid formátum felé: a bulvár stílusához közelebb álló cikkeivel adott hírt a magyarországi politikai eseményekről – Halmy Kund meglátása szerint a lap leképeződése a „rendszeráldó hangulatnak”.⁵³

Nem meglepő tehát, hogy Sugár vehemens cikkét a *Reform* lehozta. Az újságíró beszámolt arról, hogy a Kiadói Főigazgatóság meg nem nevezett munkatársa folyamatosan hitegette, hogy „holnapra” meglesz az engedély, majd végül közölte vele, hogy az ügyben Knopp András az illetékes. Május 5-én Sugár András felhívta az államtitkárt, akivel zaklatott hangvétellő telefonbeszélgetést folytatott le. A szövegtárgy során szóba került, hogy a szerzőkkel a Kiadói Főigazgatóság egyeztet az engedélyezés ügyében, és hogy egy hónap alatt kell döntést hozniuk a kiadásról.

A telefonbeszélgetést a saját szemszögéből ismertető újságíró úgy vélekedett a *Reform* hasábjain, hogy az engedélyezés ügye azért feneklett meg, mert a „prágai fundamentalisták” tiltakoztak az ellen. „Knopp András nem akadályozhatta meg a tévé-

⁵⁰ SUGÁR András: *Egyszer hopp...* I. m.

⁵¹ Sugár E. Fehér Pálnak a *Népszabadságban* 1989. április 23-án megjelent véleménycikkére válaszolt a lap két nappal későbbi számában. Ebben az esetben azonban reakcióról van szó, nem önálló megkeresésről. Lásd SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 77–80.

⁵² A *Reform* önmagát a címdalán „független demokratikus hirmagazin-ként” határozta meg, azonban az első szám főszerkesztői beköszöntőjében szerepel, hogy az alapítók közt van többek között az MSZMP két vállalata: a Kossuth Könyvkiadó és a Hírlapkiadó. A résztvevők között pedig ott szerepel a Hazafias Népfront. A beköszöntőben Tóke Péter főszerkesztő egyáltalán nem rejtette véka alá, hogy a *Reform* milyen szellemiséget fog képviselni: „névéhez méltóan a politikai-társadalmi és gazdasági reformok előmozdítását tekinti feladatának. [...] Arra vállalkozik, hogy a ma emberét foglalkoztató kérdéseket minél több oldalról mutassa be, ütköztetve a véleményeket, és teret adva a társadalomban zajló vitáknak. Reményei szerint a maga szerény eszközeivel hozzájárulhat a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséhez és a közélet tisztaságának előmozdításához”. Lásd TÓKE Péter: Kedves Olvasó! *Reform*, 1988. szeptember 23. 2.

⁵³ HALMY Kund: Az állampárti sajtó kommunikációs stratégiája a rendszeráldás küszöbén. *Rendszeráldó Archivum*, 2017/1. 41.

műsorok sugárzását. Nem parancsolhat a rádiónak sem, ahol közreadtam egy Dubček-telefoninterjút április 30-án.⁵⁴ Úttörőnk nem parancsol a *Reform*nak sem, ahol e cikkem megjelenik. Egyáltalán sehol sem parancsol a nyilvánosságnak – egyetlen hitbizománya maradt: lesújthat a könyvkiadásra” – fogalmazott Sugár András a lapban.⁵⁵ Bár a telefonbeszélgetést nem leiratként közölte az MTV munkatársa, a cikkből kiderül, hogy külföldi nyomást vél felfedezni amögött, hogy az engedélyt nem kapta meg a Művelődési Minisztériumtól. Kijelentése alapján valószínű, hogy nem volt tudomása arról, hogy a két szaktárca milyen módon járta körül a kiadási engedély ügyét.

A kiadás ügye továbbra sem jutott nyugvópontra. A *Reform*ban megjelent cikkből is sejthető, hogy még május közepére sem jött egyértelmű válasz a Művelődési Minisztériumból. A nemleges válasz azonban még május közepén megszülethetett.⁵⁶ A hónap végén nyomtatásban mégis kiadásra került az interjú – legalábbis egy része. A *Magyar Ifjúság* 1989. május 26-án megjelent számában helyt kapott a *Panorámában* elhangzott beszélgetés egy része, azzal a tervvel, hogy azt folytatásokban fogják közölni a lap hasábjain. Z. Szabó Tibor megbízott főszerkesztő-helyettes a publikálás kapcsán úgy fogalmazott, hogy a folyóiratnak köszönhetően azokhoz is eljut az interjú, akik lemaradtak a *Panoráma* adásairól.⁵⁷ Ez a megoldás rímelt Sugár András *Reform*ban megjelent azon kijelentésére, mely szerint a nyomtatott sajtó nem a Művelődési Minisztérium „hitbizománya”.

Az interjút itt azonban már nem lehetett tovább olvasni. Ugyanebben a számban jelent meg Pálffy G. István főszerkesztő⁵⁸

⁵⁴ A kiadványban is megjelent, 1989. április 27-én felvett beszélgetésről van szó. Lásd SUGÁR András: *Tankokkal...* I. m. 91–94.

⁵⁵ Írásában megjegyzi, hogy Knopp Andrást személyesen ismeri még úttörő korából. SUGÁR András: *Egyszer hopp...* I. m. 12.

⁵⁶ A kutatás jelenlegi állása szerint nem megállapítható az elutasítás pontos dátuma, azonban a Dubček-interjú nyomán kialakult ügyről készült, május 25-re datált összefoglaló már úgy fogalmaz, hogy Sugár András nem kapott engedélyt a megjelentetésre. Lásd MNL OL XIX-J-1-j-1989 29. doboz 002047/5/1989.

⁵⁷ A drezdai zsinat színe előtt. *Magyar Ifjúság*, 1989. május 26. 15.

⁵⁸ Pálffy G. István 1989 nyarára munka nélkül maradt, helyzete azonban gyorsan megváltozott, amikor a Szakszervezetek Országos Tanácsa lapjaként funkcionáló *Népszava* főszerkesztőjévé nevezték ki, majd 1990 januárjában az

bejelentése arról, hogy a kiadó Demokratikus Ifjúsági Szövetség anyagi okokból szeptemberig szünetelteti a lap megjelenését.⁵⁹ A lapszám megjelenésével egy napon ugyanakkor már biztossá vált, hogy a korábban népszerű folyóirat utód nélkül szűnik meg. Ennek az oka pedig az volt, hogy a lap nagy veszteséget termelt, amióta átálltak a színes megjelenésre.⁶⁰ A veszteség pedig abból eredt, hogy az 1980-as évek végére az állam már nem tudta fenntartani az addig működő keresztfinanszírozási rendszert – ennek oka a romló gazdasági helyzetben rejtett. A lapok árait pedig csak korlátozott mértékben lehetett emelni, ami nemcsak a kereslet csökkenését eredményezte, hanem azt is, hogy még tovább nőtt a veszteségük a csökkenő állami dotáció híján.⁶¹

Annak ellenére, hogy ez a megoldás nem vált be az interjú nyomtatásban való megjelentetésére, a módszer korántsem volt egyedülálló. A *Magyar Nemzet* 1989 májusában kezdett el részleteket közölni Zdeněk Mlynář cseh emigráns kommunista politikus *A Prágai Tavasz... és ősz* című könyvéből.⁶² Mlynář az 1968-as reformkísérlet egyik főszereplőjeként vetette papírra gondolatait: a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának titkáráként állt ki a rendszer korrekciója mellett. Később tagja volt annak a Moszkvába hurcolt csoportnak, amellyel a szovjet fél aláíratta a jegyzőkönyvet, amelyben visszavonták a prágai tavasz során hozott rendszerliberalizáló intézkedéseket. Mlynář memoárjából a tervezett kilenc helyett végül öt részlet jelent meg

MTV elnökségébe, nem sokkal később pedig a *Híradó* és *A Hét* szerkesztőségének élére került. Lásd „...az rendszerváltoztató Híradó volt” [RADAI Eszter interjúja Pálffy G. Istvánnal]. *Médiakutató*, 2004. tél, 94–99.

⁵⁹ PÁLFY G. István: SZUK – Szeptemberben újra kezdjük(-ik)? *Magyar Ifjúság*, 1989. május 26. 19.

⁶⁰ *A Magyar Ifjúság* első színes száma 1988. július 29-én jelent meg. – Megszűnt a Magyar Ifjúság. *Népszabadság*, 1989. május 26.

⁶¹ JUHÁSZ Gábor: Nyomtatott sajtó. In: BAJOMI-LÁZÁR Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet – a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 115.

⁶² Zdeněk MLYNÁR: A Prágai Tavasz... és ősz (Részletek). *Magyar Nemzet*, 1989. május 13. A napilap mellett a *Kapu* is közölt részletet a műből: Zdeněk MLYNÁR: A Prágai Tavasz... és ősz (Részlet). *Kapu*, 1989/8. 31–35.

az év első felében, csak olyan részek, amelyek tartalma nem volt különösebben kényes.⁶³

A kötet nem volt ismeretlen Magyarországon: 1987-ben az AB Független Kiadó jelentette meg szamizdat kiadványként *A Kreml felől jó a fagy* címmel.⁶⁴ Egy évvel később pedig a párizsi *Magyar Füzetek* sorozat részeként jelent meg Mlynár műve *Prága, 1968*⁶⁵ címmel. A kiadáshoz a Bécsben élő szerző maga írt előszót. 1989-ben hivatalos úton is kérvényezték a kötet kiadásának engedélyezését, a Külügyminisztérium azonban politikai okok miatt nem javasolta.⁶⁶ A mű mégis engedélyt kapott az év folyamán,⁶⁷ és 1989 augusztusában „hivatalosan” is megjelenhetett a visszaemlékezés a Művelődéskutató Intézet kiadójánál, a Vita Kiadónál.⁶⁸ Mindhárom kiadást Bába Iván fordította, de csak a harmadik esetben tüntették fel a nevét az impresszumban.⁶⁹

A Mlynár-kötet engedélyezéséről Inkei Péter,⁷⁰ a Kiadói Főigazgatóság vezetője beszélt a *Magyar Nemzet*nek adott interjújában, egyben azt nyilatkozta, hogy engedélyezés terén nincs már „folyó ügyük”, ami arra utal, hogy Sugár András interjúkötetének ügyét lezárták tekintették. A brosúra júliusban mégis megjelent, a *Magyar Nemzet* reklámozta e hónapban.⁷¹ A hírlap-árusoknál forgalmazott kiadvány abban a formátumban és azzal a tartalommal jelent meg, amelyet Sugár már előre felvázolt a Kiadói Főigazgatóságnak.

⁶³ MURÁNYI Gábor: Várva a Prágai Nyárra... *Könyvvilág*, 1989/11. 7.

⁶⁴ Zdeněk MLYNÁR: *A Kreml felől jó a fagy*. AB Független Kiadó, Budapest, 1987. Megjegyzendő, hogy ez a fordítás sokkal közelebb áll a mű eredeti cseh címéhez (*Mráz přichází z Kremlu*).

⁶⁵ Zdeněk MLYNÁR: *Prága, 1968*. Magyar Füzetek, Párizs–New Jersey, 1988.

⁶⁶ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 2562/T/1989.

⁶⁷ (-n): Cenzúra nélkül. *Magyar Nemzet*, 1989. június 7.

⁶⁸ Zdeněk MLYNÁR: *Prágai tavasz... és ősz*. Vita Kiadó és Nyomda, Budapest, 1989.

⁶⁹ MURÁNYI Gábor: I. m. Érdemes megjegyezni, hogy a *Könyvvilág*ba recenziót író Murányi Gábor úgy fogalmaz, hogy Mlynár művét és a Dubček-interjút is az elsők között tartja számon, amelyek Magyarországon az akkori hivatalos állásponttól eltérően mutatták be az 1968-as csehszlovákiai eseményeket.

⁷⁰ Inkei Péter (1945–): magyar oktatáskutató. 1987–1991 között a Kiadói Főigazgatóság és utódhivatala vezetője.

⁷¹ *Magyar Nemzet*, 1989. július 15.

Engedély nélkül – változás a könyvkiadás terén

Bár Mlynář visszaemlékezése engedélyt kapott, hogy könyv formátumban megjelenhessen, a *Magyar Nemzet*ben közölt részletek arra utalnak, hogy e döntés nem az eredeti kérvényezés idején született meg. A memoárral szemben a Dubček-interjúnak mégsem kellett engedély az év közepi megjelenéshez. Milyen változás történt, amely lehetővé tette ezt?

A Művelődési Minisztérium élén 1989. május 10-én személyi változás történt: Czibere Tibort Glatz Ferenc váltotta. Utóbbi 1989. június 8-án közös sajtótájékoztatót tartott Raft Miklóssal,⁷² a Minisztertanács Hivatalának vezetőjével. Az eseményen jelentették be, hogy szeptembertől megszűnik az orosz nyelv kötelező oktatása. Raft Miklós egyben arról is beszámolt, hogy a Minisztertanács elfogadta Glatz Ferenc azon javaslatát is, amely megkönnyíti a sajtótermékek kiadását.⁷³ Eszerint a jövőben megszűnik a kiadványok előzetes engedélyeztetési eljárása, amit a bejelentési kötelezettség vált fel.⁷⁴

A javaslat előkészítése már az előző hónapban elkezdődött. 1989. május 21-i keltezéssel Inkei Péter a „könyvkiadást érintő túlhaladott” jogszabályokat gyűjtötte össze a tárcavezető számára. Külön kiemelte a sajtóról szóló 1986. évi II. törvényt, illetve az annak végrehajtásáért felelős 12/1986 MT-rendeletet – rámutatva, hogy a jogszabályok értelmében a Művelődési Minisztériumnak sajtótermékekre⁷⁵ szóló engedélyezési jogköre van.⁷⁶

⁷² Raft Miklós (1933?–2013): magyar politikus, államigazgatási szakértő. 1983-tól 1989-ig a Minisztertanács Hivatalának vezetője.

⁷³ A *Vasárnapi Hírek* a sajtótájékoztató kapcsán idézte Raft Miklóst, aki arról beszélt, hogy az elmúlt időszakban csupán két kiadvány megjelentetését nem engedélyezték: politikai okokból Sugár András Dubček-interjúja nem jelenhetett meg nyomtatásban, illetve a közérkölcseire hivatkozva egy erotikus fotóregény kérelme került elutasításra. M. N. P.: Engedély nem kell, a bíróság betilthatja. *Vasárnapi Hírek*, 1989. június 11.

⁷⁴ GYARMATI SZABÓ ÉVA: Sajtótermékek. Engedély helyett bejelentés. *Népszabadság*, 1989. június 9. 1., 4.

⁷⁵ Inkei definíciója szerint: „a könyv sajtóterméknek minősül, akárcsak a hanglemez, a film vagy a videó”.

⁷⁶ A törvény végrehajtásáért felelős rendelet úgy határozott, hogy a Művelődési Minisztérium adhat engedélyt „a könyvekre, az oktatási jegyzetekre,

A kiadási engedélyek rendszerét kritikus hangon ismertette Inkei, megjegyezte ugyanis, hogy 1987-ben elhalt a kezdeményezés, amely nyomán a nagyobb kiadók és egyetemek saját hatáskörben engedélyezhették volna a kiadványaikat. A továbbra is fennálló eljárásrend kapcsán példaként mutatott rá arra, hogy az MSZMP-hez kötődő Kossuth Kiadónak is a Kiadói Főigazgatósághoz kell fordulnia engedélykérelmével. Az 1987-es indítvány megrekedésének okát abban látta, hogy nyilvánvalóvá vált: a kezdeményezés idővel minden engedélyezési folyamat megszűnését eredményezi majd.

A Kiadói Főigazgatóság vezetője a 23/1986 MT-rendelet alkalmazásának visszásságairól is beszámolt. A rendelkezés szabályozta, hogy egyes jogi és magánszemélyek milyen kulturális tevékenységet folytathatnak, és hogy az ahhoz szükséges engedélyt mely kormányzati vagy közigazgatási szervtől kell igényelniük. A Művelődési Minisztériumtól többek között a hanglemezek, könyvek és videókazetták kiadásához lehetett engedélyt kérni.⁷⁷ „A KF a maga részét hosszabb ideje csak formálisan végzi: az ötvenedik kiadói folyamodvány után egyre fásultabban állítjuk ki az engedélyeket” – tette hozzá, személyes véleményként pedig hozzátette: reméli, hogy ezt a rendeletet megszüntetik a jövőben.⁷⁸

Inkei újdonságként ismertette, hogy nemrégiben írásban jelezték, hogy a szaktárca nem tart igényt az engedélyezési jogkörére a készülő sajtó- vagy nyilvánossági törvényben. Ennek megvalósulását azonban nem várták még a folyó évben. Kiemelte, hogy az igazságügyi tárca azonban olyan módosítást nyújt be a következő kormányülésre, amely felmentené a Művelődési Minisztériumot az engedélyezettetés alól – ezt azonban az országgyűlésnek még

a zeneművet, grafikát, rajzot, fotót tartalmazó kiadványokra, a politikai plakátokra és röplapokra, a műsoros filmszalagra, videó-kazettára, videó-lemezre, hangszalagra, hanglemeze, továbbá bármely más műsort tartalmazó technikai eszközre”. Az engedélykérelemben többek között meg kellett adni a kiadóra, a műre és a szerzőre, példányszámra vonatkozó adatokat, a sokszorosítás módját, a tervezett árat, valamint a nyilvános közlés körére és módjára vonatkozó javaslatot. Lásd *Magyar Közlöny*, 1986. április 22. 439–440.

⁷⁷ *Művelődési Közlöny*, 1986. augusztus 19. 758. Az Inkei által kifogásolt rendeletet végül a 46/1990. (III. 13.) MT-rendelet helyezte hatályon kívül egy évvel később. Lásd *Művelődési Közlöny*, 1990. április 30. 855–856.

⁷⁸ MNL OL XIX-1-9-d (1. doboz) Min/1006/89.

jóvá kell hagynia. Inkei úgy kalkulált, hogy a folyamat június végére zárulhat le.

A Kiadói Főigazgatóság vezetőjének számításával szemben már június 15-én megjelent az 58/1989 MT-rendelet, amely módosította a 12/1986 MT-rendeletet, illetve a 29/1986 (IX. 1.) MM-rendeletet. Az új rendelkezés több esetben is enyhítette az addigi engedélykötelezettségi szigort. Az időszaki lapok alapítása bejelentéskötelessé vált, míg a 12/1986 MT-rendelet könyvek engedélyeztetésére vonatkozó passzusát hatályon kívül helyezte. Ezek mellett a 29/1986 (IX. 1.) MM-rendelet 10–13. §-át hagyta csupán érvényben (a sajtótermékeken feltüntetendő impresszumra vonatkozóan), a többi hatályon kívül helyezte.⁷⁹ Ezek között volt a 6. §, amely kimondta, hogy a Kiadói Főigazgatóság engedélyezi többek között a könyv, az oktatási jegyzet és a kották előállítását és nyilvános közlését.⁸⁰

Tekintve, hogy az 56/1989 MT-rendelet a kihirdetés napján, 1989. június 15-én hatályba lépett,⁸¹ elhárult az akadály a Dubček-interjú és Mlynář könyvének a megjelentetése elől. Ezt követően egy, illetve másfél hónappal később mind a két kiadvány „hivatalosan” is megjelent. A Kiadói Főigazgatóság feladatkörét alapjaiban változtatta meg az intézkedés – a hivatal jövőjéről maga Inkei nyilatkozott a *Magyar Nemzet*nek 1989. június 7-én. A főigazgató megkönnyebbülve beszélt arról a napilapnak, hogy a „cenzúratevékenységük” megszűnt, amely bürokratikus nehézséget jelentett számukra. A *Magyar Nemzet* kérdésére derűlátóan válaszolt, hogy a létszámcsökkentéssel és névváltozással járó átalakulás után a Kiadói Főigazgatóság fő feladatává „a könyvszakma menedzselése és érdekvédelme” válik.⁸²

Knopp András államtitkárt 1989. június 30-án felmentették a pozíciójából.⁸³ Glatz miniszteri iktatású irataiból kiderül, hogy a tárcavezető már május 26-án kérte Raft Miklóst, hogy Knoppot

⁷⁹ *Magyar Közlöny*, 1989. június 15. 720.

⁸⁰ *Művelődési Közlöny*, 1986. november 17. 1111.

⁸¹ Megjegyzendő: a rendelet egy fontos politikai fordulópont után jelent meg. 1989. június 13-án ültek le először tárgyalni az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és egyes társadalmi szervezetek, létrehozva ezzel a Nemzeti Kerekasztalt.

⁸² (-n): Cenzúra nélkül. *Magyar Nemzet*, 1989. június 7. 4.

⁸³ *Magyar Közlöny*, 1989. június 30. 775.

június 5-i hatállyal mentsék fel a pozíciójából, és helyezték rendelkezési állományba.⁸⁴

Knopp személye meglehetősen terhelt volt korábbi tevékenysége miatt. Az évtized elején azzal vált ismertté, hogy az MSZMP Tájékoztatási és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának helyettes vezetőjeként a nevét adta a *Bibó Emlékkönyvet* elmarasztaló jelentéshez,⁸⁵ majd 1986-ban, már az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség titkáráként bekapcsolódott a *Tiszatáj* 1986-ban történt időleges betiltásának folyamatába.⁸⁶ Nem meglepő, hogy 1988. szeptember 1-jén történt államtitkári kinevezését nagy felháborodás övezte.⁸⁷ Glatz Ferenc kinevezését követően több ellenzéki szervezet is követelte Knopp menesztését, mivel személyében a Művelődési Minisztérium megreformálásának akadályát látták.⁸⁸ Menesztésére elég okot adhatott korábbi működése, azonban a Dubček-interjúkötet kiadási engedélykérelmezésének ügye (a visszautasításról szóló döntés halogatása), továbbá a *Reformban* ismertetett telefonbeszélgetés sem javította megítélését a közvéleményben, illetve a minisztérium berkein belül.

Baráti országok? Egyedülálló volt-e a csehszlovák tiltakozás 1989-ben a magyar sajtó miatt?

A *Panoráma* csehszlovák tematikájú adásai (magyar nemzetiségről szóló adások, Dubček-interjú) az érintett országban – mint arról már esett szó – heves reakciót váltottak ki. A csehszlovák fél azonban már 1989 első felében is többször jelezte,

⁸⁴ MNL OL XIX-1-9-d (1. doboz) Min/1113/89.

⁸⁵ CSIZMADIA Ervin: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed*, 1994/3. 158–162.

⁸⁶ GYURIS György: Két esztendő a szegedi Tiszatáj életéből. I. rész. *Új Forrás*, 1997/2. 4.

⁸⁷ Lásd KERESZTES Csaba: Az oktatás és a kultúra irányításának átalakulása a nyolcvanas évek végén. *Levéltári Közlemények*, 2011/1. 135.

⁸⁸ Országos vitát az átalakulási törvényről – Váltsák le Knopp Andrást. *Magyar Nemzet*, 1989. május 24.

hogy problémái vannak a magyar médiával, főleg a nyomtatott sajtóval.

1989. január 11-én a magyar Külügyminisztérium Sajtó-főosztályának munkatársa, Arató Péter fogadta saját kérésére Ladislav Ághot, a budapesti csehszlovák nagykövetség III. titkárát, a sajtóügyek felelősét, aki a magyar sajtóban megjelent, Csehszlovákiáról szóló cikkeket kifogásolta. Ágh a csehszlovák fél szerint dezinformatív és negatív hangvételű cikkek közül példaként emelte ki Arató Gábor cikkét a csehszlovákiai élelmiszerhiányról, amely a *Magyar Hírlap* 1988. december 1-jei számában volt olvasható.⁸⁹

Ágh a magyar sajtó kapcsán hozzátette, hogy nemcsak a csehszlovák külügyminisztérium álláspontját közli, hanem a CSKP Központi Bizottságáét is, amely testület a cikkek ügyével foglalkozik. A számukra sérelmes hangnemet már korábban jelezték László Imre prágai magyar sajtóattasénak, de nem tapasztaltak változást. A diplomata szavá tette azt is, hogy a csehszlovák fél a prágai magyar tudósítók közül csupán Kis Tibor, a *Népszabadság* újságírójának működésével elégedett, az MTI két munkatársával, Láng Péterrel és Láng Judittal azonban nem, mivel meglátásuk szerint utóbbiak elferdítik a tényeket, és tendenciózusan adnak hírt Csehszlovákiáról. Ágh szavaiból kiviláglik, hogy a csehszlovák fél számára sérelmes volt, hogy Magyarország a sajtó számára olyan hangnemet engedélyezett, amelyet ők maguk nem.

Arató az elhangzottakra reagálva elmondta, hogy a magyar külügynek nincs befolyása a nyomtatott sajtóra, de megígérte, hogy a csehszlovák kifogásokat továbbítani fogja vezetőinek. A magyar külügy munkatársa a látogatásról szóló jelentésének végén megjegyezte, hogy a találkozó szívélyes hangulatú volt, Ágh pedig – meglátása szerint – zavarban volt, amikor előadta a papíron szereplő kifogásokat.⁹⁰

⁸⁹ A jelentés levéltárban megőrzött példányára egy ismeretlen személy – valószínűleg maga Arató Péter – tollal ráírta, hogy a kifogásolt cikkben mindössze egy konkrét adat szerepel.

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-v-1989 (Csehszlovákia) 1. doboz S/29-1-1/1989.

Ágh három hónappal később ismét meghallgatást kért a magyar Külügyminisztériumtól. Ezúttal is Arató Péter fogadta március 17-én. A diplomata ez alkalommal a *Panoráma* március 13-i adását hozta fel, amelyben a januári prágai tüntetésekről és Václav Havelről esett szó. Mégsem a tartalmat kifogásolta elsősorban a csehszlovák fél, hanem azt, hogy tudomásuk szerint „alternatív szervezetek” fognak tüntetni a nagykövetségük előtt március 15-én, a *Panoráma* adása pedig ehhez nyújthat egyfajta reklámot.⁹¹

A két példából látható, hogy a csehszlovák külügy 1988–1989 fordulóján sérelmesnek találta a magyar sajtó Csehszlovákiával kapcsolatos hangvételét. Ladislav Ágh éppen ezért a januári látogatásakor központja utasítására azt is előadta, hogy javasolják egy csehszlovák–magyar külügyi sajtókonzultáció megrendezését. A megbeszélés-sorozat megvalósult – éppen a Dubček-interjú okán kitört botrány idején: a felek április 18–20. között egyeztettek Prágában. Bár a találkozóznak nem volt kifejezetten tárgya a *Panoráma* április 17-i adása, az mégis szóba került.

Április 19-én a csehszlovák és magyar delegációt Evžen Vacek⁹² külügyminiszter-helyettes fogadta. A magyar fél részéről Szombath Jenő⁹³ inkább maga hozta fel az interjú ügyét, mivel számított rá, hogy Vacek is szóba hozza azt. A magyar delegáció tagja jelezte, hogy ismerik a problémát, és nem titkolta el, hogy a prágai útra való felkészülést beárnyékolta a *Panorámában* bemutatott beszélgetés. A miniszterhelyettesnek bemutatta továbbá a magyarországi sajtó helyzetét, amelyre reagálva Vacek arról beszélt, hogy miként tiltakoztak az eset miatt, amely meglátása szerint túlmegy a baráti országok közti politikai tűréshatáron. Szombath ezt követően hozzátette, hogy nem titok: a magyarországi sajtó hangvétele problémát okoz a baráti országoknak.⁹⁴

⁹¹ MNL OL XIX-J-1-v-1989 (Csehszlovákia) 1. doboz S/29-1-4/1989.

⁹² Evžen Vacek (1929–): cseh közigazdász, diplomata. 1988–1990 között csehszlovák külügyminiszter-helyettes.

⁹³ Szombath Jenő: magyar diplomata. 1989-ben a Külügyminisztérium Sajtófőosztályának helyettes vezetője.

⁹⁴ MNL OL XI-J-1-j-1989 TŰK 1989 (Csehszlovákia) 29. doboz 002047/2/1989.

A sajtókonzultáció fő témája a magyarországi sajtó Csehszlovákia-képe volt – a felhozott példák hasonlóak voltak a Ladislav Ágh korábbi meghallgatásain említettekkel. A csehszlovák fél kifogásolta Forró Evelyn, Magyarország prágai tudósítójának cikkeit, mivel meglátásuk szerint inkorrekt színben tüntetik fel országukat. A *Magyar Hírlap* és a *Magyar Nemzet* cikkei ellen is kifogást emeltek, amelyek Csehszlovákia esetében elsősorban a problémákra koncentrálnak, és a nyugati hírügynökségektől átvett anyagok alapján dezinformálnak.

A magyar delegáció a konzultációról szóló összefoglaló jelentésében arról számolt be, hogy a csehszlovák külügyminisztérium Sajtófőosztálya „sajtórendészeti jelleget képvisel”, szigorú kontroll alatt tartva a külképviseletek propagandatevékenységét: az országimázs szempontjából pedig minden esetben a negatív hangvételre reagálnak, a fellépéseik ezért védekező jellegűek.⁹⁵

A nyomtatáson túl – kitekintés és összegzés

Alexander Dubček a Sugár Andrással folytatott április 30-i telefonbeszélgetése után sem tűnt el a magyarországi nyilvánosságból. 1989. június 8-án Dubček és Oldřich Černík levelet írt⁹⁶ a magyar kormánynak és pártvezetésnek, felszólítva őket, hogy mondják ki: 1968-ban Csehszlovákiában nem volt ellenforradalom, a CSKP Akcióprogramja pedig a szocializmus reformját kívánta végrehajtani. A magyar fél azonban nem volt hajlandó a levélben szereplő kéréseket teljesíteni, az MSZMP vezetése csupán annyit állapított meg, hogy nem azonosul az 1968-ban történt intervencióval.⁹⁷

Már meg lehetett kapni a Sugár András által készített interjú leiratát, amikor az újságíró egy újabb felvétel miatt külföldre uta-

⁹⁵ MNL OL XIX-J-1-v-1989 (Csehszlovákia) 1. doboz S/29/-12-2.

⁹⁶ Az egykori csehszlovák vezetők kérése nem volt alaptalan, mivel az MSZMP vezetése 1968-ban sem tartotta ellenforradalomnak a prágai tavasz eseményeit. Lásd erről MITROVITS Miklós: Út a katonai intervencióhoz. A prágai tavasz és a magyar pártvezetés. *Világtörténet*, 2018/3. 415–443. A levél 1989. június 8-án kelt, amikor már az 1956-os események „ellenforradalmi jellegét” is átértékelte a magyar párt.

⁹⁷ MITROVITS Miklós: *Csehszlovákia felbomlása...* I. m. 152.

zott. Július 18-án Svájcban interjúvolta meg I. Mihály volt román királyt, a vele készült beszélgetés első, negyedórás részletét július 31-én adta le a *Panoráma*, amely a román vezetésből szintén heves reakciót váltott ki.⁹⁸ Az I. Mihállyal készült interjú szövege később szintén megjelent önálló kiadványként.⁹⁹

1989 folyamán Sugár András forgatott még Csehszlovákiában: Václav Havellel két alkalommal is beszélgetett.¹⁰⁰ A politikai helyzet gyors változása miatt azonban a csehszlovák fél már nem reagált úgy az interjúkra, mint Alexander Dubček esetében. Sőt, a CSKP volt első titkára is egyre többet szerepelt a médiában – például 1989. október 30-án a leningrádi televízió egy műsorában szólalt meg, amely az 1968-as eseményekkel foglalkozott.¹⁰¹

Sugár András Dubček-interjújának sorsán a magyarországi politikai helyzet lenyomata látszik: a televízióban leadták a beszélgetést (illetve a rádióban is adásba került Sugár és Dubček későbbi telefoninterjúja). Nyers Rezső még próbálta nyugtatni a csehszlovák nagykövetet, hogy a televízióknak javasolták, vágják ki az interjú kényes részeit – a csehszlovák–magyar viszony további romlását azonban már nem kívánta kockáztatni a magyar vezetés az interjú nyomtatásban való megjelentetésével.

A kiadási engedély visszautasításának ügye azonban nem rendeződött gyorsan: a véleményezésre felkért Külügyminisztérium világosan kijelentette már az első alkalommal, hogy politikai okokból nem javasolják a megjelentetést, a Művelődési Minisztérium azonban ismét megkereste a szaktárcát. Az illetékes minisztérium ezt követően is halogatta a döntést – erről azonban Sugár András *Reformban* megjelent cikkéből a nagyközönség is értesülhetett.

⁹⁸ SUGÁR András: *Ötven év titkai. A hatalom és én*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 336.

⁹⁹ SUGÁR András: *És mit mond a román király?* Új Idő, Debrecen, 1990.

¹⁰⁰ Szintén megjegyzendő, hogy a Dubček-interjút követő botrány idején Chrudinák Alajos, a *Panoráma* főszerkesztője jelezte a műsorban, hogy az 1968-as csehszlovákiai események egy másik főszereplőjével, Vasil Bil'akkal is forgatnának, ha hozzájárul. A beszélgetés 1990-ben valósult meg végül. Lásd SUGÁR András: *Ötven év...* I. m. 2008. 328–329.

¹⁰¹ MNL OL XIX-J-1-k-1989 45. doboz 10345/1989.

Május végére Sugár kérelmét ugyan elutasították, azonban az akkori lehetőségeket kihasználva az interjút a sajtóban kívánta leközoelni, ami – látva Mlynár memoárjának megjelentetését – nem volt ismeretlen módszer. Mlynár könyve még kapott engedélyt a megjelenésre, az interjúkötet esetében már nem volt szükség arra, mivel a magyar kormányzat megváltoztatta, egyszerűsítette a sajtótermékek kiadására vonatkozó szabályozást. Ez a változás kihatással volt az addig gyakorlatilag engedélyezési monopóliummal rendelkező Kiadói Főigazgatóság további működésére is. Látva azonban, hogy Mlynár visszaemlékezése engedélyt kapott, ezzel szemben Sugár interjúkötete nem, arra következtetünk, hogy Magyarországon ekkoriban nem volt konzekvens álláspont az 1968-as csehszlovákiai eseményeket illetően.

A csehszlovák fél a számára sérelmes hangvétel miatt 1989 első felében több alkalommal emelt kifogást a magyar sajtó ellen. A magyar Külügyminisztérium ilyen előzmények után attól tartott, hogy a csehszlovák–magyar viszony tovább terhelődik, ha a *Panorámában* sugárzott beszélgetés nyomtatásban is megjelenik – ezt a Külügyminisztérium II. Területi Főosztályának május 22-én kelt összefoglalója szintén kiemelte. A Dubček-interjú a megszólaltatott személy miatt valóban egyedülálló, a csehszlovák válasz nem. Ami a csehszlovák fél reakciójában újdonság, az annak hevessege, de az Alexander Dubček személyének és mondanivalójának szövege. Az interjú adásba kerülését nem tudták megakadályozni, de annak könyv alakban megjelentetését a magyar fél döntése megghiúsította. Egy újabb kormányzati döntés azonban nem sokkal később már elhárította az akadályt Sugár András interjúkötetének megjelenése előtt.





Szemle

Új, tudományos narratíva József Attiláról*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.8>

A *Múltunk* mindig is figyelemmel kísérte, szemlélte a 20–21. századi magyar progresszív, benne a szocialista szemléletű, avagy a népi-plebejus kulturális értékek tudományos földolgozásait, illetve foglalkozott a jelentősebb konzervatív ihletettségű munkákkal. Ezért is érdemel kiemelt figyelmet ezeken a hasábocon Tverdota György új József Attila-monográfiája, amely 2021 végén jelent meg.

„Van-e még, amit nem kutattak ki József Attiláról? Mit lehet és miért kell ennyit írni róla?” – hallani gyakran ezeket a kérdéseket a laikus, az érdeklődő olvasóktól és persze az olykor tudományellenes demagógiára fogékonyaktól. Igaz: méltatlan lenne irodalomtörténeszi fölényel elhárítani a választ az efféle kérdésekre, különösen nem a legnépszerűbb 20. századi költőnkkel kapcsolatban. A *Múltunk* hasábjain azonban nem kell magyarázatként hosszadalmasan utalni a tudományos, a kulturális hagyományok és értékek nyitottságára, a történelmi távlatok és a kései „utód”-társadalmak kínálta új rálátásokra, a recepció, az egyéni olvasatok, illetve az értelmezői közösségek befogadási élményeinek változatosságára. És a szakmai módszerek és megközelítések termékeny pluralizmusára sem. A József Attila-centenárium (2005) körüli évek sokoldalú termése¹ óta is

* TVERDOTA György: *Gondoljátok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila.* (Osiris Irodalomtörténet) Osiris Kiadó, Budapest, 2021. 887 p.

¹ Lásd erről AGÁRDI Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

számos értékes munka és izgalmas, olykor éles diskurzus látható napvilágot. Részletes bibliográfiai szemlézés nélkül is hadd utaljak N. Horváth Béla, Bókay Antal, Lengyel András, Veres András, Szívós Mihály, Cseke Ákos, Farkas János László, Bagi Zsolt, Garai László, Szerdahelyi István, Sárközy Péter, Hász Erzsébet, Móser Zoltán, valamint e recenzió szerzője s mások könyveire, tanulmányaira (elnézést kérek a most nem említettekől). A leggyakrabban Tverdota György szólalt meg, egyrészt előtanulmányokkal készülve a most megjelent monográfiára, másrészt szükség esetén polemizálva pályatársaival. Az elmúlt időszak legfontosabb tudományos teljesítménye mindazonáltal a költő prózai írásainak kritikai kiadása,² amelyre azóta számos írás is reflektált. A költő iránti intenzív szakmai érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 2022 őszén–telén három fontos könyv is megjelent, amely részben vagy egészen József Attilával foglalkozik: Lengyel Andrásé,³ Murányi Gáboré⁴ és Veres Andrásé.⁵

Ha kilépünk a tudományos értelmezések köréből, jól látni, hogy a József Attila-életmű páratlanul gazdag recepciója, fogadtatása, polifon kultusza szemléletes példája a klasszikus művészi-emberi értékek továbbhagyományozódásának, „leszállásának” és popularizálódásának – egészen a közbeszédbe épült szállóigéig, a szlogenné vált idézetek sokaságáig. A költő verseinek metaforái, sajátos szókapcsolatai, a tőle vett idézetek mai nyelvünkben, hétköznapi, ünnepi, digitális, sőt zenei szövegvilágunkban szinte egy profán biblia textusaként vannak jelen. Méghozzá úgy, hogy a magyarul beszélők gyakran nincsenek is tudatában annak: az általuk is használt/hallott/olvasott közhelyesedő szóképek, frazeológiai egységek, mondások,

² József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás. I–II. Szerk.: TVERDOTA György–VERES András. József Attila Társaság–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

³ LENGYEL András: *Minerva baglya. A későmodern gondolkodás történetéhez.* [k. n.], Budapest, 2022.

⁴ MURÁNYI Gábor: *Szövedékek. 50 év, 50 írás József Attiláról.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2022.

⁵ VERES András: *És megint előlről... Ady, Kosztolányi, József Attila.* Balassi Kiadó, Budapest, 2022.

aforizmák József Attila soraiból erednek és önállósodnak, gyakran sajátos, ráarakódó, aktuális konnotációk kihangosításával. S ennek a szöveghagyománynak az elevenségét csak fokozza az a tény, hogy a költő írásos életműve, amely mindössze tizenöt év termése (1922–1937), szinte az egész 20. évszázad emlékezetes életsorsainak és történelmi drámáinak esztétikai sűrítménye – visszafelé és előre, a 21. század első negyedéig. József Attila a 20. század szinte minden egykor volt, tehát századeleji és kortárs tapasztalatát, kataklizmáját, majd megsejtett jövőbeli kihívását és reményteli lehetőségét megélte, előrevetítette, interiorizálta és költészetté szublimálta. Ezért talál benne minden versmondója és olvasója – a szubjektív azonosulást teremtő érzelmi hullámhosszok – felrázó, csábító, „számunkra való” élményt.

A ma embere roppant érzékenyen rezonál a József Attila-szövegekre (nemcsak lírában, hanem prózában is), fájdalmasan s egyúttal katartikusan élve át és újra a költő egykori ihletét, élményeit, düheit, gondolati reflexióit, fájdalmait. Megannyi olyan indulat, részvét, gyengédség, tépelődés, fájdalom, remény és kiábrándultság árad belőlük, gyakran találóan időszerű „kiszólással” tetézve, amire száz (1922: *Szépség koldusa*) vagy a halála óta eltelt nyolcvanöt év múltán is felkapjuk a fejünket. S ez az „élő irodalom”, ez a mai fogékonyság nem elsősorban az egykori versek, sorok, metaforák parafrazeálásával, nem a művészi erő kilügződésével jár, nem propagandisztikus aktualizálás, hanem ellenkezőleg: gondolati és poétikai frissességükből, a zseni kihordta kreativitásának is szóló izzásából fakad. Ebbe a társadalomlélektani és kulturális kontextusba, sokszínű József Attila-kultuszba szól bele Tverdota György könyve, amely tudományos hitele révén hozzá is járulhat a kultusz és a közbeszéd időnként szükséges korrekciójához, főleg akkor, ha eredményei beépülnek az iskolai oktatásba és a médianyilvánosságba. A kétkötetesre tervezett pályakép első része 1926-ig elemzi újszerűen és komplex módon József Attila életművét.

Már maga a címadás is „normasértő” mai jobboldali dominanciájú, harsányan nemzetieskedő „kulturharcos” nyilvánosságunkban: az *Anyám* című, a költő pár éves kommunista szellemiséget képviselő időszakának 1931-es verséből kiemelt idézet,

a „gondoljátok meg, proletárok”. Nem harsányan mozgósító, felkiáltójeles dinamikájú mondatként hangzik ez (olykor ilyet, köztük „szépeket” is írt akkor József Attila), hanem minket, utódokat, olvasókat rezignáltan megszólító, de önérzetes baloldali mementőként.

Szükségtelen, de lehetetlen is e helyütt részletesen bemutatni ezt a közel 900 oldalas monográfiát, ismertetni fő megállapításait, de újdonságaira, sajátosságaira fel szeretném hívni a figyelmet. Tverdota felhagy a korábban szokásos címkék keresésével és variálásával, a különböző kanonizációkkal („kommunista proletárköltő”, „a büntelen bűn egzisztencialista megvallója”, „az istenhez megtérő lázadó”, a „lúzer”, a „poszt- vagy későmodern ikon” stb.). József Attila életét alapvetően *a rapid társadalmi mobilitás, az emelkedés és zuhanás, a beilleszkedés, az életformaváltások* felől mutatja be, ennek tragikus és felemelő szakaszaiban. Plasztikusan ábrázolja, hogy a szocializációs fordulatok és a szociokulturális „nevelődés”, a habitus, az identitásalakulás stációján át miként jut el a költő az éntudat közösségi szereptudattal való feltöltődéséig, egyúttal az ön- és hivatástudat megszilárdulásáig. Ezt a folyamatot Tverdota a lelki-indulati-érzelmi érlelődés, a személyiségépítés és önteremtés, valamint a páratlan versteremtői képesség és művészi tehetség „tükrében” szemlélteti. Egymásra montirozza ezeket az éleetszférákat, sőt ideveszi a pszichoanalitikus szövegek⁶ egyes valóságidéző elemeit is. Nem lineáris, még kevésbé teleologikus ívet rajzol, de olyan narratívákba sűríti az elemzést, amelyek nemcsak önelvű poétikai, költészet- és irodalomtörténeti, hanem életmód-, kor- és eszmetörténeti, szociálpszichológiai tanulságokkal is járnak a mai olvasó számára. Nemegyszer „önállósodó” alkotáslélektani fejtegetésre is alkalma nyílik (360–366., 546–549.).

Tverdota József Attila-pályaképe egy költőzseni és egy szabálytalanul következetes progresszív gondolkodó e világi sorsát és maradandó írásos teljesítményét mutatja be és örökíti át. Korrigálja a politikai, az ideologikus és a szenzációkereső bul-

⁶ Lásd „*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. Szerk.: HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

várok „állításait”, jelentősen gazdagítja a kultikus és a tudományos recepciót. Elsősorban persze ehhez az utóbbihoz járul hozzá igényes szakmai fegyverzettel, miközben a „hétköznapi” olvasó is megannyi azonosulási vagy éppen együttérzési élményben részesül. Egy-egy életrajzi fordulat kapcsán pedig érdekes, izgalmas – önállóan is megálló – *mikroszociológiai, kultúrhistoriai és eszmetörténeti minieszékekkel* is szolgál számunkra a szerző.

Csak néhány ilyen betétet említek meg. Különösen érdekes például *a szegénység kultúrájának* leírása, összefüggésben a gyermek- és ifjúkor meghatározó élményével és az úgynevezett szegényember-versekkel. (122–146.) József Attila Erdélyi József lírájához és személyéhez fűződő viszonyáról is érzékeny elemzést kapunk. Másik csomópontként a makói és szegedi tanári és baráti társaság, *a polgáris kisvárosi értelmiség és kultúra* bemutatását említem. Espersit János, Galamb Ödön, Juhász Gyula, Saitos Gyula mentori szerepe, egyáltalán a fiatalember kapcsolati hálójának, baráti és szerelmi viszonyainak bemutatása az ihlető élmények, referenciák kutatói számbavételén túl is élmény a mai olvasónak. Harmadik betétként az anarchizmus változatainak, ezen belül az úgynevezett *ideális anarchizmusnak* a kibontását szeretném méltatni: a leegyszerűsítő minősítések helyett Tverdota nemcsak az eszmei, ideológiai, politikai forrásokat és kontextust tárja föl, hanem Nietzsche, Schmitt Jenő Henrik, Juhász Gyula gondolatvilágába is betekintést ad.

Szerinte „József Attila 1923–1925 közötti gondolkodásának legfőbb forrásvidéke az [...] ideális anarchizmus” (485.). Sokkal nagyobb szerepet játszik a költő világnézeti, közéleti és érzelmi tájékozódásában, mint azt ez idáig a szakma hitte és hirdette. Az érett és a kései József Attila lírájában a korai, az erőszakmentességet, jóság- és szeretetkultuszt hirdető *anarchizmus áthangolódik*: erősödő, cselekvő, sőt felforgató radikalizmussá alakul, és proletárszocializmusának lesz egyik teoretikus ösztönzője. „József Attila – noha később elhatárolódott az anarchizmustól – ennek az irányznak számos összetevőjét továbbvitte. Az ötvözet mindvégig érvényben maradt, az ortodox marxizmus tiszta fémje sohasem alakult ki gondolkodásában és alkotásmódjában. Az anarchista összetevő mozgalmassága, kritikai lendülete jótékonyan el-

lensúlyozta a dogmává merevedett marxizmus holt súlyát.” (819.) Egyértelmű és meggyőző, hogy Tverdota nem steril ideológiai és politikai irányzatok szerint vázolja föl és szakaszolja a *költő világhképe*nek, *érzületének* alakulását, s főleg nem a kommunista mozgalomhoz mint célállomáshoz vezető lépcsőfokokként. A monográfia folytatásának lesz tárgya, hogy ettől némileg megkülönböztethető a *filozofikus, társadalomelméleti írásokban* kifejeződő teoretikus nézetek evolúciója. Kései bölcseleti szövegei kapcsán az eszmetörténeti elemzések (köztük Farkas János László, Bókay Antal, N. Horváth Béla, Lengyel András, Veres András és magának Tverdota Györgynek az írásai, különösen József Attila tanulmányainak és cikkeinek 2018-as kritikai kiadásában) differenciáltan értelmezik a költőnek a marxizmushoz fűződő viszonyát, elválaszthatatlanul a szinte egyidejűleg megismert freudizmustól, illetve freudomarxizmustól. Mindazonáltal az érett költő habitusára adekvát 1937-es önvallomása: „a társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul” (*Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányynak?*).

Tverdota három, egymásra montírozott narratívában rekonstruálja az ifjú József Attila művét. Az *elsőt életmódbeli, szociokulturális narratívának* nevezem: a külvárosi utcagyerek, a nevéből megfosztott tanyasi lelenc világtól a kisvárosi diákon át a kispolgári családbeli gyámságig (Makaiék), az egyre makacsabb önállósági, sőt irodalmi ambíciók kiharcolásáig. Mindez a *Lázadó Krisztusban* sűrűsödik erőteljes esztétikumná. A vers kiváltotta botrány, majd pör és ezek recepciója (melyet Tverdota alaposan bemutat) fordulatot jelentettek a költő pályáján. Korábban és később is sűrű, erős váltások voltak az életében, megjárta a poklot. Az alkalmazkodás és az érdekkijárás, a kötődés, az elszakadás és a radikalizálódás gyakran drámai élethelyzetei konfliktusokkal, az értelmiségi-írói ön- és küldetéstudat kiforrásával, a folyamatos tanulás és a világlátás (Bécs, Párizs) igényével jártak együtt. A 807–808. oldalon olvashatjuk talán a legtömörebben és legmarkánsabban ennek a társadalmi felemelkedési narratívának, az éles életmódbeli fordulatoknak az összefoglalását.

A *második narratíva* olvasatom szerint a *habitus, a világnézet alakulásáé, a politikai tájékozódásé és a közösségkeresésé.*

József Attila a szegénységtapasztalattól az ideális anarchizmuson át jut el a plebejus radikalizmusig, majd tovább: „megköszölvén” a 20. század legkülönbözőbb ideológiáit. Nem „szélkakas költő” (ahogy Féja Géza bélyegezte meg), de nem is a remélt kommunizmus viharadara, kanonizált proletárszobra (Horváth Márton, Révai József). Szuverén, helyét és olvasóközönségét kereső, gondolkodó baloldali, aki azonban nem tud s nem is akar véglegesen egyetlen politikai csoportosuláshoz csatlakozni. Tverdota így foglalja történelmi elbeszélésbe ezt az utat: József Attila „diákkorától kezdve a fennálló rendszer baloldali ellenzékéhez tartozott. Szocialista meggyőződését, kommunista párttagságát el lehet hallgatni, de ha számon kívül hagyjuk, megnehezítjük költészetének megértését. A forradalmi mozgalomban csalódva is megmaradt humanistának, rendszerkritikusnak és egy jobb, új világ kialakításában reménykedve, a korának negatív valóságát elutasító értelmiséginek. Gondolati fejlődése abban állt, hogy megszabadult az eleinte magára vállalt korlátaitól. Megértette, hogy a munkás is polgár. Megtapasztalta, hogy a polgár nemcsak a nagy hasú, szivarozó kizsákmányoló, hanem a kis komfortjából a rászoruló szegényeket támogató, együttérző tanár, ügyvéd, újságszerkesztő is. Megértette, hogy a gazdag is szenved. Megértette, hogy emberségünk legnehezebb súlyainak cipelésében a közösség, az embertársak csak segíteni tudnak, de nem vállalhatják át magukra terheinket. A végességünkkel is nekünk, magunknak kell szembenéznünk. Megsejtette a személyiség teljesen nem feltárható belső mélységeit és csapdáit. Költői hivatástudata azonban kezdettől fogva uralta gondolkodását. Bármit tekintett is feladatának, bármi mellett köteleződött is el, mindenre költőként reagált. Tartózkodás nélkül rábízta magát a nyelv erejére. Bármilyen életanyaggal került szembe, nem nyugodott addig, amíg tiszta költészetté nem lényegítette át” (18.). Egy újabb, még publikálatlan tanulmányában Tverdota a makói évekről szólva így ír: gimnazista kora óta József Attila „tudatosan és elszántan egy lapra tette föl az életét: a lírai költészet művelésére”. *(A kezdet. József Attila találkozása a pszichoanalízissel.)* Ez a megfigyelés is új hangsúly a József Attila-kutatások történetében, s magyarázni fogja a költő későbbi elméleti írásaiban

oly hangsúlyos irodalom- és olvasásszociológiai érdeklődést, a közönségkeresést, illetve a nem olvasók tömegei miatti csalódását, valamint az úgynevezett kifejezésetztétikai orientációt (például *A művészet kérdése és a proletárság* című 1933-as szöveget, amelynek alapos értelmezése a kritikai kiadásban olvasható).

Mindez átköt a *harmadik narratívába*: József Attila *versvilágának, alkotómódszerének, poétikai és stílusirányzati váltásainak* síkjára. Már pályakezdő epigonizmusát is számos zseniális fölvilanás egyéniesíti. Ady, a nyugatos költők, Juhász Gyula hatása, a szonettkultusz az esztétizáló modernséghez kötik, majd az avantgárd sodrásába kerül, de Kassáktól eltávolodik. Elvarázsolja a folklór is. Tverdota éles szemmel elemzi ki a különböző stílusok, izmusok, versmodellek feltűnését az ifjú József Attilánál, de elutasítja a költemények kizárólagos irányzati besorolását, címkézését. Ezek a hatások, ihletek gyakran egyidejűek, szervesülnek nála, s nem éles cezúrákkal járnak: „a modernségre törekvés, a formabontás és a hagyományörzés ötvözése volt az az eljárás, amely a legteljesebben felszabadította a spontán költői tehetséget és a kreativitást” (802.). S máris feltűnnek az érett József Attila *hagyományörző modernsége* líramodelljének előképei, első darabjai. Hogy pontosan mit is ért Tverdota ezen az irányzati elnevezésen, azt majd a monográfia folytatásában fogja kifejteni, bizonyára szakmai vitákat is kiváltva. Azt azonban már most is érzékelni, hogy ezzel a kategóriával delegitimálni törekszik az elmúlt évtizedekben szinte kánonná emelt *poszt-és/vagy késő modern* besorolást. Alapos és tágas szociológiai, egyén- és társadalomlélektani, avantgárdtörténeti kontextusba ágyazza József Attila húszas éveinek költészetét. Ugyanakkor a poétikai elemzésekben is újít Tverdota, három versmodellt rekonstruál: a szubjektív allegorizálót, a parnasszista tárgyiast és az akaratelvű cselekvőt; a korszak sikereesebb verseit, érzékeny elemzések kíséretében, be is sorolja ezek közé.

Az első teljes értékű remekműnek a *Rög a rög*höz tekinti, ezt követően a *Megfáradt ember*, a *Nem én kiáltok*, a *Fiatal asszonyok éneke*, a *Mikor az uccán átment a kedves*, a fő műként számontartott, „karrierindító” *Tiszta szívvel* (773–784.), valamint az *Űlni, állni, ölni, halni* (863–866.) kap kiemelt analízist

és méltatást. A *Petőfi tüzét* az első ellenzéki, sőt szocialisztikus eszméktől ihletett versként mutatja be; a Trianon-sokk nyomán Juhász Gyula hatása alatt született versekről szintén gondos elemzést olvashatunk, köztük a *Magyarok* szövegfejlődéséről (687–689.).

A tartalmi újdonságok, az új olvasat érdemi felismeréseinek méltatása mellett szólnom kell Tverdota *monográfiájának műfajáról, módszeréről* is. Arról évtizedek óta vita folyik, hogy adekvát műfaj-e az irodalomtudományban az életrajzi megközelítésű pályakép, nem sérti-e az önelvű, tiszta nyelvi-poetológiai elemzést. Szabolcsi Miklós négykötetes József Attila-monográfiája megvédi ezt a műfajt, de élesen elkülöníti az életrajzi és a verselemző fejtegetéseket. A Kulcsár Szabó Ernő-iskola értelmezői minimálisra csökkentik a referenciális utalások figyelembevételét, fölöslegesnek tartják ezek bevonását az irodalmi mű értelmezésébe. Ez a nyelvi-poetológiai „sterilizálás”, ez az irodalomelméleti konstrukciókból kialakított szempontrendszer – szerintem – korántsem ideológiamentes, csak más, metafizikai referenciák előtt nyit teret. Nem véletlen egyébként, hogy a *referenciális-kontextuális és a poetológiai-hermeneutikai iskolák közötti viták* éppen József Attila kapcsán éleződtek ki az ezredforduló körül. Az előbbi felfogásnak Tverdota György, Veres András és Lengyel András voltak a „legharcosabb” képviselői. Mindezt azért is hozom szóba, mert Tverdota kötetbeli verselemzése (amelyekkel természetesen lehet olykor vitatkozni) éppen azt bizonyítják: nem gyengíti, ellenkezőleg, erősíti az autonóm nyelvi-poétikai elemzést, ha támaszkodik az ihlető referenciákra és az idevonható kontextusra. A kontextusok és referenciák ugyanis elsősorban nem nyers életrajzi tények, politikai események, pozitivistá adatok, ideológiai indíttatások, hanem a szocializációs fordulatok, az életmód- és identitásváltások, valamint a kulturális ingerek és ihletek tágabb közegéből származnak. Jó példa erre az *Űlni, állni, ölni, halni* elemzése (863–866.), a háttérben Gáspár Endre és József Attila költészetelméleti dialógusával.

Előszavában ezt tűzte ki célul Tverdota: „szakítok az elemzést pusztán az elemzésért létrehívó öncélúsággal. Megkeresem azokat a kérdéseket, amelyek ma föltehetőek relevánsan ennek a

költészetnek.” Teszi ezt annál is inkább, mivel „az újraértelmezés buzgalmának lendületében sok írás olyan irányból és olyan önkényesen tett föl új kérdéseket (elvégre a befogadó hipertrófiájának korszakában élünk), amely kevéssé vagy egyáltalán nem volt tekintettel a költői életmű sajátyszerűségére, belső koherenciájára”. Öniróniával teszi hozzá: „elemzések vihardagálya született, és magam is hozzájárultam ehhez a túltermelési válsághoz” (17).⁷ Az ifjú József Attila életmódváltási, szocializációs narratívájába Tverdota gyakran bevon későbbi, 1930-as évekbeli verseket is, hiszen ezek plasztikusan megvilágítanak fiatalkori helyzeteket, fordulatokat, élményeket, illetve versteremtő emóciókat; hadd említsem a *Holt vidék*, a *Mama*, az *Iszonyat*, a *Ha a hold süt* és a *Kirakják a fát* címűeket. Ugyanakkor nem takarékoskodik a szerző, ha bírálnia kell egy-egy sikerületlen verset; arra is mintát, illetve érveket szolgáltat, hogy „mitől rossz egy vers” (például a *Kozmosz éneke*). Mindazonáltal a monográfia nem verselemzések füzére életrajzi előszavakkal fölvezetve, illetve lábjegyzetekkel „megpatkolva”, hanem a *költő életviteli, világlátási és poétikai változásainak szerves egybeolvasása*.

Tverdota könyve legfontosabb értékének azt tekintem, hogy nagy ívű szociológia- és eszmetörténeti megközelítéssel, ugyanakkor empátiával és esztétikai érzékenységgel mutatja be és elemzi a 20. század viharos történetének egy kiemelkedő személyiség életében és alkotásaiban tetten érhető művészi reflektálását. És viszont: József Attila világképe, költészete alakulásának Tverdota által kifejtett narratívája megannyi új rálátást, *ablakot nyit a mába is átsapó 20. századra, jelen idejű múltunkra, történelmi és individuális kihívásainkra*.

Természetesen ahogy eddig is voltak, ezután is lehetségesek más narratívák József Attiláról; Tverdota monográfiája is továbbgondolható, egyes pontokon, avagy koncepcionális kérdésekben szembesíthető más véleményekkel. Jelentek is meg már polemikus reflexiók, de ezek mérlegelése itt és most nem feladatom.

⁷ Egy másik, közel húsz évvel ezelőtt megjelent könyvében, az *Eszmélet-ciklust* elemezve szakmai divatjelenségként „a túlértelmezés falláciáját” bírálja. TVERDOTA György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.

Számomra mind az alapvető életút-koncepció, mind a szociokulturális megközelítés meggyőző. Van persze néhány hiányérzetem és kritikai megjegyzésem. Kár például, hogy elmaradt a *Szépség koldusa*-kötet egészének összefoglaló esztétikai-poétikai jellemzése, valamint az ifjú József Attila szonettvonzalmának, sőt szonettkultuszának a mélyebb elemzése. Egy-egy költeményről nekem más az olvasatom, de ez a befogadó „pillanatnyi” ráhangolódásától is függhet. Az ideális anarchizmusról szóló kreatív elemzésnek ellentmond az a mondat, amely „vargabetűként” minősíti, tehát pejorálja ezt a szemléletet az osztályharcos attitűd felé vezető úton (482.). Említettem már, hogy Tverdota a költő érett korszaka verstípusaként többször is a *hagyományörző modernséget* nevezi meg, de ennek kifejtése a monográfia folytatására marad. Viszonylag gyakori és hangsúlyos itteni emlegetése⁸ mégis valamiféle teleologikus fejlődésrajzként hat, holott ez a lineáris értékszemlélet deklaráltan idegen a monográfus-tól. Azt viszont egyetértéssel olvasom, hogy Tverdota egyes politikai versek javító-átalakító-újraíró változatait nem elsősorban cenzurális vagy alkalmazkodási okokkal magyarázza, hanem szerves, belső attitűdbeli és poétikai folyamatokkal (például a „*verettetvén*”-ként számontartott szövegváltozattól a *Végülig*). A plebejus, majd nyíltan osztályharcos szemléletű verseket nem eleve gyengébbnek, plakátszerűnek, művinek tartja, mint ahogy ezt az elmúlt évtizedekben – a „proletárforradalmi” kánonra adott hamis reakcióként – divat volt hangoztatni, hanem differenciáltan minősíti, „rehabilitálandó” remekműveket is talál közöttük. Kár továbbá, hogy a kiadó nem adott lehetőséget arra, hogy ennek az első kötetnek a végén verscím- és névmutatató könnyítse meg a monográfia kezelését.

A monográfia irodalomtudományi és -történeti értékei mellett még egy sajátosságáról kell írnom: hangvételéről, nyelvi szövegalkotási erényeiről. Tverdota személyisége, emlékei, saját plebejus érzelmei diszkréten, ugyanakkor termékenyen épülnek be

⁸ Például a 834. oldalon: „Bécsben, 1926 tavaszán kezdődött el az a folyamat, amelynek végeredményeképpen Párizsban 1927 tavaszán véglegesen és visszafordíthatatlanul a hagyományörző modernség iránya mellett kötelezte el magát.”

a pályakép szövegébe. Többféle műfaj, nyelvezet, stílus, szerzői attitűd működik az irodalomtudományban, a legtöbb közülük legitim, de tényleges értékük végül is a szakmai relevancián, az innovativitáson mérhető meg. Tverdota monográfiájának – szaktudományi értékén túl – bónusa a *szövegezés oldottsága, az érvelés fesztelensége, szolid személyessége* s főleg az, hogy nem a szakma belterjes világának szól. A szerző nemcsak azért érdemel elismerést, mert nem vész el a szakszavak, a tudományos madárnyelv Babelében, hanem mert szubjektív utalásokkal és egy-egy szellemes vagy aktuális kiszólással is közel hozza témáját, jelesül az ifjú József Attilát a mai olvasóhoz. Nincs benne tolatkodó szerzői magamutogatás, szubjektivista esszéizmus, a monográfia hangvétele mégis azt érezteti: *József Attila kortársunk, a 21. századi embernek is sokat mond.* Túl azon, hogy költözseni: sorsa, reményei, pokoljárásai és örömei *rólunk is szólnak*, szembeisíthatók a mi életünkkel is, a mi modern, sőt „posztmodern” beilleszkedési konfliktusainkkal, szorongásainkkal, játékos vágyainkkal, hétköznapi és kozmikus tépelődéseinkkel; olykor kartartikusan hatnak ránk, kései utódokra.

Ezt az azonosulást, empátiát *stílusos eszközökkel* is segíti a szerző – olykor egyenesen szépírói velleitással. Már az előszó hangütése is megfogja az embert: Tverdota saját szülőfaluját, Monokot hozza szóba. Majd gyerekkorának és felnövekedésének körülményeit, a falusi szegénység tüneteit és tapasztalatait vilantja föl. József Attila falopása kapcsán a saját környezetében megtapasztalt lokális megélhetési bűnözésre emlékezik (112–114.). A társadalmi mobilitás 1950–1970-es évekbeli dinamikus felgyorsulását, majd elerőtlenedését és kivételeit is felidézi – megélt és szemléltető analógiaként. Iskoláit és a József Attila költészetével történt személyes találkozását szintén beleszővi a pályaképbe – nem zavaróan, mindenféle terjengős, tolatkodó fejtegetés nélkül. Olykor a saját (persze sokkal szerencsésebb) élete és a költő sorsa egyes mozzanatainak párhuzamaira is céloz. Tverdota a költő istenélményeit, „istenes” verseit kapcsolatba hozza a népi vallásossággal, eközben saját falusi gyermekkorának Jézus-meséit, kézzel gyúrt agyaggalambjait is fölidézi. Mókás, ahogy megfejt egy rosszul, *fényként* kiolvasott, valójában *finogt*

említő, általa is hallott gyerekkori mondókát (141.). Helyenkénti familiáris stílusa oldja a téma, az életanyag és a szakmaiság szigorát, anélkül, hogy elszubjektívizálná a tudományos beszéd-módot.

Igen, a tudóssá érett szerző megannyi élettapasztalata, érdekeltsége is szerepet játszik a téma- és értékválasztásban, a világszemléleti orientációban, az értelmezési fogékonyságban. Mindezek révén és mindezekén túl – anélkül, hogy a napi politikák térfelére tévedne – érezteti személyes rokonszenvét, sőt állásfoglalását az esélyegyenlőségért, a társadalmi mobilitásért, az emancipációért küzdő, illetve az ennek érdekében vállalt *plebejus radikalizmus* iránt. A József Attila korabeli végletes társadalmi polarizációt, a kizsákmányolást és a korrupciót jellemezve beidézi a mai politikus (név nélkül, de mi tudjuk, kiről is van szó) gőgös ríposztját: „akinek semmije sincs, az annyit is ér”. A mára is célozva nyomatékosan hangsúlyozza József Attila „rendszerkritikai ellenzékiességét”; a *Lázadó Krisztust* követő hisztéria és pör – Tverdota „tudósítása” szerint – végképp „besorolta őt a rendszer ellenzékének junior tagozatába” (663.). A komoly tudós szerző – látjuk – tud ironizálni, képes az önreflexióra, bevallja: ő maga is „önkorrekciós nevelődési folyamaton” esett át. A főhőse iránti szeretet ugyanakkor gyengéd megfogalmazásokra is alkalmat ad, amikor „a kis Attilát” emlegeti.

Nem akarok tovább szemelgetni az efféle diszkrét kiszólásokból és Tverdota személyes reflexióiból; túlértékelni pedig semmiképpen sem szabad őket, nem uralják el, csak színezik a szakmai szöveget. Egy-egy mondatról van szó csupán, amelyek nemhogy zavaróak lennének, ellenkezőleg: hitelesítik, olvasmányossá, egyenesen élvezhetővé teszik a szakszerű tudományosságot, az alkotói személyiség, az irodalmár, a tanár dialógusképességét. Baloldali irodalomtudomány nincs, és nem is kell, hogy legyen, de a szerzők, a kutatók, a tudós értelmezők személyes világnézete, adott esetben rendszerkritikai érzékenysége (ahogy mások demokratikus nemzeti konzervativizmusa) igenis összeegyeztethető a tudományos objektivitással – ez a helyzet Tverdota valószínűségi értelmezésével és József Attila-narratívájával is.

Tverdota György monográfiája az *emberarcú, az olvasóbarát irodalomtudomány*, a korszerű *irodalomismeret* kiemelkedő alkotása, iskolapéldája a 21. század harmadik évtizedében. Nagy érték a társadalmi önismeret, a tudomány, a nemzeti kultúra és kultuszközösség, az oktatás számára. Remélhetőleg segíti, ösztönzi a József Attila-kultusz egészséges tendenciáit is. A szerzőnek bevallott célja: „Ha a költő műveivel mondani akar valami fontosat embertársainak, akkor az irodalommal foglalkozó szakember sem tehet másként. Arra kell törekednie, hogy megértse a költő üzenetét és segítsen eljuttatni mind teljesebb és elevebb formában a címzettekhez. Nem sáfárkodhat szabadon, szeszélyeit kielégítve a hagyatékkal. A közvetítő szerepét kell ellátnia. Munkámmal a költő nyomaiban haladva szeretném befolyásolni a mai olvasó gondolkodását az élet fontos kérdéseiről és megmutatni, hogy a nagy művészet ennek érdekében milyen megoldásokkal él.” (17.)

A cél teljesült, engem mint olvasót, irodalomszerető állampolgárt megvett ez a „non fiction nevelődési regény”. Ugyanakkor mint József Attilával is foglalkozó irodalomtörténészt elégtétellel tölt el Tverdota *újszerű tudományos olvasata*, sokdimenziós szakszerűsége. Az viszont keserű – a tudománypolitikát bíráló – záró megjegyzés részemről, hogy megdöbbenő: Tverdota György, akinek tudományos életműve alapvetően József Attiláról szól, aki „mindössze” kilenc könyvet és számtalan kitűnő tanulmányt, szerkesztést szentelt neki, máig nem kapott József Attila-díjat, Széchenyi-díjat, és nem lett akadémikus. Mindazonáltal őrá jellemző a sérelmi politika, szisztematikusan, sőt szívósan dolgozik, járja a maga útját, írja a *Gondoljátok meg, proletárok* folytatását.

Agárdi Péter

Alternatív vagy korlátozott globalizáció?

A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9>

A kelet-európai államszocialista országok történetére vonatkozó kutatások főárama sokáig a régió világgazdaságtól való elszigeteltségét hangsúlyozta.¹ E munkák bemutatták, hogy az izolálódás részben szándékos volt, részben pedig a tervgazdasági rendszer következményeként alakult ki, mely számára a külső világ a maga ellenőrizhetetlenségével leginkább nehézségek okozójaként jelent meg.² Teljes autarkia természetesen nem valósult meg, de az önellátás különösen az 1950-es években fontos célnak számított, s

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetencia-központja támogatásával készült.

James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. 380 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108576703>; James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG (eds.): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. University of Indiana Press, Bloomington, 2020. 352 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>; James MARK–Paul BETTS (eds.): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford University Press, Oxford, 2022. 384 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>

¹ André STEINER: The Globalisation Process and the Eastern Bloc Countries in the 1970s and 1980s. *European Review of History*, 2014/2. 165–181. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2014.888704>

² Tomasz MICKIEWICZ: *Economics of Institutional Change: Central and Eastern Europe Revisited*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2010. 20. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230291287>

az ilyen törekvések később is megfigyelhetőek.³ A KGST igyekezett az önellátást a nemzeti kereteknél magasabb szintre emelni és a keleti blokk egészében elérni, de e politika felemás eredménnyel járt: egyrészt az integráció részleges maradt főként a tagországok ellenállása és a központilag irányított gazdaságok rugalmatlansága miatt, másrészt a mégis beindult, a KGST-országok önellátását célzó projektek alacsony hatékonysággal működtek.⁴ A szocialista országok elszigeteltségét fokozta, hogy nemzetközi kereskedelmüket egyes területeken a kapitalista országok – különösen az Egyesült Államok – politikai intervenciói is nehezítették, melyre eklatáns példa a COCOM-lista.

Az elzártságot azonban nem csak gazdasági téren emelte ki a mainstream irodalom egészen az utóbbi évekig. A nyugati országokból származó gondolatok, információk és kulturális termékek beáramlásának korlátozása szintén az államszocialista rezsimek fontos sajátosságaként szerepelt.⁵ A szabad mozgás akadályozása pedig egyenesen a rezsimek emblematisztikus jellemzőjének számított és számít mindmáig, mint azt a vasfüggöny és a berlini fal ábrázolása és szimbólumként való megjelenése mutatja a régióra, illetve a korszakra vonatkozó tanulmányokban és a szélesebb közönséget elérő újságcikkekben vagy éppen filmekben.

³ Ivan T. BEREND: *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1996. 82. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581748>; Adam BRONER: The Degree of Autarky in Centrally Planned Economies. *Kyklos*, 1976/3. 478–494. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1976.tb01985.x>; János KORNAI: *Economics of Shortage*. North Holland, Amsterdam–New York, 1980; Jozef M. VAN BRABANT: *Bilateralism and Structural Bilateralism in Intra-CMEA Trade*. Rotterdam University Press, Rotterdam, 1973.

⁴ André STEINER: The Council of Mutual Economic Assistance – An Example of Failed Economic Integration? *Geschichte und Gesellschaft*, 2013/2. 240–258. DOI: <https://doi.org/10.13109/gege.2013.39.2.240>; Jerzy ŁAZOR–Wojciech MORAWSKI: Autarkic Tendencies in the Council for Mutual Economic Assistance. In: Wilfried LOTH–Nicolae PAUN (eds.): *Disintegration and Integration in East-Central Europe, 1919-post-1989*. Nomos, Baden-Baden, 2014. 134–146. DOI: https://doi.org/10.5771/9783845254227_134

⁵ Lásd például Sarah MARKS–Mat SAVELLI: Communist Europe and Transnational Psychiatry. In: Sarah MARKS–Mat SAVELLI (eds.): *Psychiatry in Communist Europe*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2015. 1–26. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-49092-6_1

Léteztek eltérő hangsúlyokat alkalmazó értelmezések is, így különösen a világrendszer-elmélet. Ezek azonban nem váltak annyira elfogadottá, mint a jelzett ábrázolások, s egyébként sem kérdőjelezték meg alapjaiban azt, hogy a kelet-európai szocialista országok „félperifériás” helyzete együtt járt a centrumtól való politikai és kulturális elszigetelődéssel.⁶

Az itt tárgyalt három kötetet tematikai rokonságuk mellett összefűzi az, hogy a szerkesztők a szerzők többségével együtt részt vettek azokban a 2014 és 2020 között futó nagy nemzetközi projektekben, melyek az államszocializmus és a globalizáció kapcsolatával foglalkoztak.⁷ A kutatásokat James Mark, a University of Exeter professzora vezette. Az eredményeket több nagyszabású konferencián, majd pedig az itt tárgyalt kötetekben ismerhette meg a közönség. Mivel ezek a munkák egyaránt az egymáshoz kapcsolódó projektekből nőttek ki, így nem meglepő, hogy közöttük erős szemléleti hasonlóság figyelhető meg: egyaránt elkötelezettek a kommunista Kelet-Európában zajló globalizáció főáramú értelmezésének átfogó felülvizsgálata mellett.

A következőkben nem törekszünk e kötetek kiegyensúlyozott tartalmi ismertetésére: a terjedelmi korlátok eleve lehetetlenné teszik az ilyen vállalkozást, hiszen nagy számú tanulmányt tartalmazó gyűjteményes kiadványok is vannak közöttük. Ehelyett arra koncentrálunk, hogy mely tekintetben kínálják a régió globalizációjának új interpretációját, s ezek az eredmények milyen

⁶ A paradigma alkalmazása a kelet-európai régióra vonatkozóan: József BÖRÖCZ: Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, 1992. 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00993463>; Manuela BOATCA: Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences. *Journal of World-Systems Research*, 2006/2. 321–346. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2006.362>

⁷ A projektekre lásd '1989 after 1989: Rethinking the Fall of State Socialism in Global Perspective': <https://1989after1989.exeter.ac.uk/> (Letöltve: 2022. 12. 16.); 'Socialism Goes Global: Cold War Connections Between the Second and Third Worlds (2015–2020)': <https://socialismgoesglobal.exeter.ac.uk/> (Letöltve: 2022. 12. 16.); 'Criminalization of Dictatorial Pasts in Europe and Latin America in Global Perspective (2016–2020)': <https://criminalizationofdictatorialpasts.wordpress.com> (Letöltve: 2022. 12. 16.)

kérdéseket vetnek fel a szűkebb témát illetően, továbbá tágabban, Kelet-Európa legújabb történelmének értelmezésére vonatkozóan.

A kötetek legfontosabb törekvése az, hogy újszerű módon ábrázolják a kelet-európai szocialista országok globalizációjának dinamikáját. Ebben a tekintetben nem állnak egyedül, mivel számos, az ezredforduló után született, a hidegháború időszakával foglalkozó mű több tekintetben új megvilágításba helyezte a kelet-európai államszocialista országok globalizációját.⁸ Az itt bemutatott tanulmányok azonban minden eddiginél határozottabban és sokrétűbben érvelnek amellett, hogy a kelet-európai régió 1945 utáni globalizációja nem csupán jóval erőteljesebb volt az eddig széles körben feltételezettnél, hanem annak időbeli alakulása is sajátos mintát követett. A James Mark, Artemy M. Kalinovsky és Steffi Mahrung által szerkesztett *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World* című kötet kiindulópontja szerint „[a] nyugati kapitalizmusnak a globalizáció egyetlen motorjaként való felfogása torz képet hagyott maga után a szocialista és a posztkoloniális államokról, amelyek befelé forduló, elszigetelt, a globális trendektől elzárt entitások voltak az 1980-as és 1990-es évek kapitalista fordulatáig”.⁹ Ehelyett – mint írják – a térség nemzetközi beágyazottsága a tudatos ilyen irányú politika eredményeként magas szintet ért el: „Az alternatív globalizációs projekt elindítására tett kísérlet több mint egy évtizeddel a második világháború után éledt újjá. Ennek eredményeképpen az 1950-es évektől kezdve rövid idő alatt kapcsolatok, kölcsönhatások, kereskedelmi összeköttetések, valamint az eszmék és emberek áram-

⁸ Hasonló szemléletű művekre lásd Oscar SANCHEZ-SIBONY: *Red Globalization: the Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. A harmadik világ szovjetek általi, 1955 utáni újrafelfedezésére lásd Odd Arne WESTAD: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007; Katja CASTRYCK-NAUMANN: Introduction: Moving from Transnational to Transregional Connections? East-Central Europe in Global Contexts. In: Katja CASTRYCK-NAUMANN (ed.): *Transregional Connections in the History of East-Central Europe*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2021. 1–34. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110680515-001>

⁹ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: Introduction. In: James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG (eds.): I. m. véleményre lásd James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 7.

lási útvonalainak egész sora jött létre. [...] Ezt az új globalizációt helyesen a Szovjetunió és más szocialista államok projektjének kell tekinteni” – még ha nem is csupán egyetlen aktor alakította azt.¹⁰ A kötet – mint címe is jelzi – egyenesen alternatív globalizációként, vagyis a több, egymás mellett futó globalizáció egyikeként interpretálja a régióban végbement folyamatot, különösen pedig a nyugati vezetőségű globalizációs folyamat alternatívájaként mutatja be azt.

James Mark egy további, Tobias Rupprechtel írt publikációjában a szocialista világ egyenesen mint a modern globalizáció fontos alakítója jelenik meg: „Különösen a szovjet és a kelet-európai tervezés tekinthető a 20. század közepe és vége egyik fő globalizáló erejének: ez vonzónak bizonyult a globális dél függetlenedő államai számára, amelyek az 1950-es évek végén és az 1960-as években saját gazdasági szuverenitásukat akarták kiépíteni.”¹¹ Más újabb, a régió globalizációjával foglalkozó publikációkban szintén feltűnik az alternatív globalizáció toposza,¹² de a fent idézett kötetben minden korábbinál alaposabban kidolgozzák ezt a koncepciót a szerzők, s ennek megfelelően fontos szerepet kap a kelet-európai szocialista országok globalizációjának interpretációjában.

A Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization című kötet – melyet James Mark és Paul Betts szerkesztett, de a címloldal tájékoztatása szerint több szerző kollektív kutatásának eredménye – több fejezete nem csupán a szocialista országok globalizációjának intenzív jellegét tete-

¹⁰ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: I. m. 6.

¹¹ James MARK–Tobias RUPPRECHT: The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer. In: Matthias MIDDILL (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. Bloomsbury, London, 2019. 81–113. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474292184.ch-004>

¹² Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA: Alternative Globalization? Spaces of Economic Interaction between the “Socialist Camp” and the “Global South”. In: Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): *Between East and South. Spaces of Interaction in the Globalizing Economy of the Cold War*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2019. 1–31. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110646030-001>; Osterhammel és Petersson szintén a globalizáció „két részre” szakadását azonosítja: Jürgen OSTERHAMMEL–Niels P. PETERSSON: *Globalization: A Short History*. Princeton University Press, Princeton, 2005. 113. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400824328>

lezi, hanem a globalizáció sajátos időbeli lefutása mellett is érvel. Míg a vonatkozó szakirodalom jórészt egyetért abban, hogy az 1970-es és 1980-as években a globalizáció új, erőteljes hulláma indult meg, addig a kötet szerint Kelet-Európában más dinamikát láthatunk. Mint James Mark és Paul Betts írják a bevezetésben: „a hidegháború utolsó évtizedei valójában a régió deglobalizálódását és a globális vezető szerep igényének feladását jelentették”.¹³ A szerzők úgy vélik, hogy mindenekelőtt a kelet-közép-európai országoknak a harmadik világhoz fűződő viszonyában bekövetkezett változás okozta mindezt. Míg az 1950-es évek közepétől ezek a kapcsolatok dinamikus növekedésen mentek keresztül, s a harmadik világ politikai és kulturális elitjének jelentős része számára reális, megvalósítható törekvésnek jelent meg a szocialista országok alternatív globalizációja, addig az 1970-es és 1980-as évekre ez a politika kifulladt. A visszaesés nem a gazdaság terén jelentkezett, hanem – mint James Mark máshol fogalmaz – „az értékeket, amelyek ezeket a kapcsolatokat alátámasztották, már nem támasztotta alá egy alternatív modernitásba vetett hit”.¹⁴ Ennek fő oka az volt, hogy a kelet–nyugati feszültség enyhülésével Kelet-Európában „belülről kiüresedtek az alternatív globális víziók”.¹⁵ Kevésbé kidolgozott módon más újabb publikációkban is megjelenik az az elképzelés, hogy a kelet-európai szocialista országok globalizációja a rendszerek utolsó egy vagy két évtizedében vesztett dinamikájából.¹⁶

Ehhez szorosan kapcsolódóan a már említett *Alternative Globalizations* és *Socialism Goes Global* című kötetek a kelet-eu-

¹³ James MARK–Paul BETTS: Introduction. In: James MARK–Paul BETTS (eds.): I. m. 22.

¹⁴ James MARK: The End of Alternative Spaces of Globalization? Transformations from the 1980s to the 2010s. In: Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): I. m. 217. Hasonló érvelés szűkebben Magyarországra vonatkozóan: James MARK–Péter APOR: *Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989*. *Journal of Modern History*, 2015/4. 852–891. DOI: <https://doi.org/10.1086/683608>

¹⁵ James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 9.

¹⁶ Philip E. MUEHLENBECK: *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. Palgrave MacMillan, Basingstoke–New York, 2015.

DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56666-9>

rópai országok globalizációjának sajátos szerkezetét ábrázolják. Bemutatják a keleti blokk és a harmadik világ (*postcolonial world*) közötti összeköttetések sokszínűségét, s – hol explicit, hol implicit módon – ezek nagy jelentősége mellett érvelnek. Kelet-Európa globalizációja mindenekelőtt a harmadik világgal való kapcsolatok bővülésén alapult: mint James Mark és Paul Betts írják, a szocialista országok e viszony elmélyítésével kívánták „elkerülni a politikai, kulturális és gazdasági marginalizációt a Nyugat által dominált világrendszerben”.¹⁷ Maga az „alternatív globalizáció” koncepciója is azon az elképzelésen nyugszik, hogy a kelet-európai szocialista országok a posztkoloniális világgal kialakított kapcsolataik révén képesek voltak ellensúlyozni a nyugati világhoz fűződő viszonyuk korlátait. Ez az értelmezés illeszkedik a hidegháborúról szóló irodalom ezredforduló után kibontakozó azon irányzatához, mely szerint a berlini fal felépítésével Európában a hidegháború nyugvópontra jutott, s az Egyesült Államok és a Szovjetunió terjeszkedési/befolyásszerzési törekvéseit a Globális Dél felé irányították.¹⁸ Szintén megfelel a keleti blokk globalizációjára vonatkozó újabb kutatások markáns trendjének, mely a harmadik világgal kialakított kapcsolatok feltárását előnyben részesíti a globalizáció más aspektusaival szemben.¹⁹

Az eddig bemutatott interpretációkkal összefüggésben, de azokon túlmutatóan, az itt tárgyalt munkákban új megvilágításba

¹⁷ James MARK–Paul BETTS: I. m. 10.

¹⁸ Erre lásd még Odd Arne WESTAD: I. m.

¹⁹ A már említett munkák mellett lásd például Philip E. MUEHLENBECK: I. m.; Philip E. MUEHLENBECK–Natalia TELEPNEVA (eds.): *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*. I. B. Tauris, London, 2019. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781350989696>; Lukasz STANEK: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. N. J., Princeton University Press, Princeton, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691194554>; Theodora DRAGOSTINOVA: *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*. Cornell University Press, Ithaca, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501755576>; Małgorzata MAZUREK: Polish Economists in Nehru’s India: Making Science for the Third World in an Era of De-Stalinization and Decolonization. *Slavic Review*, 2018/3. 588–610. DOI: <https://doi.org/10.1017/slr.2018.201>; Max TRECKER: *Red Money for the Global South: East–South Economic Relations in the Cold War*. Routledge, London–New York, 2020. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429282683>

kerül a rendszerváltozások szerepe is a kelet-európai globalizációs folyamatban. Az újraértelmezés igénye közvetlenül megjelenik James Mark, Bogdan C. Jacob, Tobias Rupprecht és Ljubica Spaskovska 1989: *A Global History of Eastern Europe* című munkájában. A szerzők úgy vélik, hogy a rendszerváltozások nem jelentettek fordulópontot Kelet-Európa globalizációja tekintetében, hanem ettől kezdődően csupán a globalizáció jellege változott meg a régióban. Mint írják: „[a] kommunista irányítású államok összeomlása tehát nem jelentette Kelet-Európa belépését a globális gazdaságba. 1989-et úgy kell felfogni, mint az úgynevezett »interdependens« világgazdaságba való bekapcsolódás csúcspontját, amelyet a kommunista elitek maguk is szorgalmaztak. Ez egyúttal választás is volt arra vonatkozóan, hogy milyen formában valósuljon meg ez a globalizáció.”²⁰ A harmadik világ ismét kulcsszerepet foglalt el az érvelésben: a rendszerváltozásokkal szorosabbá vált Kelet-Európa Nyugathoz fűződő viszonya, de a fejlődő országokkal kialakított kapcsolatok véget értek vagy nagyon visszaestek. Ily módon – folytatják – 1989 egy „deglobalizációs pillanat” (*de-globalising moment*) volt Kelet-Európa számára.²¹

Hasonló vélemények már korábbi munkákban is megfogalmazódtak, de azok ilyen mértékben nem vonták kétségbe 1989 szerepét.²² Közülük a legjelentősebb Besnik Pula *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital*

²⁰ James MARK–Bogdan C. JACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 30.

²¹ Uo.

²² 1989 globális jelentőségének óvatos megkérdőjelezésére lásd George LAWSON: Introduction: the ‘what’, ‘when’ and ‘where’ of the global 1989. In: George LAWSON–Chris ARMBRUSTER–Michael COX (eds.): *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 11. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511778544>; Hasonló interpretációkra például német vonatkozásban lásd Jennifer L. ALLEN: Against the 1989–1990 Ending Myth. *Central European History*, 2019/1. 125–147. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008938919000062>; Martin SABROW: 1990: An Epochal Break in German History? *Bulletin of the German Historical Institute*, 2017 Spring, 31–42. Erre a témára lásd még Jacques RUPNIK: The World after 1989 and the Exhaustion of Three Cycles. In: Jacques RUPNIK (ed.): *1989 as a Political World Event: Democracy, Europe and the New International System in the Age of Globalization*. Routledge, London–New York, 2014. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315884493>

in *Central and Eastern Europe* című könyve, mely szerint jóval a rendszerváltozások előtt megindult a közép- és kelet-európai országok erőteljes világgazdasági integrációja, melyet ő protoglobalizációnak nevez. Az 1970-es évektől a közép- és kelet-európai vállalatok és a nyugati cégek kapcsolatai összetettebbé váltak, és – érvel Pula – az egyszerű technológia átadason és a zöldmezős beruházásokon túl bonyolultabb és hosszú távú szervezetközi kapcsolatokká fejlődtek. Ennek eredményeképpen az 1970-es években nemcsak a szocialista országok és a Nyugat közötti kereskedelem bővült, hanem a transznacionális vállalatok egyre inkább részt vettek az új technológiák, termelési technikák és vezetési módszerek bevezetésében is.²³ Pula a szokásosnál jóval kisebb szerepet tulajdonít a rendszerváltozásoknak a gazdasági átalakulás és a globalizáció előrehaladása tekintetében, mivel hangsúlyozza „a múltbeli szervezeti kapacitások fontosságát a régió globális integrációjában a közvetlen poszt-szocialista időszak alatt, melyek az 1970-es évek szocialista protoglobalizációs örökségének közvetlen következményei voltak”.²⁴

A bemutatott kutatási eredmények több tekintetben alapos revízió alá veszik a kelet-európai szocialista országok globalizációjáról kialakított hagyományos elképzeléseket. Eszerint Kelet-Európa jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték. A globalizáció szerkezete és mintái is sajátosan alakultak: a harmadik világ kiemelkedő jelentőségre tett szert a szocialista országok globális kapcsolataiban. Szintén új szerepet kap 1989 a régió globalizációjában: az itt tárgyalt kötetek szerzőinek egy része explicit módon megkérdőjelezi azt, hogy a rendszerváltozások felgyorsították a

²³ Besnik PULA: *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford University Press, Stanford, 2018. 82–83.

DOI: <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>.

A hidegháború idején a Szovjetunió és Nyugat-Európa közötti dinamikus kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat mellett érvel: Oscar SANCHEZ-SIBONY: I. m. Nyugat-Európa alapvető fontosságát emeli ki a Szovjetunió számára: Jonathan HASLAM: *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*. Yale University Press, New Haven, 2011.

²⁴ Besnik PULA: I. m. 114.

régió globalizációját, mivel úgy vélik, hogy ehelyett a kelet-európai globalizáció jellege változott meg; mások inkább közvetett módon vonják kétségbe a rendszerváltozások jelentőségét azáltal, hogy az 1989 előtti és utáni globális kapcsolatok közötti kontinuitásra helyezik a hangsúlyt.

Fontos körülmény, hogy – mint azt jeleztük – nem elszigetelt új értelmezésekről van szó, mivel a témáról az utóbbi években megjelent legtöbb publikáció ebbe az irányba mutat, még ha a hangsúlyaik el is térnek. Így nem túlzás azt állítani, hogy új történeti kánon van kialakulóban Kelet-Európa második világháború utáni globalizációjának jellegéről.²⁵ Az itt szemlézett három munka ezen új kutatási irányzat legjelentősebb eredményei közé tartozik.

A kötetek érényeinek sorában első helyen kell említeni, hogy minden eddiginél sokoldalúbban mutatják be a szocialista országok globális elkötelezettségét és ennek időbeli változását. Ezt azáltal tudják megtenni, hogy feldolgozzák a globalizáció olyan aspektusait is, amelyek eddig nem kaptak megfelelő figyelmet a kutatásban. Ezt egyrészt új témák beemelésével teszik: ezek közé tartozik az emberi jogok problematikája, éppúgy, mint a faji kérdés, az egészségügy, a társadalmi mozgalmak történetének több globális vonatkozása. Így sikerül kitérni a kutatás perspektíváját, mely eddig túlzottan a gazdaságra koncentrált, s annak alapján ítélte meg a kelet-európai szocialista országok globalizációjának alakulását. Továbbá a kötetekben megjelennek a globalizáció olyan dimenziói is, amelyek túlmutatnak a javak, infor-

²⁵ További releváns munkák: James MARK–Tobias RUPPRECHT: *The Socialist World in Global History I.* m.; Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): I. m.; Ulf ENGEL–Frank HADLER–Matthias MIDDELL (eds.): *1989 in a Global Perspective.* Leipzig University Press, Leipzig, 2015; George LAWSON–Chris ARMBRUSTER–Michael COX (eds.): I. m.; Tadeusz KOWALSKI: *Globalization and Transformation in Central European Countries: The Case of Poland.* Poznan University of Economics, Poznan, 2013; Petr PAVLINEK: *Foreign Direct Investment and the Development of the Automotive Industry in Central and Eastern Europe.* In: Petr PAVLINEK (ed.): *Dependent Growth: Foreign Investment and the Development of the Automotive Industry in East-Central Europe.* Springer, Cham, 2012. 1–46. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-53955-3_1; Jan HAGEMEJER–Jakub MUČEK: *Unraveling the Economic Performance of the CEEC Countries: The Role of Exports and Global Value Chains.* NBP Working Paper No. 283. Narodowy Bank Polski, Warszawa, 2018.

mációk és más tényezők áramlásán. Míg a globalizáció kutatása döntően az utóbbiakkal foglalkozik, addig ezekben a tanulmányokban feltűnik a világméretű interdependencia és a globális tudat alapelemeinek kialakulása is, melyek ugyancsak részei kell legyenek a globalizáció definíciójának. Ezek az eredmények nem csupán egyetlen régió globalizációjának megismerése szempontjából értékesek: nagyban hozzájárulnak a széles értelemben vett globalizációtörténeti kutatásokhoz is.

A kötetek részletesen ábrázolják Kelet-Európának a Globális Déllal kialakított kapcsolatait, mely sokáig viszonylag kevésbé frekvenciált kutatási területnek számított. Teszik ezt olyan módon, hogy a kölcsönös hatásokkal is foglalkoznak, s így Kelet-Európa és a posztkoloniális világ nem csupán passzív szereplője a globalizációnak, hanem annak alakítójaként is megjelenik. Különösen meggyőző ez abban a tekintetben, hogy a kelet-európai rendszerváltozások „globális iskolapéldát” (*global teaching moment*) jelentettek: azt tanították a harmadik világ számára, hogy a piacgazdasági megoldásoknak és a nyugati demokrácia intézményeinek nincs alternatívája. Ritkán sikerül ennyire meggyőzően kimutatni azt, hogy a kelet-európai rendszerváltozásoknak jelentős globális hatásai is voltak, mivel a keleti blokk összeomlása nem csupán a kelet-nyugati viszonyra, hanem az észak-dél viszonyra is hatott.

Az itt tárgyalt kötetek tehát több vonatkozásban a kelet-európai államszocializmus globalizációjának történetére vonatkozó korábbi, gyakran egyoldalú interpretációk sikeres korrekciójának tekinthetők. Ugyanakkor az így elénk tárt értelmezések maguk sem mentesek az egyoldalúságtól. Ez mindhárom olyan területen jelentkezik, ahol alapvetően megkérdőjelezzük az eddigi kutatási eredményeket: egyaránt megfigyelhető a kelet-európai régió globalizációjának dinamikája, annak szerkezete, továbbá a rendszerváltozásoknak a kelet-európai globalizációban betöltött szerepe tekintetében.

Bár a kötetek mindegyike markáns üzeneteket hordoz a kelet-európai szocialista országok globalizációjának mértékéről és dinamikájáról, az általuk választott megközelítés csak részlegesen alkalmas ezek vizsgálatára, s így több esetben túlinterepretilják eredményeiket. Egyrészt vállaltan Kelet-Európa és a harmadik

világ közötti viszonyra koncentrálnak, ami azonban nyilvánvalóan csak egyetlen összetevőjét jelentette a kelet-európai országok globalizációjának. Másrészt mindenekelőtt a politikai és a kulturális kapcsolatokat tanulmányozzák, ami – mint jeleztük – számos tekintetben hiánypótlásnak számít, de önmagában ugyanúgy nem elegendő általános érvényű következtetések megfogalmazására, mint a gazdasági globalizáció vizsgálata. Ezért nincs kellően alátámasztva az az elképzelés, hogy a kelet-európai országok globalizációja intenzívebb volt az eddig feltételezettnél: a globalizáció mértéke ugyanis olyan empirikus probléma, melynek tisztázásához nem elegendő kiválasztott aspektusok vizsgálata és anekdotikus bizonyítékok sora, hanem a globalizáció minden fontos dimenziójának vizsgálata szükséges. Természetesen az utóbbi nem várható el a bemutatott munkáktól, hiszen nem is ez volt a célkitűzésük, az azonban indokolt, hogy következtetéseik vegyék figyelembe a kutatás korlátait.

Így a bemutatott munkák azt a tézist sem képesek megfelelően igazolni, hogy a rendszerváltás előtti egy vagy két évtizedben csökkent a régió globalizációs foka. Ha el is fogadjuk azt, hogy a kelet-európai szocialista országoknak a harmadik világgal kialakított politikai és kulturális kapcsolatai mérséklődtek ebben az időszakban, ez keveset árul el a globalizáció más területein és a világ más részeivel megvalósuló kapcsolatok intenzitásának alakulásáról. Itt nyilvánvalóan nem tudjuk részletesen vitatni a fenti téziseket empirikus bizonyítékok segítségével. Mindazonáltal jelezzük, hogy számos kutatás szerint a kelet-európai államszocialista rendszerek alapvetően zárt jellege ugyan végig megmaradt, ugyanakkor a sztálinista korszakot követően lassan, de úgyszólván folyamatosan nőtt globalizációs szintjük a kereskedelem, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok s általában a gazdasági kapcsolatok terén, továbbá a kulturális javak cseréje, az utazások és az információáramlás vonatkozásában. Különösen fontos ebben a tekintetben megkülönböztetni a Szovjetuniót és a kelet-közép-európai országokat: az utóbbiak közül például Lengyelország és Magyarország az 1970-es évektől egyre intenzívebben kapcsolódtak be a világgazdaságba, és más tekintetben is jobban ki voltak téve transznacionális hatásoknak. Ráadásul

az 1970-es és az 1980-as évektől szerte a világban a globalizáció új hulláma indult el, mely önmagában is kétségessé teszi azt az elképzelést, hogy a kelet-európai országok éppen ekkor léptek vissza a globalizáció terén.

Az itt tárgyalt kötetek hasonló okok miatt nem tudják bizonyítani azt, hogy a keleti blokk harmadik világgal létrejött kapcsolatai megfelelően pótolták a más relációban hiányzó kötelékeket, s az így kialakult viszonyrendszer egyenesen alternatív globalizációnak tekinthető. Bár a szocialista országok és a fejlődő világ közötti összeköttetések gazdag leírását találjuk meg e munkákban, az érvelés – mint erről már szó volt – leginkább a politika és a kultúra egyes területeire, különösen azok felhőrégióira – így politikai vezetők elképzeléseire és találkozásaira, a magas kultúra képviselőinek gondolataira és érintkezésére – vonatkozik. Szimptomatikus ebből a szempontból, hogy a *Socialism Goes Global* című kötetben a harmadik világnak szánt fejlesztési projekteket tárgyaló fejezet főként az ezzel kapcsolatos politikai és tudományos terveket és víziókat követi nyomon, s alig érinti a fejlesztések mindennapi gyakorlatát: kísérletet sem tesz arra, hogy feltárja a ténylegesen megvalósuló fejlesztési projektek jelentőségét. A tanulmányok így gyakran inkább a globális kapcsolatok igényének, semmint valóságának bemutatására szorítkoznak: nem csupán a második és a harmadik világ közötti gazdasági, kulturális és más összeköttetések súlyának megállapítására nem kerül sor, hanem annak feltárására sem, hogy ezek milyen mélységben érintették az egyes kelet-európai társadalmakat.

A kapcsolatok jelentősége annál is inkább kulcskérdés, mert a kelet-európai szocialista országok eleve csak a fejlődő országok egy szűk részével – az úgynevezett szocialista orientációjú országokkal – alakítottak ki szorosabb viszonyt. Ez is közrejátszott abban, hogy a harmadik világgal folytatott kereskedelmük a globalizáció szempontjából marginális szerepet töltött be: az összes európai szocialista ország és a globális dél közötti árucseré volumene soha nem haladta meg a világkereskedelem egy százalékát.²⁶ A

²⁶ Marie LAVIGNE: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Macmillan, London, 1995. 79.

fejlődő világ egésze szempontjából sem tekinthető központi szerepűnek a kapcsolat, amit jól mutat a segélypolitika alakulása: az 1980-as években az összes szocialista országból a harmadik világba juttatott segélyek (*official development assistance*) a nyugati országokbeli segélyek értékének mintegy tizedét tették ki.²⁷

Mindez átvezet az alternatív globalizáció elképzeléséhez. Az *Alternative Globalizations* kötet legtöbb szerzője a *geteilte Globalisierung* (megosztott globalizáció) koncepcióját követi, mely szerint – mint a könyv bevezetésében olvashatjuk – „a globalizáció egymással versengő, de egyenlőtlen projektekből áll”.²⁸ Ezt figyelembe véve nem világos, hogy mi indokolja az alternatív jelző használatát. Az utóbbi több jelentéssel bír: jelölheti egyszerűen azt, hogy valami eltérő jellemzőkkel rendelkezik, továbbá hangsúlyozhatja a választási lehetőségeket, és kifejezheti a párhuzamos-ságot, kölcsönösen kizárólagos jelleget. Témánk kontextusában értelmezve a kifejezést, az első lehetőséget elvethetjük, hiszen ha az alternatív jelző a szerzők számára egyszerűen azt jelenti, hogy sajátos jellegű globalizációról van szó, akkor a kifejezés elveszíti analitikus erejét, és a figyelemfelkeltésen kívül mást nem szolgál. Ugyanakkor kevésbé meggyőző a másik interpretáció, mely szerint a kelet-európai szocialista országok a párhuzamosan futó globalizációk egyikében vettek részt. A vizsgált korban a globalizációt a nyugati országok vezették, s a harmadik világ csupán részlegesen pótolhatta a kelet-európai országok számára a hiányzó nyugati kapcsolatokat. Maguk a kötetek is bőven dokumentálják a harmadik világ és a szocialista országok kapcsolatrendszerének korlátait: például a lengyel Szolidaritás mozgalomnak a globális déllel kialakított kapcsolata igen visszafogott volt, s az is jórészt nyugati szövetségeseinek segítségével formálódott. A globalizáció lényegéhez tartozik, hogy területei átszövik egymást, és összefonódik a különböző aktorok tevékenysége. Így célszerű a

²⁷ Uo. 80.

²⁸ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: I. m. 12.; a „geteilte Globalisierung” (*shared globalization*) koncepciójára: Shalini RANDERIA–Andreas ECKERT: *Geteilte Globalisierung*. In: Shalini RANDERIA–Andreas ECKERT: *Vom Imperialismus zum Empire: nicht-westliche Perspektiven auf Globalisierung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2009. 9–33.

globalizáció leírására olyan kifejezéseket választani, amelyek a legkevésbé sem sugallják, hogy különálló elemek összességéről van szó. Kétséges tehát, hogy a kelet-európai szocialista országok esetében az alternatív globalizáció fogalma megfelelően tükrözi a folyamatot: sokkal inkább a korlátozott és szelektív globalizáció megjelölések tűnnek érvényesnek.

A kötetek globalizációs szemléletét tükrözi, hogy a szerzők-szerkesztők a globalizációt projektként interpretálják. Az államszocialista országokban valóban nagy fokú volt a politikai és a gazdasági döntéshozatal centralizációja, s így a globalizációs folyamatban való részvétel is gyakran erősen kontrollált módon zajlott. Ugyanakkor a globalizáció egészét nyilvánvalóan számos olyan tényező – például a technológiai fejlődés – is determinálja, melyet egyetlen ország, országcsoport vagy más aktor sem tud alapvetően befolyásolni. Ennek megfelelően az államszocialista országok választási lehetőségei is részlegesek voltak a globalizáció során, s így az abban való részvételüket sem voltak képesek projektszerűen lebonyolítani.

Végül különösen problematikusnak tűnik 1989 jelentőségének, fordulópontjellegének megkérdőjelezése a kelet-európai globalizáció folyamata során. A bemutatott interpretációk ezzel igen lényeges vonatkozásban tagadják a kelet-európai rendszerváltások szerepét. Azzal kapcsolatban már eddig is megfogalmazódtak kétségek, hogy a rendszerváltások idején széles körben elfogadott célok – mint a jogállam megteremtése – mennyiben, illetve mennyire tartósan valósultak meg Kelet-Európában, s különösen annak egyes részein, például Magyarországon. Az azonban eddig nem merült fel ilyen egyértelműséggel, hogy a rendszerváltások ezen országok globalizációjának előrehaladása tekintetében sem hoztak alapvető fordulatot, sőt, 1989 egyenesen „deglobalizációs pillanat”-ként értelmezhető.²⁹

²⁹ További hasonló, de kevésbé markáns tézist megfogalmazó példára lásd Cristian NAE: *A Porous Iron Curtain: Artistic Contacts and Exchanges across the Eastern European bloc during the Cold War (1960–1980)*. In: Ann ALBRITTON-Gwen FARRELLY (eds.): *Art History in a Global Context: Methods, Themes, and Approaches*. John Wiley & Sons, Hoboken N. J., 2020. 13–26.

Ez az interpretáció véleményünk szerint nehezen támasztható alá átfogó empirikus bizonyítékkal. Számos vizsgálat szerint 1989 után a kelet-közép-európai országok egyenesen a világ leggyorsabban globalizálódó országai közé kerültek. Ezt mutatják a legtekintélyesebb globalizációs indexek – mint a KOF index vagy az MGI – is, melyek az ezredforduló utáni időszakban már a régió országainak igen magas globalizációs szintjét tükrözték.³⁰

A rendszerváltozások szerepével kapcsolatos további markáns állítás szerint 1989 után a kelet-európai elitek pusztán a globalizációban való részvétel új módjáról döntöttek a már átfogóan globalizált régióban. Ez az érvelés véleményünk szerint egyrészt homályban hagyja, hogy egy ilyen döntés milyen mechanizmusok révén történik: nem magától értetődő ugyanis, hogy ilyen hatalmas régió tagolt elitcsoportjai miként képesek – különösen azonos – döntéseket hozni a globalizációhoz való viszonyról. Másrészt a tézis messze túlértékeli a Kelet-Európa előtt álló választási lehetőségeket. A régióban az 1980-as évek végén a versenyképtelen cégek, a tőkehiány, a társadalmi képességek (*social capabilities*) alacsony foka és az államszocializmus egy sor más öröksége erősen korlátozták a fejlődési alternatívákat. Ennek következtében erősen kétséges, hogy Kelet-Európa társadalmi érdemleges alternatívákkal rendelkeztek azzal kapcsolatban, hogy milyen módon fogadják a globalizációt 1989 után. Ráadásul Kelet-Közép-Európa legtöbb országa a globalizáció nyertesei közé tartozott a következő évtizedekben, mint azt az ezredforduló után meginduló Nyugat-Európához való gazdasági konvergenciájuk mutatta, s így számukra semmi nem indokolta az alternatívák keresését vagy a globalizációtól való elzárkózást.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az itt tárgyalt könyvek hatalmas ismeretanyaggal mutatják be a kelet-európai

³⁰ Savina GYGLI–Florian HAELG–Niklas POTRAFKE–Jan-Egbert STURM: *The KOF Globalisation Index – Revisited. Review of International Organizations*, 2019/3. 543–574. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>; a Maastricht Globalization Indexre (MGI) lásd Pim MARTENS–M. RAZA: *An Updated Maastricht Globalisation Index*. Working Paper 08020. ICIS, Maastricht, 2008; hasonló eredmény: Steven A. ALTMAN–Caroline R. BASTIAN: *DHL Global Connectedness Index 2020: The State of Globalization in a Distancing World*. Deutsche Post DHL Group, Bonn, 2020. 98.

államszocialista országok globalizációjának eddig kevésbé kutató területeit és relációit, gyakran megkérdőjelezve a hidegháború idejéből származó kategóriákat és narratívákat. Ezáltal döntően hozzájárulnak ahhoz, hogy a kelet-európai szocialista időszak globalizációja immár több tekintetben jobban kutatott területnek számít, mint a régió 1989 utáni globalizációja. Emellett koncepcionális-elméleti kérdésekhez is hozzászólnak – mint például a globalizáció determinánsainak és a globalizáció periodizációjának a problematikája vagy az alternatív globalizációk lehetősége. Ezek esetében nem mindig adnak meggyőző válaszokat, mint ahogyan több esetben túlinterepreálják eredményeiket: e sorba tartozik a kelet-európai államszocialista rendszerek globalizációs szintje és dinamikája, azoknak a harmadik világgal kialakított kapcsolatainak globális jelentősége, továbbá 1989 globalizációs szerepe. Mindazonáltal segítségükkel pontosabban kirajzolódik számunkra az, hogy a kelet-európai államszocialista országok globalizációtörténetének kutatása során melyek a legfontosabb további feladatok. A kutatás során hangsúlyosan figyelembe kell venni a globalizáció többdimenziós jellegét, mivel a globalizáció dinamikáját nem lehet egyes kiválasztott aspektusainak – legyen az a gazdaság, a politika vagy éppen a kultúra – tanulmányozása révén bemutatni. Szintén elengedhetetlennek tűnik a globalizáció szélesebb társadalmi hatásainak vizsgálata, mely nem elégszik meg a globalizációhoz kapcsolódó diskurzusok és víziók tanulmányozásával, hanem folyamatosan rákérdez a megfigyelt mozzanatok társadalmi jelentőségére is.

Tomka Béla

Magyarország a világon: globális történelem a félperifériáról*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.10>

„Ez egy nagyon időszerű könyv” – írta Stéphane Gerson kultúrtörténész az *Histoire mondiale de la France* (Franciaország globális története) angol változatának előszavához,¹ amely kötetet Laczó Ferenc és Varga Bálint *Magyarország globális története 1869–2022* című művét is ihlette. Az időszerűség, amelyre Gerson hivatkozik, nem más, mint az, hogy az elmúlt évtizedekben a népszerű történelem, amelyet naponta fogyasztunk, magát a történelmet egydimenziós politikai ideológiákká változtatta. A mediatisált közlemékezet ugyanis többnyire a végzetes nemzeti sors köré szövődő narratívákat népszerűsíti, kielégítve egy olyan egyedi, esszencializált nemzeti kultúra iránti igényt, amely mindenekelőtt hősiesség egyének erőfeszítései révén épül fel. A 2015-ben megjelent, két évvel később angol fordításban is kiadott *Histoire mondiale de la France* nagy sikert aratott, és olyan magas példányszámban kelt el, amelyet jellemzően a nacionalista narratívákat bemutató és dicsőítő könyvek érnek el. Ezzel hatalmas ösztönzést adott a hasonló kötetek hullámának, amelynek nyomán az olasz, a spanyol, a katalán, a szicíliai, a holland, a flamand, a német, a portugál és ma már a magyar globális történelemről is olvashatunk. Ezen új globális történelem-kötetek szerkesztői és szerzői arra vállalkoztak, hogy szembenéznek

* LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 448 p.

¹ Patrick BOUCHERON–Stéphane GERSON (eds.): *France in the World: A New Global History*. Other Press, New York, 2019.

az európai nemzeti történelmek erősen ideológiai töltetű leegyszerűsítéseivel, és a népek, illetve nemzetállamok kölcsönös összefonódását a határokat átlépő globális történelmi folyamatok hálójában értelmezik.

A *Magyarország globális története 1869–2022* legalább ennyire időszerű és hiánypótló könyv. Utolsó előtti fejezete, amely egészen a jelenig vezeti el az olvasót, baljóslatú víziót vázol a kötet jelentőségéről: Hegedűs Dániel arra emlékeztet, hogy a közelmúlt tekintélyelvű trendjei szerte a világon, Magyarországtól Oroszorszáig, Braziliától az Egyesült Államokig, Indiától Törökorszáig egyre szűkebb és esszenciálisabb nemzeti történetekhez vezettek. A tudományos intézményeket célba vevő illiberális törvények – mint például a 2017-es magyarországi Lex CEU – kéz a kézben jártak olyan vádakkal, miszerint a tudósok a nemzeti érdekek elleni „kultúrharcot” folytatnak. A nacionalizmus közelmúltbeli globális újjáéledése egyszerre népszerűsíti a nemzeti történelem leegyszerűsített változatait, és igyekszik elhallgattatni különböző tudományos irányzatokat (mint a gendertanulmányokat Magyarországon: 473–474.). A fenti folyamatokkal szemben a *Magyarország globális története 1869–2022* című könyv 82, a pályája különböző szakaszán járó, különböző szakterületeken jártas szerzője által írt 100 fejezete új nyilvános, tudományos állásfoglalást is jelent, amely a komplexitás és a kíváncsiság mellett tesz hitet. A szerzők ehhez többféle módon járulnak hozzá: így minden átfogó érvelést vagy narratívát kerülve kronológiailag és tematikusan rendezett „matricákat” ragasztanak egymás mellé; a népszerű (nemzeti) történetekből gyakran kihagyott témákat és szereplőket is bevonják az elbeszélésbe; és persze elsősorban azáltal, hogy Magyarország történelmének nemcsak térbeli átértékelését adják, hanem időbeli perspektívát is kínálnak az elmúlt másfél évszázadot illetően, s mindkettőről alkotott elképzeléseinket összekapcsolják a globalizáció és a modernizáció folyamataival.

A két szerkesztő egy igen nagy ívű témahorizontot vállalt fel. A magyar történelmet államok, társadalmak, gazdaságok és kultúrák globális mátrixában írják le azzal az igénnyel, hogy mindeközben a nyilvános diskurzusban jellemzően alulrepre-

zentált témák sokféleségét hirdessék (például gyarmatosítás és dekolonizáció, környezet és közegészségügy, gender és szexualitás). A tudatos szerkesztői döntés, hogy elfordultak a heroikus narratívától, azt eredményezi, hogy a hagyományosan nagy történelmi figyelmet vonzó események és személyiségek, mint például az 1956-os forradalom vagy Horthy Miklós, nem kapnak nagyobb hangsúlyt a kötetben, mint például A Nők Választójogi Világszövetségének 1913-as budapesti kongresszusa (106.), vagy olyan külföldön született sportolók, mint a kubai Carlos Pérez, aki 1997 és 2013 között kiemelkedő karriert futott be Veszprémben (436.). A szerkesztők világossá teszik, hogy az általuk kialakított új tematikus egyensúly nem a „nagy nemzeti narratívák lebontására” irányuló kísérlet, hanem törekvés arra, hogy bemutassák a magyar társadalom és kultúra összetett kapcsolatait Európa és a világ más régióival a különböző időszakokban (13.). A könyv ugyanakkor egyáltalán nem válik ettől túlságosan alulnézetivé, s nem is veszik el a részletekben. Például egy-egy fejezet foglalkozik a tudományosan igen termékeny Polányi családdal (389.), vagy Goethének a Szerb Antal által írt *A világirodalom történetére* gyakorolt hatásával (226.), ám még az ismert személyiségek életét feldolgozó fejezetek is a magyar történetírásban újszerű módon helyezik el a szellemi kapcsolataikat és lépnek túl Magyarország határain.

A könyv egyes fejezeit nem kapcsolja össze egyetlen egységes vagy átfogó igényű érvelés. Ehelyett – akárcsak egy svédasztalos büfé vagy egy potpourri tál – rövid és kellemes epizódok füzérét szolgálja fel. Mindazonáltal a könyv fejezeteinek kínálata alkalmas arra, hogy egy paradoxnak tűnő olvasatot is feltárjon: a globalizáció, amely számunkra gyakran világméretű uniformizálódásként jelenik meg, egyben provinciális egyediséget is produkál. Például a globális pénzáramlás miatt a Coca-Cola-ivás Magyarországtól Szomáliáig a mindennapok részévé vált, s mindkét helyen 1968-ban indult meg a hazai gyártás (322.). Jelen esetben a globalizáció tehát egységes fogyasztást eredményezett. Másrészt az 1920-as és 1930-as évek populáris kultúrájának – mindenekelőtt az amerikai divatban, a dzsesszben és a hollywoodi filmekben megnyilvánuló – globális áramlása

soviniszta reakciókat váltott ki olyan közéleti személyiségekből, mint Klebelsberg Kunó belügyminiszter vagy a nemzetiszocialista Meskő Zoltán, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy a rádiók több magyar népdalt játsszanak, a tánciskolákban pedig hagyományos magyar táncokat oktassanak (186–187.). Ebben az esetben a globalizáció, pontosabban az arra adott reakciók a helyileg egyedi kulturális gyakorlatok meghatározását és az azok népszerűsítésére irányuló törekvéseket ösztönözték. A szerkesztők maguk is utalnak erre az igaz paradoxonra, amikor bevezetőjükben megjegyzik, hogy a paprika – a magyar konyha „esszenciális” alapanyaga – eredetileg a mai Mexikó területéről származik, ahonnan a spanyol gyarmati kereskedelem révén jutott el hozzánk is, ami a helyi identitások és a globális összefonódás közötti szoros kapcsolatra világít rá (13.). A *Magyarország globális története 1869–2022* ebből a szempontból kapcsolódik az elmúlt két évtized azon tudományos vitáihoz is, amelyek a modern globalizáció bonyolultsága és ellentmondásai körül folynak.²

A globalizáció és a modernitás viharos találkozása már a könyv első fejezeteiben érzékletesen jelenik meg. A Kövér György által írt második fejezet az 1873-as kolerajárványról és a gazdasági válságról szól (22.). Míg járványkitörések korábban is előidézhettek piaci összeomlásokat, a kolerajárvány kitörése és a távoli régiókig nyúló spekuláció okozta pénzügyi pánik 1873-ban vitákat keltett arról, hogy a kormányok kötelessége-e erősebb védelmi gazdasági intézkedéseket hozni. Ennek megfelelően az 1873-as válság története összecseng a globális világjárványok és pénzügyi összeomlások kormányokra gyakorolt hatásairól szóló további fejezetekkel, mint például az 1918-as spanyolnátháról (Géra Eleonóra), az 1959-es gyermekbénulás-járványról (Vargha Dóra), vagy az 1929-es nagy gazdasági világválságról (Pogány Ágnes) és a 2008-as válságról (Piroska Dóra) szólókkal. Legutóbb pedig a koronavírus-járvány váltott ki kezdeti piaci pánikot, amely a jelen áttekintés írásakor egy elhúzódó recesszióval fenyeget a világjárvány és az orosz–ukrán háború által megsza-

² Többek közt Sebastian CONRAD: *What is Global History?* Princeton University Press, Princeton, 2016; C. A. BAYLY: *The Birth of the Modern World, 1780–1914: Global Connections and Comparisons*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004.

kított globális ellátási láncok következtében. Amint azt Böcskei Balázs hangsúlyozza a globális koronavírus-járvány magyarországi hatásairól szóló fejezetben, a legutóbbi járvány – akárcsak a korábbiak – felélénkítette a kormányzás jövőjével kapcsolatos találgatásokat. Vajon az államok általában izolacionistábbak és protekcionistábbak lesznek? Vagy éppenséggel globálisan integráltabbak, és általános elmozdulás történik a liberális demokráciák irányába? Esetleg ezeknek a kategóriáknak más, szeszélyes permutációi alakulnak ki (475–476.)? És hogyan fogják kezelni a nacionalista politika közelmúltbeli, Európa-szerte és a világban felbukkanó variánsai az eredendően globális és mind gyakoribbá váló problémákat – világjárványokat, környezeti katasztrófákat, gazdasági összeomlásokat?

Ezen kérdések vizsgálatával a jövő történészei a modern történelem egyik központi feszültségét fogják érinteni: hogy a globális eseményekre, például a világjárványokra, pénzügyi összeomlásokra vagy háborúkra adott társadalmi és politikai válaszok gyakran az erősebb kormányzat és a globalizációs terméknek tekintett kulturális formák elleni reakció álláspontját képviselik. Ez a könyv egy évtizedes, gyarapodó, elsősorban a modern Közép-Európára irányuló tudományos kutatáshoz kapcsolódik, amely az államhatárokon átnyúló globális folyamatokat úgy értelmezi, mint amelyek folyamatosan az eltérő nemzeti identitást és államhatárokat hangsúlyozó autarkias válaszokat váltanak ki.³ Anélkül, hogy hosszas elméleti okfejtést erőltetne az olvasóra, a kötet hatásosan veti fel azokat a kérdéseket, amelyek a globalizáció komplex feszültségeit (uniformitás, provincialitás, modernitás) övezik, és Magyarország társadalomföldrajzi egységén keresztül tárják fel azokat.

A szerkesztők Magyarországot a térben félperiferikus országgént helyezik el – amely szorosan kapcsolódik mind Nyugat-Európa gazdasági magjához, mind a nagyrészt globális Délnek

³ Tara ZAHRA, “Against the World: The Collapse of Empire and the Deglobalization of Interwar Austria”. *Austrian History Yearbook*, 52 (2021), 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237821000047>; Quinn SLOBODIAN, *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674919808>

tekinthető perifériához –, felhasználva a világrendszer-elemzés paradigmáját (12.). Ügyesen kerülve a nehézkes elméleti vitákat, a kötet a gyakorlatban alkalmazza ezt az elemzési keretet, amely hangsúlyozza, hogy a történelmi tőkeakkumuláció, illetve annak hiánya révén megkülönböztethető magországokat és perifériákat összeköti a munkaerő és az áruk iparosított áramlása. Az olyan félperifériák, mint Magyarország, periférikus kapcsolatban állnak a magrégiókkal, miközben magkapcsolatokat jelentenek a periférikus területek számára.⁴ Ebben a modellben gondolkodva a Magyarországról Ohióba, a Vietnámból vagy Kínából Magyarországra, valamint a Szíriából – Magyarországon keresztül – Németországba tartó migrációról szóló fejezetek Magyarország félperiférikus helyzetét szemléltetik. Az, hogy a kötetben a globalizáció és a modernitás folyamatai összemosódnak, nem jelenti azt, hogy a szerkesztők visszatérnek Magyarország *modernizációjának* narratívájához. Bár a modern globális történelem zavarba ejtő, ha nem egyenesen ijesztő gyorsulásnak tűnhet, *Magyarország globális története 1869–2022* elkerüli azt a csapdát, hogy ezt a progresszív, felemelő modernizáció, avagy, ahogy korábban gyakran nevezték, a „nyugatosodás” (westernizáció) perspektívájává emelje. A „Nyugat” számos módon formálta a magyar társadalmat, ahogy utóbbi is formálta a „Nyugatot”, például az USA-ban és az Egyesült Királyságban élő emigráns közösségeken keresztül, megváltoztatva Cleveland városi szövetét Kossuth Lajos szobraival vagy a londoni magyar élelmiszerboltokkal. Fontos, hogy ebből a könyvből az is kiderül, hogy Magyarország hasonló kölcsönhatásokat mutathat fel a globális perifériákkal: magyar gyártású Ikarus buszok alakították a városi közlekedést olyan helyeken, mint Maputo, és a kubai forradalmárok, mint Che Guevara, befolyásolták a magyarországi politikát.

A szerkesztők ötletesen kezelik a korszakolás kérdéseit Magyarország globális történelmének bemutatása során – talán nem véletlenül egy olyan könyv esetében, amelynek címe elsősor-

⁴ Immanuel WALLERSTEIN–Carlos Aguirre ROJAS–Charles C. LEMERT: *Uncertain Worlds: World-Systems Analysis in Changing Times*. Taylor & Francis Group, Boulder, 2012.

ban térbeli újragondolást idéz. Bár a szerkesztők eredeti szándéka az volt, hogy a kötet időhorizontja a kezdetektől a jelenig íveljen, a kiadó által javasolt döntés, miszerint a könyv által tárgyalt időszakot Magyarország globális történelmének elmúlt másfél évszázadára korlátozzák, koncepcióanálisan összekapcsolja a globalizációt a modernitás felgyorsulásának élményével (15.). Ennek következtében a kötet e tekintetben jelentősen eltér az *Histoire mondiale de la France* rendkívül hosszú periodizációs modelljétől. A *Magyarország globális története 1869–2022* a világ másfél évszázados történelmére fókuszál 1869-től napjainkig. A francia kötet ezzel éles ellentétben 34 000 évet ölel fel a franciaországi barlangfestmények legrégebbi emberi emlékeivel kezdődően. A különböző európai nemzetek globális történelméről készült további kiadványok a franciához hasonlóan több évezredet fognak át. E kötetek extrém *longue durée* (hosszú időtartam) megközelítésének megvannak a maga erősségei: megmutatni, hogy Európa egyes régióiban hosszú, sokrétű történelme van a világgal kapcsolatos emberi tapasztalatoknak a migráció és a kereskedelem révén, és hogy modern kategóriáink (például a nemzet, illetve az állam) nem voltak örökké jelen, és ezek nem volnának értelmezhetők a több ezer vagy akár csak több száz évvel ezelőtt élő emberek számára. A ma Magyarországnak nevezett területen élők és az oda betelepülők, onnan elvándorlók történetének bevonásával elő lehetett volna állítani egy azokhoz hasonló megközelítésű kötetet, de az a választás, hogy a modern globalizáció elbeszélését *in medias res* kezdik tárgyalni ahelyett, hogy a könyvet „az idő hajnalán” vagy a nemzetállam kialakulásának alapeseményeivel indítanák, éppenséggel a Magyarországról mint „örök nemzetről” és/vagy a kizárólag a vagyonukat és életüket nem kimélülő csodálatos zsenikről szóló narratívákat ássa alá. Ráadásul azzal, hogy a tárgyalás az 1869-es osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióval és az Ázsiából Magyarországra irányuló tudás- és tárgyáramlással kezdődik, a könyv még inkább szakít a hagyományos periodizálással, amely az államokkal és államiséggel foglalkozó eseményekhez kötődik.

Miközben az egyes fejezetek az 1869 utáni évekhez kapcsolódnak, az egyes szerzők szabadon kitekinthettek – témájukkal

kapcsolatban – az 1870-es évek előtti magyarországi és világbeli fejleményekre és azok jelentőségére. Főleg, ha egyetlen konkrét időpontba nehezen beszorítható kérdéseket fejtenek ki, amelyek évtizedekre, sőt évszázadokra visszanyúló történelmi kontextusban értelmezhetők: Czeferner Dóra Hugonnai Vilmárról, az első – diplomáját 1897-ben megszerző – magyar orvosnőről írt összefoglalójából pontosan így rajzolódik ki, miképp változtatta meg egy évszázadnyi iparosodás Európa-szerte és Észak-Amerikában a társadalmi nemi szerepeket, és alakította át az otthonon kívüli női munkavégzés mintáit. Szatmári Judit Anna a *Magyar Divatipar* folyóirat 1919-es indulásáról szóló fejezete egy konkrét példán keresztül mutatja be a divatirányzatok 19. századi *longue durée* áramlását az európai társadalmi elit párizsi divatszalonjaitól a magyarországi divatbemutatókon és -üzletekben történő népszerűsítéséig (és ökonomizációjáig).

A szerkesztők – kiegészítve a szerzők azon törekvését, hogy fejezetük történelmi témáit széles kontextusba helyezték – minden fejezet végén egy tárgymutatót bocsátottak az olvasó rendelkezésére, amely időrendi sorrendben hivatkozik más, tematikusan kapcsolódó fejezetekre. A könyv így nemcsak elejétől végéig, évről évre haladva olvasható, hanem egy tetszőleges történelmi kaland is „bejárható” az egy-egy adott kérdéskörhöz kapcsolódó fejezetek között ugrálva. A Hugonnai Vilmárról szóló fejezet például a nők jogszerzéséről vagy éppen az oktatás jogi korlátozásáról szóló cikkekhez irányítja az olvasót, mint például az 1913-as budapesti nemzetközi nőkongresszus, illetve a *numerus clausus* törvény 1920-as elfogadásának bemutatása. A kötet annak révén is kiemeli a globalizáció és a modernitás összefonódását, hogy háttérbe szorítja a hagyományos periodizációt, amely többnyire a magas politika eseményeihez és a háborúkhöz kötődik, sőt egyenesen kerüli a bevett történelmi korszakhatárokat. Például míg a háború és az erőszak visszatérő téma, nincs olyan rész, amely bármelyik világháborút is kifejezetten kiemelné. Ehelyett például az első világháborúról szóló fejezetek összekapcsolják a háború végén jelentkező lokalizált erőszakot és forradalmakat a birodalmak perifériáján zajló globális dekolonizációs mozgalmakkal (132–133.) és az általános választójog bevezetésének nemzetközi

fejleményeivel (139.). Ebben az értelemben az a lehetőség, hogy a történelmet események időbeli láncolataként vagy nem kronologikus, tematikusan összefüggő történetek klasztereiként olvassuk, ismét elbizonytalanítják a modern magyar történelem egyirányú, teleologikus értelmezéseit.

A *Magyarország globális története 1869–2022* új életet lehel a magyar történelemről szóló nyilvános diskurzusba. Amikor ezt a művet angolra és más nyelvekre is lefordítják (ahogy az remélhetőleg hamarosan megtörténik), a Magyarországon kívüli tudományos és laikus olvasókat lenyűgözi majd a globális történelemnek a kelet-közép-európai kutatás szemszögéből megírt ábrázolása, és a jól kidolgozott fejezetek széles választéka olyan témákról, amelyek a magyar történelem angol nyelvű irodalmában sajnos alig szerepelnek. E reménybeli kötet bevezetőjében azonban a nem magyar közönség számára bővebben be kell majd mutatni a könyv által oly mesterien megkérdőjelezett periodizáció és történelmi személyek historiográfiai jelentőségét.

Isaac Bershady

Abstracts

KATALIN SOMLAI:

**“Éva Dudás,” “Angelica,” “Medika,” and their Fellows in Service.
The Hungarian Intelligence’s Female Agents in Italy, 1945–1989**

The Hungarian state security agencies, like most hierarchical armed bodies, primarily recruited men both for their professional ranks and for their agent networks to serve the interests of the political system during the four decades of the communist regime. Due to a firm paternalistic conviction regarding women, their social roles, and psychological traits, women were used in stereotypical roles. This study presents the stories of female agents employed by the Hungarian agencies for intelligence-gathering in Italy—which was a territory of high importance both for the civilian and military intelligence in those times—to show the different tasks which the Hungarian secret police assigned to female “spies.” Based on their assignments, we can determine whether the perception of women in the intelligence services changed, and to what extent, in parallel with the modernization of society and the opening up of Hungary to the West during the Kádár Era in Hungary. Our sporadic knowledge can shed light on how the male-dominated organization received these changes and whether the reevaluation of women had an impact on the gender composition of professional intelligence officials. Through the stories of female agents we can examine not only the relationship between genders within the intelligence

services, but also the vulnerability of secret intelligence operatives to the oppressive machinery of the communist state security apparatus. The study also examines how these female agents utilized the opportunities and “privileges” provided by the services for their own purposes, bearing in mind that each case was unique, and our understanding of the Hungarian intelligence agency’s past is extremely limited.

Keywords: female agents, intelligence, state security police, stereotypes, Italy

ANDREA LŐRINCZ:

Fragments of the Impeachment after the Second World War through the Personal and Professional Experiences of Actresses

After the Second World War, the state employees of the National Theatre of Budapest had to account for their behaviour before and during the war to the state and the public: their participation in right-wing movements, their role as mediators of ideology, etc. During the years of postwar reconstruction, a great emphasis was placed on the accountability of artists, especially performers. Tamás Major, the young (and illegal) communist actor-director—then the head of the theatre—claimed that, due to their social presence, performers exerted a greater influence on their audiences than politicians, thus holding them responsible for their performances could not be any less strict. The employees of the institution underwent a three-stage sanctioning process. First, their activities were examined by Verification Committees. Later, they had to pass aptitude tests that apparently examined their acting talent—in reality, the purpose of these tests was simply to set aside those performers who took the stage on a right-wing tailwind during the years of the war but lacked theatrical education. Finally, those on the B-list were removed from the theatre’s company: during the years of hyperinflation, it was called economic rationalization, but its background meant

the elimination of actors with damaged reputations. This study examines the actresses who had contracts at the Budapest National Theatre between 1939 and 1949 and reveals how their multiple-step certification was inconsistent and influenced by gender stereotypes.

Keywords: actress, impeachment, people's tribunal, verification committee, B-listing

Izabella Grexa:

“If I Earned as Much as You, Comrade Gáspár, I Would Not Insist on the Wage from the Second Shift...” Letters of Complaint from Women in the Kádár Era

This study discusses complaint letters from female citizens address to authorities and organizations in the period 1969–1979. The source base is taken from the archived letters of National Council of Trade Unions. The study examines what those letters reveal about the individuals and the socialist state, interpreting the letters of complaint from women as a lobby instruments, and scrutinizes the specificities of female supplications as well. The first part of the article examines the women's letters of complaint, including the genre of those letters and the culture and state system of complaint-making. Then it analyses the archival material by complaint topics, the writers' arguments and communication styles, and finally portrays the endless procedure of supplication through a case study. The article concludes that the women writing letters attempted to take action as independent actors for the sake of their everyday needs and welfare, in many cases referring to the caring “duties” of the socialist state. At the same time, they described themselves as traditional women, further contributing to the confirmation of the traditional male and female roles of the patriarchal state both in theory and practice.

Keywords: state socialism, everyday history, female letters of complaint, women's lobby, female communication

PÉTER ALABÁN:

Women without Men. Social and Gender Roles in 1970s Working-Class Society and on the Screen

The film *Nine Months* (1976), directed by Márta Mészáros, partly shot in Ózd, was a real success abroad, but in Hungary some scenes caused outrage. According to a journal for teachers (*Pedagógusok Lapja*) the decision of the female main role could hardly be set as an example for a socialist society. The man—despite truly loving her—does not see an equal partner in Juli, rather a dependent wife sitting at home, respecting and serving her husband. He accepts her son from her previous marriage, but wants to hide the boy from his family. His family does not even try to understand Juli's thinking, which finally leads to the breakdown of their relationship. The industrial workers of *Nine Months* were real figures who had been alive for more than 45 years. As the director told *Forbes* in 2017: "Women get divorced the same way, they are left alone. The majority of them cannot find a man matching them in this country, or they only stay with someone as a compromise because they want children." At most, the solid values learned from the film have disappeared. In my study, I examine the stratification of the local working-class society, the connections between social relations and gender roles, placing the highlighted film in the chronology of Hungarian film history. The horizontal examination of women's social position, their roles in the family and in the world of work, and their collective existential representation is particularly important both inside and outside the differentiated working-class society of Ózd.

Keywords: gender, film and social history, industrial workers, Kádár Era

IMRE TÓTH:

Miklós Bánffy at the Hungarian Ministry of Foreign Affairs (1921–1922)

Count Miklós Bánffy headed the Royal Hungarian Ministry of Foreign Affairs in a difficult period, from April 1921 to December 1922. It was during his ministry that the first and for a long time only Hungarian territorial revision in Sopron and its surroundings took place, which was negotiated by the consensus of the great powers. In this period, Hungary joined the League of Nations as well. He sought to win the confidence of the Entente powers, both for himself and his country, as an equal but weaker party, and strived to reach agreements with neighbouring countries on the basis of various concessions. He abandoned the foreign policy path based on Hungarian hegemony and, realising its anachronism, tried to modify the instruments, objectives, and communication of Hungarian diplomacy. Meanwhile, he became politically isolated, and, despite his achievements, was forced to resign.

Keywords: foreign policy, referendum, integration, realpolitik, League of Nations

MIKLÓS DÁNIEL:

András Sugár's Interview with Alexander Dubček and the Changing Situation of Book Publishing in 1989

András Sugár interviewed Alexander Dubček in the spring of 1989 for the Hungarian Television programme *Panorama*. The broadcast of the interview caused a minor diplomatic-political upset in Czechoslovak-Hungarian relations. Sugár wanted to publish the transcript of the interview, but this ran into obstacles due to the licensing system still in effect at the time. This situation, which affected the journalist's plans, soon changed. The aim of this paper is to illustrate, through the example of the problem of publishing, how the press licensing system in

Hungary changed during 1989 and how the media in Hungary reacted to the image of Czechoslovakia. The reaction of the Czechoslovak side was critical not only because of the Dubček interview itself, but also because of other content in Hungarian media at the time.

Keywords: press history, history of publishing, Czechoslovak-Hungarian relations, regime change, media history

Tartalom

Nőtörténet

<i>Somlai Katalin</i> : „Dudás Éva”, „Angelica”, „Medika” és társaik. Titkos munkatársnők a magyar hírszerzés olasz frontján 1945 és 1989 között	4
<i>Lőrincz Andrea</i> : A második világháborút követő felelősségre vonás megéléstörténetei a (színész)női életutakban	31
<i>Grexa Izabella</i> : „Ha én annyit keresnék, mint ön, Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék a második műszak keresetéhez...” Női panaszlevelek a Kádár-korszakból	74
<i>Alabán Péter</i> : Nők férfiak nélkül. Társadalmi és nemi szerepek az 1970-es évek munkástársadalmában és a filmvászonon	105
<i>Fedeles-Czeferner Dóra</i> : Milyen volt magyar emigráns nőnek lenni a két világháború közötti Szovjetunióban?	141

Tanulmányok

<i>Tóth Imre</i> : Bánffy Miklós a magyar külügyminisztériumban (1921–1922)	150
---	-----

<i>Miklós Dániel</i> : Sugár András Dubček-interjúja és a könyvkiadás helyzetének változása 1989-ben	180
---	-----

Szemle

<i>Agárdi Péter</i> : Új, tudományos narratíva József Attiláról	206
<i>Tomka Béla</i> : Alternatív vagy korlátozott globalizáció? A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről	220
<i>Isaac Bershadý</i> : Magyarország a világon: globális történelem a félperifériáról	237

Contents

Gender History

- Katalin Somlai*: “Éva Dudás,” “Angelica,” “Medika,” and Their Fellows in Service. The Hungarian Intelligence’s Female Agents in Italy, 1945–1989 . 4
- Izabella Grexa*: “If I Earned as Much as You, Comrade Gáspár, I Would Not Insist on the Wage from the Second Shift...” Letters of Complaint from Women in the Kádár Era 31
- Andrea Lőrincz*: Fragments of the Impeachment after WWII through the Personal and Professional Experiences of Actresses 74
- Péter Alabán*: Women Without Men. Social and Gender Roles in 1970s Working-Class Society and on the Screen 105
- Dóra Fedeles-Czeferner*: What Was It Like to Be a Hungarian Immigrant Woman in the Soviet Union between the Two World Wars? 141

Studies

- Imre Tóth*: Miklós Bánffy at the Hungarian Ministry of Foreign Affairs (1921–1922) 150

<i>Dániel Miklós</i> : András Sugár's Interview with Alexander Dubček and the Changing Situation of Book Publishing in 1989	180
---	-----

Review

<i>Péter Agárdi</i> : A New Scholarly Narrative on Attila József	206
<i>Béla Tomka</i> : Alternative or Limited Globalization? On the New Interpretations of Globalization in State Socialist Regimes	220
<i>Isaac Bershady</i> : Hungary in the World: Global History from the Semi-Periphery	237



94. ÜNNEPI
KÖNYVHÉT

JÚNIUS 8-11.
VÖRÖSMÁRTY TÉR, DUNA-KÖRZŐ

2023

Olvasói ragyog
MIKKE

A NAPVILÁG KIADÓ 2023-AS
KÖNYVHETI ÚJDONSÁGAI
(a korábbi kiadványokkal együtt)
kedvezményes áron kaphatók
a kiadó webáruházában és
Villányi úti szerkesztőségében!



NAPVILÁG
KIADÓ
BUDAPEST



www.napvilagkiado.eu

SZERZŐINK

AGÁRDI PÉTER

művelődés- és irodalomtörténész, professzor emeritus (PTE BTK)

ALABÁN PÉTER

PhD, történész, közoktatásvezető, az Ózdi Szakképzési Centrum Gábor Áron Technikum és Szakképző Iskola igazgatója

ISAAC BERSHADY

PhD-jelölt, Rutgers University – New Brunswick, Történet Tanszék

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

PhD, történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Horthy-korszak témacsoport, tudományos segédmunkatárs

GREXA IZABELLA

PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola,
az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának osztálytitkára

LŐRINCZ ANDREA

PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyarország Doktori Program

MIKLÓS DÁNIEL

PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár

SOMLAI KATALIN

történész, 1956-os Intézet Alapítvány, BTK Történettudományi Intézet,
tudományos munkatárs

TOMKA BÉLA

DSc, történész, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék,
egyetemi tanár

TÓTH IMRE

PhD, habil. egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet,
múzeumigazgató, Soproni Múzeum

Az államszocialista korszak egészét tekintve inkább Takács Tibor állítása állja meg a helyét, amely szerint „az állambiztonság hálózati neme – az állambiztonság egészéhez hasonlóan – férfi volt”. Ez annál is inkább igaz, mivel az ügynökhálózati hierarchia legkvalifikáltabb csoportjához tartozó titkos munkatársak körében szinte elhanyagolható volt a jelenlétük. A titkos munkatársnők száma 1973-ban 4%-ot tett ki, viszont 1989-ben a 3%-ot sem érte el, ami legalábbis megkérdőjelezi, hogy a nők lassú társadalmi emancipációja nyomán növekedett volna állambiztonsági megbecsültségük.

*Somlai Katalin: „Dudás Éva”, „Angelica”, „Medika” és társaik.
Titkos munkatársnők a magyar hírszerzés olasz frontján 1945 és 1989 között*

A kötetek legfontosabb törekvése az, hogy újszerű módon ábrázolják a kelet-európai szocialista országok globalizációjának dinamikáját. Ebben a tekintetben nem állnak egyedül, mivel számos, az ezredforduló után született, a hidegháború időszakával foglalkozó mű több tekintetben új megvilágításba helyezte a kelet-európai államszocialista országok globalizációját. Az itt bemutatott tanulmányok azonban minden eddiginél határozottabban és sokrétűbben érvelnek amellett, hogy a kelet-európai régió 1945 utáni globalizációja nem csupán jóval erőteljesebb volt az eddig széles körben feltételezettnél, hanem annak időbeli alakulása is sajátos mintát követett.

*Tomka Béla: Alternatív vagy korlátozott globalizáció?
A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről*



Boltí ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft